

Дурдона АБДУАЗИЗОВА,
Таможенный институт ГТК РУз., доцент кафедры
Узбекского и иностранных языков, к.ф.н
jemchujina1970@mail.ru

На основании рецензии д.ф.н., профессора Сиддиковой И.А.

СООТНОШЕНИЕ ПАРАЛИНГВИСТИКИ И РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА В РАЗНЫХ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

Аннотация

Статья посвящена вопросам речевого этикета и его соотношения со средствами невербальной коммуникации. Автор анализирует специальные речевые формулы и используемые вместе с ними паралингвистические средства. Также этические нормы передаются через специальные этикетные речевые высказывания - паралексик, частицы междометия и т.д. К паралингвистике относятся все невербальные средства, которые используются во время речевого акта, т.е. просодические явления, такие, как темп речи, тембр голоса, паузация и др., кинесические явления в виде жестов, телодвижения, позы, проксемика и т.п., рассматриваются визуальный, тактильный и проксемный этикет речи. Автор делает вывод, что изучение процессов вербальной передачи информации всегда должно опираться как на вербальные, так и на невербальные факторы.

Ключевые слова: Этикет речи, паралексема, речевые формулы, кинесика, проксемика, визуальный, тактильный и проксемный этикет речи.

CORRELATION OF PARALINGUISTICS AND SPEECH ETIQUETTE IN DIFFERENT LINGUISTIC CULTURES

Annotation

The article is devoted to the issues of speech etiquette and its correlation with the means of non-verbal communication. The author analyzes special speech formulas and the paralinguistic means. Also, ethical norms are transmitted through special etiquette speech utterances - paralexics, interjection particles, etc. Paralinguistics includes all non-verbal means that are used during a speech act, i.e. prosodic phenomena, such as the tempo of speech, timbre of voice, pausing, etc., kinesic phenomena in the form of gestures, body movements, poses, proxemics, etc., visual, tactile and proximal etiquette of speech are considered. The author concludes that the study of the processes of verbal transmission of information should always be based on both verbal and non-verbal factors.

Key words: Speech etiquette, paralexeme, speech formulas, kinesics, proxemics, visual, tactile and proximal etiquette of speech.

TURLI LINGVISTIK MADANIYATLARDA PARALINGVISTIKA VA NUTQ ODOBINING O'ZARO BOG'LIQLIGI

Annotatsiya

Maqola nutq odobi va uning noverbal aloqa vositalari bilan aloqasi masalalariga bag'ishlanadi. Muallif tomonidan maxsus nutq formulalari va ular bilan birgalikda ishlatiladigan paralingvistik vositalar tahlil qilinadi. Bundan tashqari, axloqiy me'yorlar maxsus nutqiy etiket so'zlari - paraleksik, undov so'zlarning qismlari va boshqalar orqali uzatiladi. Paralingvistikaga nutq akti davomida barcha noverbal vositalarni o'z ichiga olgan prosodik hodisalar, ya'ni nutqning tezligi, ovoz tembri, pauza va boshqalar, imo-ishora, tana harakatlari, gavdaning turishi, proksemika va boshqa ko'rinishdagi kinesika hodisalari kiradi. Vizual, taktik va proksemik nutq odobi ko'rib chiqiladi. Muallif ma'lumotni verbal yetkazish jarayonlarini o'rganish har doim verbal va noverbal omillarga tayangan bo'lishi kerak degan xulosaga keladi.

Kalit so'zlar: Nutq odobi, paraleksema, nutq formulalari, kinesika, proksemika, vizual, taktik va proksemik nutq qoidalari.

Речевой этикет является важным компонентом национального языка и культуры. Н. И. Формановская определяет речевой этикет, как «социально-заданные и национально-специфичные регулирующие правила речевого поведения в ситуациях установления, поддержания и размыкания контактов коммуникантов в соответствии с их статусно-ролевыми и личностными отношениями в официальной и неофициальной обстановке общения»[7].

В каждой культуре существуют свои особенности культуры общения, правила, нормы национального речевого этикета. Эти правила не существуют только в речевых ситуациях, но ещё они существуют в невербальном общении.

Этикет основан на кодексе уважения и вежливости участников коммуникации. Известный русский учёный И. А. Стернин, подчёркивала одну из функций этикета: «Вежливость – это основное требование речевого этикета»[4].

А.А.Акишина и Н.И.Формановская пишут, что «...речевой этикет культурно и социально обусловлен, так

как различается не только в разных культурах, а ещё и в рамках одной культуры – в разных социальных группах одного общества»[1].

Элементы речевого этикета присутствуют в повседневной практике любого носителя языка (в том числе плохо владеющего нормой), который легко распознаёт определённые формулы в потоке речи и ожидает, что собеседник будет использовать их в определенных ситуациях, а на паралингвистическом уровне, человек не может контролировать свои действия или используемые им парафонетические явления.

Для правильного понимания речевого высказывания, чувств и физического состояния коммуниканта нужно владеть всем арсеналом паралингвистических средств. Особую роль в коммуникации играет взгляд собеседника. Поэтому, когда мы говорим о речевом этикете, то имеем в виду как правильно поставить речь и употребить нужные формы речевого поведения, которые основаны на нормах морали и национально-культурных традициях. Этические нормы передаются через

специальные этикетные речевые высказывания – паралексику, частицы междометия и т.д. Главный этический принцип речевого общения – соблюдение национально-культурных норм во время разговора, начиная с приветствия и кончая прощанием.

К паралингвистике относятся все невербальные средства, которые используются во время речевого акта, а именно: просодические явления, такие, как темп речи, тембр голоса, паузация и др., кинесические явления в виде жестов, телодвижения, позы, проксемика и т.п. Речевая коммуникация ведётся не только путем обмена языковыми знаками, но также, как отмечал известный языковед Ю.С.Степанов «путем обмена действиями и продуктами деятельности, путем демонстрации фрагментов рутинного ролевого поведения, намеренного нарушения правил речевого и неречевого поведения, жестов, манеры сидеть, расстановки мебели, эмоциональных интонаций, неосознанным отбором слов и т.д.»[5].

Подробное описание ситуаций применения кинесических средств описано в статье А.В.Филиппова. Звуковой язык и “язык жестов”, где автор говорит: «Кинетическая речь применяется, если:

- а) между собеседниками далекое расстояние,
- б) стоит большой шум,
- в) собеседники не знают языка друг друга, но рассчитывают на доходчивость метафорических и визуально-ониматопозитических жестов,
- г) один из собеседников страдает недостатками голосового или слухового аппарата,
- д) торжественность обстановки не позволяет говорить (напр., указание при исполнении гимна, что упал платок),
- е) нужно соблюдать полнейшую тишину (например, перед включенным микрофоном или чтобы не спугнуть животное),
- ж) человек не желает перебивать чью-либо словесную речь (например, опоздав на собрание, входя, когда делается доклад, приветствует коллег поднятием руки),
- з) человек желает скрыть мысль от части присутствующих и сообщить что-то лишь одному из них или нескольким,
- и) человек не может говорить из-за временной блокады органов речи (напр., когда полон рот еды)»[6].

При помощи жестов человеку можно обратиться к собеседнику в тот момент, когда производится словесная речь, обращенная к прежнему собеседнику (напр., жест “подождите” или “быстрее уходите” при беседе с другим). Иногда жест заменяет речевое высказывание, и здесь жест является вспомогательным средством для краткости, простоты, а также, чтобы подчеркнуть нерасположенность человека к разговору и выступает в функции экономии и выразительности.

Например, жест – указать рукой, дернуть предупреждающе за рукав. Человеку лучше использовать жесты, нежели объяснить их вербально. Данные жесты более доходчивы и краткое их использование приводит к заключению со стороны коммуниканта, что его собеседник не хочет с ним говорить.

Существуют традиционно-ритуальные жесты, имеющие определённое денотативно-коннотативное значение (стойка смиренно, рукопожатие, целование знамени).

«Что же касается вербальной речи, то устное изложение мыслей применяется в обычной речевой обстановке, т.е. при условиях: пространственной близости собеседников, относительной тишины, умения использовать слова языка, способности говорить и слышать, если это не противоречит каким-либо правилам,

не ведет к неприятным последствиям, если нет нужды скрывать мысли от рядом находящихся».

Жестовая речь применяется при наличии хотя бы одного из противоположных вышеназванных условий; она имеет качества, благодаря которым в иные моменты приходит на помощь неэффективной или невозможной манифестации устной речи – жестовая речь не звучит, жесты видны дальше, чем слышны слова, или же видны там, где не слышны слова, часто более пиктографичны, наглядны, чем слова»[8]. Поэтому изучение процессов вербальной передачи информации всегда должно опираться как на вербальные, так и на невербальные факторы (или, как писал Ш.Балли, артикулируемые и неартикулируемые знаки).

Г.В.Колшанский считает, что «привлечение невербальных средств к участию в коммуникации диктуется не ущербностью языковой системы, каким-либо пробелом в ее структуре, а лишь обстоятельствами внешнего порядка, связанными с характером коммуникации: соблюдением определенного темпа беседы, акцентированием смысла высказывания, внесением личностного отношения к сообщению и т.д.»[2].

С тех пор, как человек начал воспринимать себя неотъемлемой частью общества, в обществе постоянно совершенствуется система поведенческих норм и внешних форм выражения взаимоотношений между его членами. Одной из таких форм является приветствие. Его основной коммуникативной функцией является выражение доброжелательности и готовности, при необходимости, открыть акт общения. Независимо от содержания высказывания речевой этикет придает речи вежливость. Каждому уровню вежливости соответствует свой собственный стиль речи: «официальный, нейтральный и фамильярный»[10]. На официальном уровне, вежливое общение ведется в официальной обстановке, когда первоочередное значение не имеют ни возраст, ни пол, ни личное достоинство, а социальный статус собеседников и занимаемые ими должности. Отклонение от этого уровня в официальной обстановке воспринимается как явное неуважение к собеседнику и может привести к конфликту и даже к разрыву их официальных отношений. На нейтральном уровне вежливое общение ведется между незнакомыми людьми, а также между теми знакомыми людьми, которые не состоят в официальных или семейных отношениях. Фамильярность – это характеристика общения в кругу семьи и родственников, а также между друзьями и хорошими знакомыми.

В общении существуют определённые паралингвистические нормы поведения и правила «приличия», которым необходимо следовать в устной речи. Например, выступая с публичной речью, нельзя произносить её тихим голосом и запинаться. Кинесический этикет можно разделить на жестовой этикет, этикет позы, этикет мимики и т.д. Этикетные правила могут выступать как внутривидовые и межвидовые. Например, в одной и той же этикетной ситуации один и тот же человек может исполнить приличный для данной ситуации жест в сопровождении неприличной мимики. Так, например, в деловой встрече партнёры согласно правилам жестового этикета правильно здороваются за руку, а на их лицах выступает мимика, которая недопустима с точки зрения мимического этикета. Это означает, что они совершают неэтикетный, то есть неэтикетный поступок.

Визуальный этикет предусматривает движение глаз в этикетном поведении человека. Например, если человек поздравляет или делает комплимент собеседнику и при этом речь сопровождается оскорбительным или злым взглядом, то с точки зрения визуального этикета,

данный поступок приобретает также неэтикетный характер.

Тактильный этикет, который связан с касаниями и прикосновениями, регулирует поведение. Данный вид поведения очень щепетил и поэтому необходимо быть осторожнее при прикосновении или касании собеседника другой культуры. Например, англичане здороваются рукопожатием со всеми, а у узбеков рукопожатие с женщинами не приветствуется. Здесь учитываются культурологические особенности коммуникантов.

В разных ситуациях должно соблюдаться. Коммуникативное пространство, и здесь выступает проксемный этикет. Например, люди с более высоким статусом находятся на большем пространстве, чем люди с более низким статусом.

Часто в разных ведомствах крупные начальники сидят в отдельных кабинетах, что присуще для узбеков, а обычные служащие работают, находясь целый день по несколько человек в тесной комнате.

В гостях гость не может заходить в личные помещения хозяев без их разрешения или садиться без их разрешения.

Не принято, зайдя в кабинет начальника остановиться на пороге и начать вести с ним разговор прямо у входа или подходить очень близко. У узбеков, не принято здороваться у порога помещения.

«В каждом языке есть свои благоприятные и неблагоприятные внешние условия общения, которые определяют языковую детерминанту. Эти положения прослеживаются в работах по системной лингвистике, представленных исследованиями Г.П.Мельникова и др.

С точки зрения речевого этикета различаются следующие паралингвистические знаки:

- не несущие специфической этикетной нагрузки (дублирующие или заменяющие собой сегменты речи – указующие, выражающие согласие и отрицание, эмоции и пр.);

- требуемые этикетными правилами (поклоны, рукопожатия и пр.) – имеющие инвективное, оскорбительное значение.

При этом регламентация жестикуляции и мимики охватывает не только две последние категории знаков, но и знаки неэтикетного характера – вплоть до чисто информативных; например, этикетный запрет показывать на предмет речи пальцем»[3]. Как этикет, так и невербальные средства (жесты, манеры) играют важную роль в социальном плане. Эти два понятия взаимосвязаны друг с другом.

Этикет – это нормы поведения и свод общественных правил, которые служат катализатором позитивных человеческих взаимодействий. С другой стороны, паралингвистические средства – это поведение, отражающее отношение человека. Ключевое различие между этикетом и паралингвизмами заключается в том, что первое меняется с изменением общественных обычаев и норм, в то время как второе остается в значительной степени неизменным в разных сообществах.

Этикет обеспечивает структуру, в рамках которой могут процветать хорошие манеры. А хорошие манеры – могут следовать надлежащему этикету. Например, этикет может диктовать правила общения с кем-то. В некоторых культурах это означает должным образом представиться незнакомцу и пожать ему руку. Но в других культурах рукопожатие не одобряется. Хорошие манеры побуждают нас сказать «пожалуйста» или «спасибо», когда это необходимо, и не перебивать другого человека. Это универсальные любезности. Сфера речевой культуры включает в себя передачу информации плюс лингвистическую, способы выражения эмоций, принятые

определенным народом. Так что если в одной культуре принято открыто делиться эмоциями, говоря о бизнесе, то в других естественно быть сдержанным, оставляя личное дома.

Соответствовать нормам речевого этикета означает соответствовать высокому паралингвистическому уровню общения. Например, в русском речевом этикете предпочтительно не использовать слишком оживленную мимику и жестикуляцию, которые имитируют элементарные физиологические реакции; в английском и узбекском речевом этикете вполне естественно относятся к оживленной мимике и жестикуляции. Например, улыбающаяся мимика приветствуется в английской и узбекской культурах.

В разных языковых культурах одни и те же жесты и мимика могут иметь разный смысл.

Какую бы культуру мы не изучали, к нему представляются этикетные требования речевой деятельности. Основа речевого этикета прослеживается с истоков истории народа. Поэтому речевая деятельность человека, с точки зрения членов древнего социума, может оказывать прямое воздействие на людей, животных и окружающий мир, а регламентация этой деятельности связана, прежде всего, со стремлением вызвать те или иные события или напротив, избежать их.

Особенно ярко наблюдаема культура поведения в деловом общении, где правила соблюдения вербального этикета, манера поведения, используемый лексический запас, стиль речи, принятые в общении определённого круга обязательны.

Многие устойчивые формулы – реликты, представляют собой ритуальные пожелания: «Здравствуй!» (от «Будьте здоровы!»), «Absalom aleykum!» (от «Мир Вам!»), «Спасибо» (от «Спаси Бог!»), «Rahmat» (от «милости», «милосердия»). При приветствии человек пользуется не только речевыми формулами, но и невербальными жестами: кивает головой, машет рукой, снимает и одевает головной убор и т.д. Можно, просто огласить: «Здравствуй!» при приветствии, но и можно просто приостановиться на какой-то момент и улыбнуться.

В речевом этикете практически всех народов существуют устойчивые формулы приветствия и прощания, формы уважительного обращения к старшим и пр. Однако реализуются эти черты в каждой культуре по-своему. Как правило, в каждой культуре есть свои традиции и требования к ней. И если носитель другой культуры не будет придерживаться традиционных правил речевого, то его воспримут как невоспитанного или безразличного человека. В более открытых внешних контактах социумах обычно более развито представление о различии речевого этикета у разных народов, а навыки подражания чужому речевому поведению могут быть даже предметом гордости члена социума.

В речи чаще всего продлеваются гласные союзов, слов-сорняков, компоненты некоторых предлогов, иногда в личных местоимениях. К продлениям в социуме относятся снисходительнее, чем к экзанию. Например, при отлипании средней части спинки языка от нёба и боков языка от щек может наблюдаться чмоканье. Чмоканье может заполнить паузу, при обдумывании. Уставший лектор между абзацами чмокает, и может сопровождаться также мычанием, что очень неприятно для восприятия. Шумные вздохи, выдохи или другие фонационные звуки неуместны с точки зрения речевой этики, особенно в официальной обстановке. Все эти фонационные явления не контролируются говорящим. Эканье или шумные вздохи; слабое чмоканье – смачивание полости рта, глотывание – все эти физиологические явления производятся машинально и свойственны всем. Но, если

они переходят за рамки допустимого, то они приобретают смысл парафонетической неэтичности. Отсюда, можно сделать вывод, что в как в вербальном, так и в невербальном общении, нужно придерживаться парафонетического этикета речи, что и определяется нами.

Для процесса коммуникации исключительно важным оказывается не только владение языком определенного народа, но и знание правил и принципов общения, принятых в этом народе и культуре. Л. В. Цурикова отмечает, что неверные представления о нормах

поведения в обществе влекут за собой нарушение «социо-прагматических правил коммуникации»[9].

Использование паралингвистических явлений в речи должно учитываться, соблюдаться и изучаться во взаимодействии с общими нормами поведения человека и речевого этикета.

Рассмотрение вопросов, связанных с речевым этикетом, включающим в себя ряд важных проблем общения, должно осуществляться комплексно, с учётом данных социалингвистики, лингвокультурологии паралингвистики.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Акишина А.А., Формановская Н.И., Русский речевой этикет: пособие для студентов-иностранцев – М.: Издательство «Русский язык», 1978, с.183.
2. Колшанский Г.В. Проблемы коммуникативной лингвистики. ВЯ, 1979, №6. С. 81.
3. Мельников Г.П. Типы означаемых языкового знака и детерминанта языка. // Проблемы семантики. М.: Наука, 1974. С. 71.
4. Стернин И.А. Русский речевой этикет. Воронеж, 1996, с. 125.
5. Степанов Ю.С. Семиотика. М.: Наука, 1971. - 167 с.69
6. Филиппов А.В. Звуковой язык и «язык» жестов. Лингвистический сборник, МОПИ, 1975. С. 33.
7. Формановская Н.И., Речевое общение: коммуникативно прагматический подход – М.: Издательство «Русский язык», 2002, с.244
8. Фортунатов Ф.Ф. Значение звуковой стороны в языке. Общее языкознание. Хрестоматия. Минск: Высшая школа, 1976. С. 264.
9. Цурикова Л. В. Анализ межкультурной коммуникации: когнитивно-прагматический подход. Вестник Воронеж. гос. ун-та. Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. № 2. с. 182.
10. <https://studbooks.net/500122/etika>

Зулфия АБДУЛЛАЕВА,
Ўзбекистон Миллий университети ўқитувчиси
Email: zulfiyabmsz@bk.ru

Тошкент Давлат Юридик университети профессори, пед.ф.д. Хашимова Д.Ў. тақризи асосида

ТИЛ ВА ПАРАЛИНГВИСТИКАНИНГ ИФОДАЛАНИШИ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Аннотация

Паралингвистик воситалар ҳар доим ҳам ёзма, ҳам оғзаки нутқ контекстига киритилади. Бироқ ёзма нутқда контекстнинг роли жуда муҳимдир, чунки контекст фақат лингвистик воситаларни англади ва бир ёки бир-бирининг маъноси ёпиқ бирлик ичида ўрнатилмайдиган ҳолларда сўз ёки жумла доирасини кенгайтиради.

Калит сўз: Паралингвистика, имо-ишоралар, физиологик рефлекс, мулоқот, воситалар, фикр.

ТЕНДЕНЦИИ В ВЫРАЖЕНИИ ЯЗЫКА И ПАРАЛИНГВИСТИКИ

Аннотация

Паралингвистические средства всегда включаются в контекст как письменной, так и устной речи. Однако роль контекста в письменной речи очень важна, поскольку контекст относится только к языковым средствам и расширяет объем слова или предложения, когда значение того или другого не установлено в рамках замкнутой единицы.

Ключевые слова: Паралингвистика, жесты, физиологический рефлекс, общение, средства, мысль.

TRENDS IN LANGUAGE EXPRESSION AND PARALINGUISTICS

Annotation

Paralinguistic means are always included in the context of both written and oral speech. However, the role of context in written speech is very important, since context refers only to linguistic means and expands the scope of a word or sentence when the meaning of one or the other is not established within a closed unit.

Key words: Paralinguistics, gestures, physiological reflex, communication, means, thought.

Кириш. Маълумки, инсон яралибдики, ҳис-ҳаяжон, турли имо-ишоралар, хатти-ҳаракатлар табиий физиологик рефлекс ҳисобланади. Бу рефлексларини ёзувчилар, шоирлар қўшиқчилар бутун инсоният томонидан турлича қўл ҳаракатлари, юз ифодалари ва имо-ишоралар ҳамда ҳаёли фикрлар билан баён этиб келишмоқда.

Шундай экан, бундай ҳис-ҳаяжонли ҳолатларни фанда тилшуносликнинг паралингвистика бўлими ўрганади.

Инсон фикр ифодалашда тилдан фойдаланар экан, маълум ахборотни тингловчига етказиш жараёнида тилга ёндош бўлган ёрдамчи (новёрбал) воситалардан фойдаланади.

Паралингвистик воситалар ҳар бир кишилик жамиятида коммуникацияда табиий равишда нутқни кузатиб борувчи ва тўлдириб келувчи иккиламчи восита бўлган. Паралингвистика нутқий мулоқот билан бирга фикр, хабар, мақсадни ифодалашда қатнашувчи имо-ишора, оҳанг, мимика, гавда ҳаракатлари каби воситаларни ўрганадиган соҳа ҳисобланади.

Паралингвистик воситалар шароитга қараб нутқни маълум меъёрга келтириш, хусусан, ихчамлаштириш, адресантнинг мақсадини аниқ ифодалаш вазифасини бажаради.

Ҳар хил ўзига хос тарихий шарт-шароитларга ва инсоннинг жамиятдаги ўрнига эга бўлган инсоннинг ижтимоий ҳуқ-атвори, авваломбор, одамларнинг тил ёрдамида мулоқот қилиш қобилиятига боғлиқ.

Тил ўз вазифасига қўра, алоқа воситаси, инсоннинг барча билим бойликларини индивидуал ва ижтимоий жиҳатларга мослаштирадиган моддий ва маънавий таълимдир. Оғзаки мулоқот жараёни ҳар доим мулоқотнинг мазмуни учун муҳим бўлган кўплаб омилларни ўз ичига олган муайян вазиятда содир бўлади.

Демак, илмий мақолаамиз шундан иборатки, тилшуносликда паралингвистика матнларда, бадиий асарларда, шеърларда қўлланган ҳис-туйғулар, имо-ишоралар, юз ифодалари, тана ҳаракати, тиниш белгилари чуқур семантик маънога эга бўлиб, одамлар ўртасидаги ўзаро яхши тушунишни ўрнатишда паралингвистик ҳодисаларнинг аҳамиятини чуқур эканлиги ҳақида сўз боради.

Паралингвистика – бу оғзаки мулоқотга ҳамроҳ бўлган ва маълумот узатишда иштирок этувчи омилларни ўрганиш билан шуғулланадиган янги тилшунослик фанидир. Тилшунослик фани айнан иккита тушунчани фарқлаш муҳим ҳисобланади: “паралингвистика” ва “паратил”; “паралингвистика” - лингвистик воситалар тўғрисидаги фан сифатида, “паратил” эса - лингвистик алоқада иштирок этадиган воситаларни ўз ичига олади. Фанда маълум бўлишича “паралингвистика” термини тилшунослик фанига яқинда кириб келган бўлиб, тил орқали қўлланмайдиган воситаларни ифода этиб, у оғзаки мулоқотга асос бўлган ва ахборотни узатишда иштирок этувчи омилларни ўрганади. Паралингвистика – ёзма тилда қўлланиладиган воситалар яъни ундов белгиси, ундов ва сўроқ белгиларининг комбинацияси, чизмалар, графиклар, матннинг график сегментацияси ва унинг қоғозда жойлашиши, шрифт ва ранг-баранг тўпламлар, ноодатий имлолардир. Масалан, Паратил – бу лингвистик мулоқотда иштирок этадиган воситалар тўплами. Кенг маънода артикуляция – бу мулоқот жараёнида фонация моментларининг синтези. Фонация товуш паралингвистик ҳодисаларни ўз ичига олади ҳамда артикуляция билан боғлиқ. Ушбу ишда олиб борилган тадқиқотнинг долзарблиги француз ва ўзбек тилида ёзилган бадиий асарлар матнларида маълум бир паралингвистик ҳодисадан фойдаланишнинг максимал самарадорлигини аниқлашдан иборат.

Ўзбек тили таркибида куйидаги инкор маъно ифодаловчи кинетик воситалар учрайди:

1. Бошнинг горизантал ва вертикал ҳаракатлари жаҳоннинг жуда кўп халқларида тарқалган бўлиб, тасдиқ ва инкор маънони ифодаловчи бўлиб хизмат қилади. Жумладан, ўзбекларда ҳам бошнинг горизантал ҳаракати “йўқ”, вертикал ҳаракати эса “бор” маъносини билдиради. Бу белгиларнинг тасдиқ маъноси учун “бош ирғамок” инкор маъноси учун “бошини чайқатмок”, “бошини сарак-сарак қилди” каби ишлатилади. Масалан:

- *Мақола пахта касалликлари, уларни олдини олиш ва бартараф этиш ҳақида. Аҳмад тушунарли дегандек бош эгиб қўйди.* (Ф.Мусаёнов. “Химмат”, 66-бет).

- *Чолим орқага тисарилиб, бошини сарак қилди.*

- *Йўқ! – деди хансираб.* (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”, 282-бет).

2. Тасдиқ ва инкорнинг семантик кутб белгилари қарама-қарши кинетик шакллари талаб қилади. Бошнинг ҳаракати, хоҳиш қўшилганини ифодалаб, тасдиқ маъносини билдиради. Бунинг антоними сифатида суҳбатдошини фикрига, хоҳишига қутилмаганини – инкорини ифодалаш учун бошни олдинга ҳаракатга қарама-қарши томонга орқага силкиш ҳам мумкин эди. Тўлиқ инкорни билдиради. Бу вақтда инкор ифодаловчи имо-ишоралардан характерли белгиси, асосан, -ми юқламаси орқали ифодаланган сўроқ гапларга жавоб бўлиб келган. Бу эса логик урғу кесимининг таркибида бўлади.

Масалан: - *Ручканг борми?* Жавоб: Бошнинг горизантал ҳаракати.

- *Қиз “йўқ” дегандек бош чайқади.* (Ф.Мусаёнов. “Химмат”, 11-бет).

3. Инкор маъносини кучайтириш учун баъзан бундай гапларда ҳам имо-ишоралардан сўнг яна инкор билдирувчи жавоб вербал ифодаланиши мумкин. Масалан: - *Мени қўявер, ўзим кетаман. Қизиқ. Олимжон катталардек хотиржам бош чайқади.*

- *Обориб қўяман.* (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”, 215-бет).

“Хайр” маъносини ифодалаш учун руслар кафтини ўзидан орқага қилиб вертикал ҳолатда такрор-такрор силкатади, италянлар кафтини ўзига қарата вертикал ҳолатида силкатади. Ёки инглизлар машина тўхтатиш учун бош бармоғини тикка қилиб, қўлини мушт қилади. Рус ва ўзбекларда бу кинетик белги *яҳиш* деган маънони беради. Масалан:

- *Твой народ-же! – қачон ўзбеклардан сўз очилса, у бармоғини диққайтириб кўрсатади.* (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”, 84-бет). Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Ҳар бир халқнинг ўз муомала қоидалари мавжуд. Ўзбек халқи қўлини кўксига қўйиб, бош ирғитиш ҳаракати “салом” маъносини билдиради. Масалан: - *Ғуломжон ўнг қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди.* (М.Исмоилов. “Фарғона тонг отгунча”).

Жаҳоннинг бошқа халқларида эса бу маъно умуман бошқа ҳаракатлар орқали ифодаланади. Шунинг учун ўз олдида бошқа тилни ўрганишни мақсад қилиб қўйган ҳар қандай киши паралингвистик воситалар билан муфассал танишиш зарурдир. Паралингвистик воситалари тилда экспрессивлик таъминлашда ҳам катта рол ўйнайди. Масалан: - *Асал ҳеч нима демади, жиққа ёша тўлган кўзларини жимгина четга буриб, “йўқ” дегандек бош чайқади.* (Ч.Айтматов. “Сарвиқомат дилбарим”, 150-бет).

- *Рўзматдан кейин Тиллабува сўз олди. Ҳамма “балого қолдинг” деган маънода қулиб Рўзматга қаради.* (А.Қаҳҳор. “Кўшчинор чироклар” 106-бет).

- *Толиб ака “шу гўр боланинг хом-хатала гапига жавоб қайтараманми” дегандек, илжайиб қўйди.* (Ф.Мусаёнов. “Химмат”, 52бет).

Бу гапдаги “кулмок”, “илжаймок”, “жилмаймок”, “назар ташламок”, “тикилмок”, “бош чайқатмок” каби сўз ва иборалар нутқни кузатиб борадиган новербал ҳолатларни ифодалайди. Демак, бундай ҳолат ва ҳаракатлар ҳам, бизнингча, паралингвистик воситалар доирасида қиритилиши зарур.

Тахлилларимиз натижасида, паралингвистик воситаларни ўрганиш ва тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади. Паралингвистик воситалар фикрни ифодалашда энг содда, энг тежамли восита ҳисобланади. Шунингдек, маълум бир хабар ташишда лингвистик воситаларда ёрдам беради, баъзи ўринларда ҳатто лингвистик воситалар вазифасини ҳам бажаради.

Демак, ҳаёт амалиёти тил билан шу тил эгаси бўлган халқнинг муомала қоидалари, имо-ишораларини ҳам ўрганишни тақозо этмоқда. Паралингвистик воситалар – ёзма тилда қўлланиладиган воситалар (ундов белгиси, эллипс, ундов ва сўроқ белгиларининг комбинацияси, чизмалар, графиклар, матннинг график сегментацияси ва унинг қоғозда жойлашиши, шрифт ва ранг-баранг тўпламлар, ноодатий имло). Ишда кўпинча бошқа атамалар қўлланилади.

Шахснинг ижтимоий хулқ-атвори ҳар хил ўзига хос тарихий шароитларга ва шахснинг жамиятдаги ўрни, биринчи навбатда, тил ёрдамида одамларнинг мулоқот қилиш имконияти билан боғлиқ.

Тил ўз вазифасига кўра мулоқот воситаси, шахснинг индивидуал ва ижтимоий жиҳатидаги барча когнитив бойликларини ўзида мужассам этган моддий ва маънавий тарбиядир. Оғзаки мулоқот жараёни ҳар доим алоқанинг ўзи учун муҳим бўлган кўплаб омиллари ўз ичига олган муайян вазиятда содир бўлади.

Паралингвистик алоқа воситаларни ўрганишнинг аҳамияти инсон мулоқотининг турли соҳаларининг амалий эҳтиёжлари билан белгиланади. Масалан, чет тилини ўрганиш ва ўқитиш миллий ёки маданий хусусиятлар (ҳиссиётларни, имо-ишораларни ифода этиш хусусиятлари) туфайли юзага келадиган паралингвистик ҳодисаларни билмасдан мумкин эмас. Халқаро алоқа соҳасида паралингвистик алоқа воситаларнинг эътибор-сизлиги тушунмовчилик ёки низоларга олиб келади (масалан, турли халқлардан бош ирғаш рад этиш ёки розиликни англатиши мумкин). Санъат соҳасида паралингвистик элементларга бепарво муносабат натижаси бошқа давр ва мамлакатлар одамларининг хатти-ҳаракатларини нотўғри тасвирлашдир.

Криминалистика жиноятчининг шахсини овоз, имо-ишора ҳамроҳлигининг хусусиятлари (ўзига хосликлари) билан аниқлаш учун паралингвистик элементлардан фойдаланади. Тиббиёт, шунингдек, паралингвистик ҳодисаларни етарли даражада изоҳлашга муҳтож, чунки тегишли ўзига хос белгилар (овознинг титраши, нутқнинг секин ёки тез суръати) баъзи касалликларнинг аломатлари бўлиб хизмат қилади.

Паралингвистик алоқа воситалари иккиланиш билан ажралиб туради. Бир томондан, улар нутқ ресурсларини тежашга имкон беради. Масалан, сотувчига ўгирилиб, биз объектга ишора қилиб: “илтимос, менга бу стаканни кўрсатинг”, деймиз ва унинг тавсифига кераксиз сўзларни сарфламаймиз. Бошқа томондан, улар сўзларда айтилмаган нарсаларнинг кўпини қоплайдилар, субтекстни, нутқнинг ноаниқлигини, унинг услубий сояларини, ҳиссиётларини, муносабатларини ва бошқаларни очиб беришади. Дарҳақиқат, шундай, масалан, тугалланмаган иборанинг моҳияти “Хўш, биласизми?” фақат интонация, юз ифодалари, маърузачининг имо-ишоралари орқали тушуниш мумкин.

Тингловчиларнинг оғзаки бўлмаган хатти-ҳаракатлари элементларини кузатиш ва ҳисобга олиш

қобилияти нутқингизга тузатишлар киритиш, монологик нутқни тингловчилар билан фаол мулоқотга айлантириш, уларни ўзаро рағбатлантириш жараёнига “жалб қилиш” имконини беради. Зеро, нутқ оҳанги кўп жиҳатдан тингловчиларнинг реакциясига, нотиқни қанчалик қўллаб-қувватлашига ёки совутишига боғлиқ. Шунинг учун ҳам омма олдида гапираётган нотиқ учун ҳам, оддий суҳбатда ҳам муҳим бўлган хатти-ҳаракатларини тартибга солиш

учун тингловчиларнинг “нафасини” кўра билиш ва ҳис қила билиш зарур.

Аммо шунинг эсида тутиш керакки, нутқсиз воситалар мустақил эмас, балки ёрдамчи алоқа воситасидир. Улар нутқни тайёрлайдилар, ҳамроҳлик қиладилар, изоҳлайдилар, тушунтирадилар, унинг чуқур моҳиятини очиб берадилар. Шунинг учун, уларни ишлатишдан олдин, нима ҳақида гаплашишни билиш керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Т.: Фан. 1985. 199-бет.
2. Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. Т.: 1979.
3. Нурмонов Н.А. Ўзбек тилининг паралингвистик воситалари. Андижон. 1980.
4. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: 1975. 367-бет.
5. Биркенбил В. Язык интонации, мимики, жестов. СПб., 1997;
6. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Основы речевой коммуникации. М., 1997;
7. Григорьева С.А., Григорьев Н.В., Крейдлин Г.Е. Словарь языка русских жестов. Москва; Вена, 2001;
8. Ипполитова Н.А., Князева О.Ю., Савова М.Р. Русский язык и культура речи. М., 2009;
9. Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдлик. — Т.: Академнашр, 2012.

Анвар БЎРОНОВ,

Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети мустақил тадқиқотчиси

E-mail: anvar1971@list.ru

ЎзМУ профессори, А.Э.Маматов тақризи асосида

ТУРКИЙ ТИЛЛАРГА ХОС QA ЎЗАКЛИ ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мазкур мақола М. Кошғарийнинг “Девони луғотут турк” асарида тилга олинган qa(қо) ўзакли лексемаларнинг таҳлиliga бағишланган. Муаллиф qa(қо) ўзагидан ясалган кўплаб лексемаларни туркий тиллар, хусусан, олтой тили ва ўзбек тили мисолида киёсий-тарихий таҳлил қилишга ҳаракат қилган. Мақолада qa(қо) ўзаги орқали ясаладиган сўзлар, уларнинг лексик-семантик жиҳатлари кенг тадқиқ қилинган, келтирилган мулоҳазалар далилланиб, асосли хулосалар берилган.

Калит сўзлар: Компаративистика, лексема, фонема, генеология, қоп, қовок, қовга, қовачок, қолип, қопқок, қорик, қозон, қошиқ.

АНАЛИЗ ЛЕКСЕМ ОБРАЗОВАННЫХ ИЗ СЛОГОВОГО КОРНЯ QA, ХАРАКТЕРНЫХ ДЛЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

Эта статья посвящена анализу лексем qa(қо), который встречается в словаре М. Кашгари «Диван лугат ат-турк». Автор попытался провести сравнительно-исторический анализ многих лексем, образованных от корня qa (qo), на примере тюркских языков, в частности алтайского и узбекского языка. В статье были подробно изучены слова, образованные корнем qa (qo), их лексический и семантический аспекты, доказаны представленные обзоры и даны аргументированные выводы.

Ключевые слова: Компаративистика, лексема, фонема, генеология, қоп, қовок, қовга, қовачок, қолип, қопқок, қорик, қозон, қошиқ.

ANALYSIS OF LEXEMES FORMED FROM THE SYLLABIC ROOT QA, CHARACTERISTIC OF THE TURKIC LANGUAGES

Annotation

This article is devoted to the analysis of lexemes qa(qo), which is found in the dictionary of M. Kashgari "Divan lugat at-turk". The author tried to conduct a comparative historical analysis of many lexemes formed from the root qa (qo), using the example of the Turkic languages, in particular the Altaic and Uzbek languages. The article studied in detail the words formed by the root qa (qo), their lexical and semantic aspects, the presented reviews were proved and reasoned conclusions were given.

Key words: Comparative studies, lexeme, phoneme, geneology, qop, qovoq, qovg'a, qovachok, qolip, qopqoq, qoriq, qozon, qoshiq.

Кириш (Introduction). Қадимги туркий тилининг тарихига назар солсангиз ундаги ҳарфлар, бўғинлар, сўзлар, иборалар, тушунчаларнинг замонавий тилда қанчалик шаклан ва мазмунан ўзгаришларга учраганига гувоҳ бўласиз. Тарихий даврларда юзага келган фонетик ўзгаришлар бугунги туркий тиллардаги фарқларда акс этади. Ўзбек тилидаги *ч* товушининг қозок тилида *ш* тарзида ёки ўзбек тилидаги *с* товушининг бошқирд тилида *х* шаклида талаффуз қилиниши бунга мисол бўлади. Аммо товушларнинг фонетик ўзгаришлари ўзак сўзларнинг лексик маъносига унчалик таъсир қилмайди. Туркий тилларда кўплаб сўзлар ва иборалар лексик-семантик ўзгаришларга учраганини кўрамиз. Аммо агглютинатив туркий тилларда янги сўзлар ўзак сўзларга қўшимчалар қўшилиши орқали ясалади ва ҳар доим ўзак сўз ўз маъносини сақлаб қолади.

Структуравий ва фонетик таърифига кўра лексема бўғинларга бирлашган фонемалар занжири натижасида ҳосил бўлган, биргаликда бир бутун яхлит товушни ташкил этувчи, бир хил турдаги бошқа кўплаб товуш яхлитликлари фонидан ажқол ажралиб турадиган тил бирлигидир. Аниқроғи эса, лексема тил қурилишининг лексик маъно англатувчи луғавий бирлиги ҳисобланади.

Функционал жиҳатдан эса лексема тилининг морфемалар орқали ҳосил бўлган, фонетик жиҳатдан бўғинлар бирлигини ифодаловчи бирламчи номинатив

бирлиги ҳисобланади. Демак, бўғинлар лексик маъно беради ва ўзига фонемалар ва морфемаларни бирлаштириш ҳисобига янги маъно ва шаклдаги сўзларни яратади. Бу эса эса ўз-ўзидан қадимги туркий тилларда бир бўғиндан таркиб топган лексемалар мавжуд бўлган, деган фикрни тақдидлайди.

Мазкур тадқиқот ишида биз туркий тилларга хос бўлган *qa(қо)* ўзаги ва ушбу ўзакдан ясалган лексемаларни таҳлил қилиб кўрамиз.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Туркий сўзларнинг лексик маънолари ҳақидаги илк фикрлар Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотут турк” асарида учрайди. Олим ўз асарида биринчи марта бўғинлар ёки кам ҳарфлардан тузилган сўзларни ажратган ва *qa(қо)* ўзаги идиш ёки қоп маъносида қилиниши кўрсатиб ўтган [1]. Аммо у ушбу сўзнинг лексик маъносига тўхталганда негадир *qa(қо)* фақат суюқ нарсалар солинадиган идишига нисбатан қўлланилишини айтиб ўтган. Аммо шу билан бирга айнан ўша жойда ушбу ўзакдан ясаладиган қоп-қанор, қоп-қопчик каби жуфт сўзларнинг *қоқача* шаклидаги талаффузини ҳам келтириб ўтганки, бу сўзлар суюқликдан бошқа нарсалар солинадиган идиш маъносини беради [2].

Туркий сўзларнинг лексик маънолари ҳақида Т.А. Боровкова, Л.В. Дмитриева, А.А. Зырин, И.В. Кормушин, Н.И. Летагина, Д.М. Насилов, В.М. Надеяев, Э.Р.

Тенишев, Л.Ю. Тугушева, А.М. Щербак, А.В. Дыбо, У.К. Исабекова, В.В. Радлов Ш.Усмановаларнинг илмий ишларида ҳам таҳлиллар келтирилган. Мисол учун “Қадимги туркий тил луғати”ни тузишда И.В. Кормушин (qa I-qan, qara I- qaraqunaz), Н.И. Летягиналар (qana - qar-III, qarar-qazuq) *qa(қо)* лексемаси устида ишлаган [3]. В.В. Радлов эса ўзининг “Опыт словаря тюркских наречий” номли асарида *qa(қо)* ўзагидан ясалган *қача* лой идиш, *қачақ* эса тувак (горшок), идиш маъносини беришини келтириб ўтади [4]. Худди шундай тадқиқотлар ўзбек олимаси Ш. Усманованинг “Олтой тилларида муштарак маиший лексика” номли китобида ҳам келтирилган ва у ўз китобида қўплаб идиш маъносига эга сўзларни гипотетик олтой тиллари билан ҳам қиёсий таҳлил қилган.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Мазкур мавзунинг тадқиқ қилишда қиёсий-тарихий методдан фойдаланиш самарали бўлади, чунки айтилган метод тиллар ўртасидаги генетик қариндошликни яъни уларнинг ягона бир манба (бобо тил)дан келиб чиққанлигини аниқлаш имконини беради.

Қиёсий-тарихий методнинг ташқи (қиёсий) реконструкция усули қариндош тиллардаги генетик жиҳатдан тенг, ўхшаш лексема ва морфемаларни кидириб топиш ва бобо тилдаги изчил товуш ўзгаришларининг қариндош тиллардаги натижаларини аниқлашда қўл келади. *Qa(қо)* лексемасининг генезиси ҳам бобо тил билан боғлиқ бўлиб, бошқа туркий тиллар ва қисман бўлса-да гипотетик олтой тиллари билан қиёслаш фойдадан ҳоли бўлмайди. Шу асосда қариндош тиллардаги *qa(қо)* лексемаси билан боғлиқ сўзларни топиш ва уларни ўзаро солиштириш айтилган ўзакдан ясаладиган сўзларнинг этимологиясини аниқлашда ҳам қўл келади. Бу эса тарихий жараёнларда ўзгаришга учраган сўзларнинг дастлабки шакл ва маъносини тиклаш, уларнинг структуравий жиҳатдан ясаиш қопилларини реконструкция қилиш имконини беради.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Лексема - морфемалар орқали ҳосил бўлган тилнинг бирламчи бирлиги бўлиб, воқеликнинг қайсидир элементи номи сифатида хизмат қилади ва фонетик жиҳатдан бўғинлар бирлигини ифодалайди. *Qa(қо)* лексемаси ҳам аслида бир бўғин холос. Аввал айтганимиздек, *qa(қо)* бўғинида идиш ёки қоп маъноси борлигини биринчи марта М. Кошғарий тилга олган. Аммо замонавий туркий тилларда *qa(қо)* ўзагидан ясалган сўзларда идиш ёки қоп маъносидан ташқари *қолип*, *эшик*, *қопқоқ*, бирон нарсани *қамраш* ёки *қоплаш* маънолари ҳам учрайди.

Ўзбек тилининг имло луғатига киритилган идиш, қоп, эшик, қолип, қопқоқ маъносидagi *qa(қо)* ўзакли сўзлар қўйидагилар: *қобиқ*, *қовоқ*, *қовун*, *қовуз*, *қовга*, *қовзоқ(пўстлоқ)*, *қовачоқ*, *қолип*, *қоп*, *қопчиқ*, *қопқоқ*, *қорин*, *қориқ*, *қозон*, *қошиқ*. Улардан учтаси *қовоқ(табиий)*, *қовга(сув идиши)*, *қориқ(қон солинадиган идиш)*, *қозон ва қошиқ* аниқ идиш маъносини беради. *Қоп*, *қопчиқ*, *қовуз*, *қорин* бирон насани солиб қўядиган нарса, *қобиқ*, *қовзоқ*, *қовачоқ* пўстлоқ маъносини беради. *Қолип* эса бирон нарсанинг ясаиш учун махсус таёрланган андаза ҳисобланади ва аслида у ҳам идиш маъносини англатади.

Қадимги туркий тилда идиш маъносини берувчи *қабан(патнис)*, *қобирчоқ(сандиқ)*, *қоча(лой идиш)*, *қодиз(пўстлоқ)*, *қолтўқ(хўкиз шохидан ясалган қадах)*, *қолмич(чўмич)*, *қоп ёки қопай(эшик)*, *қос(дарахт пўстлогий)*, *қосуқ(меши)*, *қотин(қўза)* каби ўнлаб сўзлар ишлатилган [5]. Улар орасидаги *қобирчоқ* олтой тилида *қайирчоқ* шаклида сандиқ маъносига сакланиб қолган. В. В. Радлов *қоча* лой идиш, *қочақ* эса тувак(горшок) маъносини беришини юқорида келтириб ўтган эдик. Туркман олими С. Атаниязов ушбу сўзнинг замонавий туркман тилидан

унутилганини аммо шу ўзакдан *қан-қач* (идиш-товоқ) жуфт сўзининг сакланиб қолганини қайд этган. Шунингдек С. Атаниязов “Слова, означающие футляр для пиал в диалектах туркменского языка” номли мақоласида *теридан тикилган челақ* маъносини берувчи *қова* сўзини ҳам келтириб ўтган [6].

Олтой тилида бошқа туркий тилларда сакланмаган қўйидаги сўзлар ҳам сакланиб қолган: *қаарғыш(қовургич)* - това, сковородка, *қабай* - бешик, *қалбак*- кошиқ, *қапчуур* - теридан тикилган қопча.

Идиш маъносини берувчи сўзлар. Қозон - бу сўз барча туркий тилларда сакланган бўлиб, айрим форс ва европа халқлари томонидан ҳам кенг қўлланилади. Ўзбек олимаси Ш. Усманова ўзининг “Олтой тилларида муштарак маиший лексика” номли китобида қозон овқат пиширишга мўлжалланган идишларнинг ибтидоийси эканини айтиб ўтган. Шунингдек Ш. Усманова ушбу сўзнинг этимологияси хусусида тўхталар экан, Х. Вамберининг қозон сўзи *қаз*, (*қазимоқ*) ўзагидан келиб чиққан,деган тахминини ҳам келтириб ўтади [7]. Агар шу фикрга эътибор қаратилса, демак қаз идиш оқибатида бирон чуқур ҳосил қилиниши, ҳар қандай қазилган жой эса идиш хусусиятига эга бўлиши ҳақида фикр қилиш мумкин. Аммо ҳозир гап битта ундош *қ* ва битта унли *о* товушлари бирикувидан ҳосил бўлган *қо* ўзаги ҳақида кетаётгани ва *қо* га *з* қўшиб ҳосил қилинган фақат биттагина сўз борлигини инобатга олиб, бу ҳақда фикр билдиришга шайланмаймиз.

Ш. Усманова *қашуқ (қошиқ)* сўзини таснифлаётганда бу сўзнинг туркча “қаш” - “ёғоч коса” сўзи билан боғлиқлигига ҳам эътибор қаратган. Шунингдек олиманинг туркий тилларда сигматизм ҳодисаси мавжудлиги, яъни туркий тилдаги *ш* ундошининг *л* латерал ундошидан тараққий этганига асосланган ҳолда қўйидаги қиёс келтириб ўтгани ҳам эътиборга молик. “Қиёсланг: прото-туркий тилда *қалақ* - “кошиқ”, “курак”; прото-мўғул тилида *қалбуга* “кошиқ”, “чўмич”, “курак”; прото-тунгус-манжур тилида *қала-н* - “қозон”, “халта”; прото-корейс тилида *қарак* - “таёқ”; прото-япон тилида *қасира*- “идишнинг бир тури”; умумолтойча прото-шакл *қала*-“бир жойга тўпламоқ”. Ш. Усманованинг бу тадқиқотлари шуни кўрсатадики, гипотетик олтой тилларининг қариндошлигини исботлашда энг кичик лексемаларни қиёсий таҳлил қилиш орқали ёндашиш яхши натижа бериши мумкин.

Маълумки, *қовоқ*, *қовун* каби сўзлар аслида палак отиб ўсадиган ўсимликнинг меваси маъносини беради. *Қовоқ* бир неча маъноларда қўлланилади: *ҳосили (асосан қўзага ўхшаи)идиш бўладиган қовоқ, ош қовоқ, дастмол(ҳосили идишларни ювиш учун ишлатиладиган) қовоқ, чўмич қовоқ, дўмбира қовоқ, носқовоқ*. Шунингдек қўзни қоплаб турадиган *қовоқ* тушунчаси ҳам бор. Бундан кўринадики *қовоқ* сўзи ҳар доим идиш ёки бирон нарсанинг қобиғи маъносига келади. *Қовун* ҳам қовоқдошлар оиласига мансуб, ўз-ўзига идиш бўладиган полиз меваси саналади. Демак уни ҳам идиш санаш мумкин. Бироқ тарвуз ҳам қовоқдошлар оиласига мансуб бўлса-да, ўзбек тилидаги бу сўзда *qa(қо)* бўғини йўқ. Шу ўринда тарвузнинг бошқа тиллардаги *qa(қо)* ўзакли шаклига эътибор қаратамиз: озарбайжонча - *qarız*, туркча - *karıuz*, татарча, бошқирдча - *карбуз*, туркманча- *garıuz*, қозоқча - *карбыз*[8]. Шунингдек ўзбек тилининг қипчоқ шеваарида ҳам *қорбиз* шаклида талаффуз қилинади.

Қовга - сув идиши. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида қовғанинг икки хил маъноси берилган:

1. Ёғоч пақир, 2. Ичи ғовак ва юмшоқ, бардига ўхшаш қўп йиллик ўсимлик[9].

Қадимги туркий тилда челақни *қова*, деб аташган [10] Аммо қовғанинг бошқа маънолари ҳам бор. Осмон

(эклиптика) буржларидан бири ҳам *қовга*(водолей) деб аталади. Кемага кирган сувларни чиқариб турувчи ёки сув ташувчи кишини *қовғачи* деб аташган. Шунга таянган, Далв (водолей) ҳам ўзбекчадан қовғачи деб аталиши тўғри бўлади.

Қориқ - қон идиш. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида *қориққа* табобатда ишлатиладиган, сигирнинг шохидан махсус тайёрланган асбоб, қортиқ деб изоҳ берилган [11]. Аммо халқ орасидаги истилохотда чорва молларини сўйганда қони солинадиган идиш (коса) ҳам *қориқ* деб аталади.

Қадимги туркий тилдаги *қабан*-патнис, *қолтуқ*-хўкиз шохидан ясалган қадах, *қомич*- чўмич, *қосуқ*- меш, *қотинг* - кўза, олтой тилида сақланган *қовургич* (*қаарғыш*) - това(сковородка), *қалбак*- қошиқ, *қоноқ* - челақ, *қайдасын* - темир челақ, В. Радлов таклиф қилган *қоча* лой идиш, *қочақ* - тувак сўзлари ҳам идиш маъносини беради.

Қоп маъносини берувчи сўзлар. *Қоп*, *қопча*, *қопчиқ*, *қовуз*, *қорин* нарсаларни солиб қўйиш учун тикиб тайёрлаган буюм саналади. *Қоп* - *мато*, тери ёки бошқа материаллардан тикиладиган катта ҳажмдаги, *қопча* - эса кичикроқ буюм саналади. Олтой тилида хуржунни ҳам *қоп* деб аташади [12]. Қозоқ[13], қирғиз[14] тилларида *қопчиқ* ҳам *қоп* маъносида ишлатилади. Олтой тили ва ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида эса *қопчиқ* ҳамён маъносида ишлатилади. Олтойлар ҳамён маъносида *ақчақан* сўзини ҳам ишлатишади. Шунингдек олтой тилида *қанчуур* деб номланадиган чақмоқтош, пилик ёки ўқ солиш учун мўлжаллаб теридан тикилган *қопчиқ*(ўқдон) сўзи ҳам сақланган.

Қовуз - ичига кўпинча арча япроғи ёки бошқа табиий нарсалар солиб тикиладиган бешик тўшаги. Бу сўз айрим вилоятларда *қовузоқ*, *қовузгоқ* шаклида ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида эса *қобиз* шаклида ишлатилади.

Қорин - ҳайвон ёғи солиб қўйиш учун ишлатиладиган, қора мол ёки қўннинг қорнидан тикиладиган тўрва. Шимол халқлари унда сало тайёрлайди. Ўзбекистоннинг чорвачиликка ихтисослашган тоғ ҳудудларида сарёғ қувида пишиб тайёрланган уни қоринда сақлашади. Шунингдек, *қовуқ* ҳам инсон организмидagi сийдик тўланадиган халтасимон аъзо саналади.

М.Кошғарий “Девони луғотут турк” асарида *қоп* (*эшик*) ўзагидан ясалган яна учта *қапуғ* (*эшик*), *қапа* (*қопқа*, *дарвоза*), *қопқоқ* қаб сўзлар ҳам келтирилган бўлиб, уларда бирон хона, ховли(сатх) ёки идишни ёпиб туриш маъноси мавжуд [15]. Бу ердаги *қопқа* сўзи замонавий ўзбек тилида ҳам осмон қопқаси, шаҳар қопқаси шаклларида кенг қўлланилади. Қозоқ тили луғатида *қопқа* ва *қопқоқ* фонетик ўзгаришлар билан

қопқа ва *қопқоқ* шаклида келади[16]. Бундан кўринадики, *қа(қо)* ўзаги эшик, қопқоқ маъносида ҳам қўлланилиши мумкин экан.

Қолип ва нўстлоқ маъносидаги сўзлар. *Қолип* лексемаси қо ўзагидан ясалса-да, «Ўзбек тилининг имло луғати»да бу сўз арабча, деб кўрсатилган [17]. Аммо бу изоҳ тўғри эмас. Араб тилида қолип ўрнига *муҳр* сўзи ишлатилади. *Қолип* лексемаси эса деярли барча туркий тилларда бор ва у бирор буюмни ясаш учун махсус тайёрланган андазани англатади. Агар *қолип* арабча сўз бўлганида у араб тили мутлақо интеграциялашмаган олтой тили луғатида бўлмас эди. Олтой тилида бу сўз “*калып*” шаклида ёзилади ва шундай талаффуз қилинади: (Ўчўлези бир қалыптан эдилген улус дейтен (Б. Бедоров), (тарж:Учаласи бир қолипдан чиккан одамлар дейишар эди) [18].

Қобиқ, қовзоқ (нўстлоқ), қовачоқ каби сўзлар бирор нарсанинг қобигини англатади. *Қобиқ* - пўст, пўстлоқ, *қовзоқ*- дуккакли ўсимликлар дони ва маккажўхори сўтаси пўстлоғи, *қовачоқ* эса пахтаси суғуриб олинган кўсак маъносида қўлланилади [19].

Хулоса. Таҳлиллар натижаларини умумлаштириш шуни кўрсатадики, замонавий туркий тилларда *қа(қо)* ўзагидан ясалган ва идиш, қоп, қобиқ, қопқоқ(эшик) маъноларини берувчи юзлаб сўзлар учрайди. Гарчи бу сўзлар ўзининг тарихий-этимологик асосларига эга бўлса-да, ушбу ўзақ билан бошланадиган сўзларнинг ҳаммасида ҳам айни маъно топилабди. Мисол учун *қор*, *қош*, *қон* каби сўзларнинг маъноси бутунлай бошқача. Тўғри, қадимги даврда ушбу маънони ташийдиган сўзлар анча кўпроқ бўлган аммо тарихий эврилишлар жараёнида уларнинг ўрнини бошқа сўзлар эгаллаган ва туб сўзлар унутилиб кетган. Қиёсий-тарихий методдан фойдаланиб сўзларни тадқиқ қилиш шу сўзларни қайта тиклаш, тиллар ўртасидаги генетик қариндошликни аниқлаш яъни тилларнинг генеалогик таснифи яратиш имконини беради. Мисол учун, бугунги кунда ўзбек тилида “*това*” (рус. сковородка) сўзи бор. Олтой тилида эса унинг *қовургич* (қаарғыш) шакли сақланган. Айни сўзнинг якут (сах) тилида *хобордообу*, озарбойжончада *qizartma qab(қоп)*, қозоқчада *қуыруға арналған табақ* вариантлари бор. Ўзбекибор берсангиз қозоқ тилида *қовуришса мўлжалланган товоқ* (*тарж*), деган ибора ишлатилган. Қиёсий метод улардан энг яхшисини танлаш имконини беради.

Сўнгги хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, қадимги туркий тилдаги бир ўзақли, маъно юкланган лексемаларни қиёсий таҳлил қилиш бобо тилдаги кўплаб сўзларни реконструкция қилиш имконини беради. Бу эса замонавий тиллар луғатини бойитиш учун замин яратади.

АДАБИЁТЛАР

1. М. Кошғарий. “Девони луғотут турк” I-жилд. «Фан» нашриёти. Тошкент. 1963. 386-бет.
2. М. Кошғарий. “Девони луғотут турк” III -жилд. «Фан» нашриёти. Тошкент. 1963. 228-бет.
3. Древнетюркский словарь. Изд. “Наука”. Ленинград. 1969. 4-бет.
4. В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 2. СПб., 1699, стр. 333—334
5. Древнетюркский словарь. Изд. “Наука”. Ленинград. 1969. Стр- 399-439.
6. С. Атаниязов. Слова, означающие футляр дл я пиал в диалекта х туркменского языка. Журнал “Советская тюркология” №1. Баку. 1985.
7. Ш. Усманова. Олтой тилларида муштарак маиший лексика. “Фан” нашриёти. Тошкент.2010. 31-32 бетлар.
8. <https://translate.google.com/?hl=ru&sl=ru&tl=kk&text=%D0%B0%D1%80%D0%B1%D1%83%D0%B7&op=translate>
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Қ харфи. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти. Тошкент. 2008. 322-бет
10. М. Кошғарий. “Девони луғотут турк” I-жилд. «Фан» нашриёти. Тошкент. 1963. 147-бет.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Қ харфи. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти. Тошкент. 2008. 344-бет
12. Алтайско-русский словарь/ Алтай-орус созлик. БНУ РА «НИИ алтаистики им. С. С. Суразакова», Горно-Алтайск. 2018. стр- 282.
13. Ш. Бектуров, А. Бектурова, Казахско-русский словарь. Изд. “Фолиант”. Астана. 2001.Стр-142
14. Киргизско-русский словарь. Ред. “Киргизский советской энциклопедии). Фрунзе. 1985. стр- 342

-
15. М. Кошғарий. “Девони луғотут турк” (индекс-луғат). «Фан» нашриёти. Тошкент. 1963. 349-бет.
 16. Ш. Бектуров, А. Бектурова, Казахско-русский словарь. Изд. “Фолиант”. Астана. 2001. Стр-142
 17. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Қ ҳарфи. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти. Тошкент. 2008. 322-бет/
 18. Алтайско-русский словарь/ Алтай-орус созлик. БНУ РА «НИИ алтаистики им. С. С. Суразакова», Горно-Алтайск. 2018. стр- 272.
 19. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Қ ҳарфи. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти. Тошкент. 2008. 317-318-бетлар.

Madina DALIEVA,

Senior teacher, Head of the English Methodology Department

Uzbekistan State World Languages University

E-mail: dalievam@list.ru

Reviewer: Bokiyeva Gulandom Hisamovna, doctor of philological sciences, professor, UzSWLU

COMPARATIVE RESEARCH ON POLYSEMY IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

This research paper investigates the phenomenon of polysemy in English and Uzbek languages, the semantic structure of the word, in which the factors of occurrence of polysemy, existence and the important role of polysemy in the formation of English in Uzbek texts. It is well known that context is important for the meaning of polysemantic words. Because polysemantic words have several lexical meanings, and in the context, it may have only one meaning. Also, the author works on the phenomenon of polysemy phraseological units in English and Uzbek languages.

Key words: Polysemy, polysemantic word, lexeme, sema, semantic structure, semantics, context, text, phraseological units.

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПОЛИСЕМИИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной научной работе исследуется явление полисемии в английском и узбекском языках, семантическая структура слова, в которой выявляются факторы возникновения полисемии, существование и важная роль полисемии в формировании англоязычных текстов на узбекском языке. Хорошо известно, что контекст важен для значения многозначных слов. Потому что многозначные слова имеют несколько лексических значений, а в контексте могут иметь только одно значение. Также автор работает над явлением полисемии фразеологизмов в английском и узбекском языках.

Ключевые слова: Полисемия, многозначное слово, лексема, сема, семантическая структура, семантика, контекст, текст, фразеологизм.

INGLIZ VA O'ZBEK TILIDA POLISEMIYA BO'YICHA QIYOSIY TADQIQOT

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot ishida ingliz va o'zbek tillarida ko'p ma'nolilik hodisasi, so'zning semantik tuzilishi, unda ko'p ma'nolilikning paydo bo'lish omillari, mavjudligi va ko'p ma'nolilik ingliz va o'zbek matnlarini shakllanishida muhim roli o'ynaydi. Ma'lumki, polisemantik so'zlarning ma'nosi uchun kontekst muhim ahamiyatga ega. Chunki polisemantik so'zlar bir nechta leksik ma'noga ega bo'lib, kontekstda esa faqat bitta ma'noga ega bo'lishi mumkin. Shuningdek, muallif ingliz va o'zbek tillarida ko'p ma'nolilik hodisasini frazeologik birliklar ustida ishlagan.

Kalit so'zlar: Ko'p ma'noli, ko'p ma'noli so'z, leksema, sema, semantik tuzilma, semantika, kontekst, matn, frazeologik birliklar.

Introduction. The vocabulary of the language is not only the vocabulary, but every word is also measured by the different lexical meanings. This is directly ambiguous, and it is associated with the phenomenon of polysemy. The word is several on the basis of interconnectedness, similarity under one general concept. When the name of the object has different subtleties of meaning, polysemy occurs. This means that the same word or name has more than one meaning, also, all meanings of polysemantic words appear in the text. That is why the roles of polysemantic words that are used in language and its development, as well as in the text are huge. At the same time, polysemy is a phenomenon specific to almost all categories of words. For this reason, the study of polysemy is of theoretical and practical importance. Consequently, polysemy is a multifaceted phenomenon and a deep study in world and Uzbek linguistics, including linguists such as A.A.Potebnya, L.V.Sherba, R.A.Budagov, O.S.Axmanova etc. [1]. In Uzbek linguistics, T.Alikulov's research "On the family of nouns – polysemy words in the Uzbek language"[2] is the formation of lexical meanings that form polysemantic words. However, this research does not pay attention to the difference between language and speech that language and speech is a different phenomenon.

Materials and analysis. Polysemy is specific to both lexical units and grammatical units. There are two types of polysemy:

Lexical polysemy — The phenomenon of ambiguity in lexical units: head - "the upper part of the human body above the neck"; head - "brain" (his head works well).

Grammatical polysemy — The phenomenon of ambiguity in grammatical units [5].

Ability to perform another set of lexical meanings of polysemantic words is divided into two types depending on the nature of the failure:

simple polysemantic words

complex polysemantic words

The lexical meanings of simple polysemantic words are a category that belongs only to itself that performs the function. They are all verbs and rhymes contains polysemantic words. That is, it belongs to the category of verbs and rhymes, the lexical meanings of words do not serve any other category function. Because the words of the verb family have a special form in the Turkic languages in general, they do not take the form of other categories in their pure form, either does not perform any other category function [6]. It should be noted that the verb does not in the proper form, in the case of a pure verb, on the basis of one lexical meaning does not play function as a series. If it is one of the preferred forms of the verb: adjective, or adjective, or action takes the form of a noun, to the function of another category of inevitable in any case, it belongs to the proper form of the verb [8].

Discussions. The phenomenon of polysemy is typical of comic texts and also the basis of language. The formation

of phenomenon of polysemy depends on the interdependence, general and similar features of events. When a polysemantic word is taken separately, its main, leading meaning is attention to secondary auxiliary meanings and figurative meanings in the text, gives meaning in connection with other words and compounds[5]. The text defines the meaning of the word polysemantic. Text forms a plural word. Especially the word that occurs through polysemy – tag meanings that play a game create comic images and create funny text will be the basis of language. It is well known that context is important for the meaning of polysemantic words. Because polysemantic words have several lexical meanings, and in the context it may have only one meaning. From the concept of polysemy, it is necessary to distinguish the concept of "broad meaning". The term was introduced by N. N. Amosova, D. N. Shmelev that "most common lexical meanings" of a word[7]. As we have already seen, a polysemantic word has several meanings in the language. In terms of speech use, the choice of one of the meanings is facilitated by the context. A broad word is unambiguous out of context, but this single meaning corresponds to several different objects of thought. The word, therefore, has a broad semantic reference, its conceptual volume is large, and the specific content is specified (but does not change!) in the conditions of speech, in the context. Let's explain with examples in English and Uzbek languages:

take smth from the table – lay hold of smth with the hands; take advantage - use; take smb. else's hat - borrow without permission; take smb home – carry, accompany; take a cup of tea - eat, drink; take notes - make a record of smth; take smb for a fool – suppose, consider, etc.

In a lexical context, lexical groups that combine polysemantic words are predominant, let's analyze the polysemantic word "heavy". The main meaning of the word heavy is not light. But, when it is used with a lexical group denoting events, the word gives meaning "strong"- heavy wind, heavy storm, or "heavy" in combinations such as heavy industry, heavy artillery. In the grammatical context, it is the grammatical structure of the text or context that helps to determine the meaning of a polysemantic word. For example, the meaning of "make" – to build, however, its compulsion meaning only / to make + have + infinitive / grammatical device occurs. For example, to make smb laugh, work, to make a good wife, a devoted teacher.

There are so many extralinguistic or situational contexts in English. Sometimes the meaning of a polysemantic word is not clear in either the lexical context or the grammatical context [4]. In this case, we can only determine the meaning of the polysemantic word from the situation in which it is spoken. For example, the meaning of the word ring polysemantic to give smb a ring is determined by the situational context, not the lexical or grammatical context. The word ring polysemantic has the lexical meaning of a ring and a ring on the phone, to give smb a ring means both to give a ring to someone and to call someone means. The union has a clear meaning depending on the situation in question. This is an important function of an extralinguistic or situational context.

Polysemantic words in Uzbek are another category of lexical meanings that to be able to perform the task or not to perform. Polysemantic words in Uzbek language are divided into:

- simple polysemantic words;
- complex polysemantic words;

Also, to make sense of polysemantic words context is important. Because there are so many polysemantic words has lexical meanings, and in the context it has only one meaning. Polysemy of units in phraseological units in Uzbek language, if the lexical meaning of a phraseological unit is more than one, it is the same as in lexemes, the main meaning and the derivative meaning are determined. For example, jar solmoq - the phraseological unit, meaning is "announcing through a

herald". In a lexeme, the main lexical meaning is usually the correct meaning. Phraseological in unity the main phraseological meaning is a figurative meaning. Because general phraseological meaning of the unit, like the derivative meaning, is in the form of a superfluous figurative meaning based on a certain image[10]. Hence the nature of phraseological unity excludes the correct meaning [3,5].

In Uzbek we have the same phenomenon: For example, the word "dum" - "a part of animal's body" and "dum"- "a partial comet". It means that these two meanings we can be substitutive with synonymy "the end of the body". It means that these words are polysemantic in their lexical meaning. If we take another pair of words, e.g. "yoz" - "summer" and "yoz" - 'the form of the verb which expresses the order".

Phraseological polysemy is the phraseological unit and it is understood to mean more than lexical meaning. Meanings that can be understood from a free connection and phraseological unity, such as reciprocal forms, are combined into one point and are not considered polysemy. Because these are different phenomena: free connection is a unit of speech, phraseological unit is a unit of language. For example, aravani quruq olib qochmoq or grasp at straws are free combination, it is used in speech, as well as, there are also phraseological units for aravani quruq olib qochmoq or grasp at straws in the language. The first is literal and the second is figurative ("talking too much about something or something that you can't do" or "something that gives you hope or help in a difficult situation when there's no way out").

Also, the development of lexical meaning is a phenomenon specific to phraseological units. In modern Uzbek and English lexical meaning of phraseological units is developed as a result of metaphorical copying. For example, the phrase "ko'ngliga tegmoq" is used that a food because it is often eaten. Later, this phraseological unit was used to refer to things other things than food, as well as people, as a result of which the phraseological unit was inconsistent with its nature, meaning "a feeling of dislike arose." There is a similar view in the unit:

- Mastava ko'ngillaringizga tegib yurgandir.

I'm not about to let them walk all over me.

- Ammo har kuni bir xil narsani takrorlayverish uning ko'ngliga tegdi.

We expected Williams to walk all over her.

Polysemantic phraseological units are more common in Uzbek language than English language. The most polysemantic phraseological units have two and three meanings. For example, the phraseological unit boshi aylandi has two meanings: 1) "To be lost", 2) "to be stunned";

The phraseological unit - be living on borrowed time has two meanings: 1) "to live in an unexpectedly short time", 2) "to be close to die". Also, the phraseological unit bosh suqmoq has three meanings: 1) "to look outside with his body outstretched and his head sticking out", 2) "to enter", 3) "to mix everything"

The phraseological unit "to beg" has three meanings: 1) "to avoid the question", 2) to raise the main question or to avoid it or to considerate so important", 3) to consider the debate or question as proven".

Not only do they need to know clearly the context in which a particular word is used, but they also need to be aware of not one, but several meanings for each word in order to choose the right option. After all, for example, fulfill a desire - fulfill a dream, fulfill the rules – abide by rules, fulfill an obligation - accomplish, do the work - put through, fulfill a promise - keep a promise. In turn, any of the listed verbs will have other meanings: fulfill – to satisfy; abide - endure, endure; accomplish - make out, achieve; put through - connect by phone; keep - keep, store, manage, etc.

Polysemy in English becomes the reason that we cannot choose the appropriate method for memorizing words. We learn words, it has one or two meanings, and when we meet this word in a completely different context, we understand that we cannot translate it, because we do not catch what it is about. Let these phrases or even whole sentences consecrating one or another meaning of a polysemantic word [9]. Try to remember not one meaning of the word, but several, if any, of course. And do not forget about management: all kinds of prepositions or their absence, additions that follow the word and determine its grammatically correct use. That is, the verb "wait" should be remembered not just as "wait", but as "wait for somebody / something", since this verb is used only in this way.

With a chain path of development of polysemy, each subsequent word is formed from the meaning. Sometimes the subsequent meaning can be very far in meaning from the original. In the chain path of development, a string of values forms a kind of logical series in which the subsequent value depends on the previous one. The logic of the development of a logical series can be completely violated if one element falls out of the logical chain. This leads to the disintegration of polysemy. The chain method of polysemy development is rare. Consider examples of radial polysemy:

Step: 1) leg movement (central value); 2) an action that a person takes to achieve some goal.

Lion: 1) a species of carnivorous mammal from the cat family; 2) celebrity; 3) image of a lion (on the coat of arms). Lion (heraldic animal); 4) a strong, brave and strong-willed person is also called a lion;

Flux: 1) flow, constant movement, excessive secretion, excessive leakage; 2) soldering flux; 3) dysentery; 4) hyperemia; 5) military: second mass, mass flow rate per second; 6) magnetic flow; 7) geol.: tide; 8) mech.: rosin; 9) oil: tar; thinner (solid bitumen); 10) physical-chemical: permeability; specific productivity.

Spring: 1) the season between winter and spring; 2) a branch or offshoot of a plant; young growth; 3) auth.: spring; spring strip, spring leaf; 4) a place on the surface of the earth where water appears; 5) the lower part of the arch, which rests on a wall or vault - the heel of the vault; 6) agriculture: spring sowing; 7) source (geyser); 8) borrowing money in debt, salary increase; 9) sports: jumping ability; 10) a dance melody of a fairly fast pace; 11) a decorative element in the form of a branch.

Conclusions. In conclusion, the states of the English and Uzbek vocabulary are the result of a long historical development, which was smoothed out and transformed in relation to the changes that made by its speakers. The phenomenon of polysemy is a vivid example of the fact that various dynamic processes are constantly taking place in the language, the language is constantly developing and changing[1]. In our article, we examined with examples that there are two ways of developing polysemy: radial and cyclic. With the chain development of polysemy, each subsequent meaning of the word is formed from the previous one. With radial polysemy, there is a certain central meaning, from derivative meanings depart.

REFERENCES

1. Abduazizov A., Sodiqov A., Bashakov N. General Linguistics T., 1979.
2. Rahmatullayev Sh. Modern Uzbek literary language. T., 1978.
3. Rahmatullayev Sh. The phraseological dictionary of the Uzbek language. T., 1978.
4. Avashani Yu.Yu. Questions of phraseology. P., 1977.
5. Avashani Yu.Yu., Emirova A.M. The semantic structure of phraseological units. P., 1971.
6. Alekhina A.I. Semantic groups in the phraseology of modern English. M., 1977.
7. Alekhina A.I. Phraseological unit and word. M., 1979.
8. Gurova Yu. I. Morphological system of the verb in Old English // Philological Sciences. Questions of theory and practice. Tambov: Diploma, 2012. No. 2 (13). pp. 55-58.
9. Litvin F.A. Polysemy of words in language and speech. M.: KomKniga, 2005. 120 p.
10. Smorodina Yu. I. Semantic evolution of verbs of spatial displacement in modern English: diss. ... k. philol. n. Belgorod, 2008. 181 p

Хуришда ДЖАЛИЛОВА,
Ўзбекистон Миллий университети доценти, ф.ф.н
E-mail: khurshida_@mail.ru

ЎЗМУ профессори, ф.ф.д. Сиддиқова И.А. тақризи асосида

“SENTIMENTAL JOURNEY” LAURENCE STERNE

Annotation

This article is devoted to the analysis of the work of the English writer-educator of the XVIII century Lawrence Sterne and his novel “Sentimental Journey through France and Italy”. The originality of Stern’s work in terms of plot, composition and style are analyzed in the article. The main attention was paid to the study of Stern’s work as the founder of a new type of travel genre, that is, a sentimental journey based primarily on the feelings of the narrator. In addition to the genre of this work by Lawrence Sterne, the article also pays attention to such poetic categories as plot and composition, content and form, theme, idea and problems, image and author’s position.

Key words: Genre, travel genre, sentimental journey, traveller, novel, image, theme, idea

“СЕНТИМЕНТАЛЬНОЕ ПУТЕШЕСТВИЕ” ЛОРЕНСА СТЕРНА

Аннотация

Данная статья посвящена анализу творчества английского писателя-просветителя XVIII века Лоуренса Стерна и его романа «Сентиментальное путешествие по Франции и Италии». В статье анализируется своеобразие произведения Стерна по сюжету, композиции и стилю. Основное внимание было уделено на исследование творчества Стерна как основателя жанра путешествий нового типа, то есть сентиментального путешествия, основанного в первую очередь на чувствах героя-повествователя. Помимо жанра данного произведения Лоуренса Стерна, в статье также уделяется внимание на такие поэтические категории, как сюжет и композиция, содержание и форма, тема, идея и проблематика, образ и авторская позиция.

Ключевые слова: Жанр, жанр путешествия, сентиментальное путешествие, путешественник, роман, образ, тема, идея, эмоция, внутренний монолог, поток сознания.

ЛОРЕНС СТЕРННИНГ “СЕНТИМЕНТАЛ САЁХАТ”И

Аннотация

Ушбу мақолада ўн саккизинчи аср маърифатчилик даври инглиз адабиёти адиби Лоренс Стерннинг ижоди ва унинг «Франция ва Италия бўйлаб сентиментал саёҳат» романи таҳлилига бағишланган. Мақолада Стерннинг ушбу асари сюжет ва композицияси, услуби билан ажралиб туриши таҳлил қилинган. Шунингдек Стерннинг ушбу асари саёҳат жанрининг янги тури, яъни ҳис-туйғуларга асосланган сентиментал саёҳат турининг асосчиси сифатида тадқиқ қилинган. Мақолада Лоренс Стерннинг мазкур асарнинг жанри билан бир қаторда сюжет, композиция, шакли ва мазмунига, мавзу ва ғоя, образ ва муаллиф позицияси каби поэтик категорияларга ҳам эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: Жанр, саёҳат жанри, сентиментал саёҳат, саёҳатчи, роман, образ, мавзу, ғоя, ҳиссиёт, ички монолог, онг оқими.

Кириш. Инглиз маърифатчилик романи XVIII аср Буюк Британиянинг иқтисодий, сиёсий, маънавий, маданий ҳаётини ёрқин тасвирлашга имкон берди. Умуман олганда, инглиз маърифатчилик насри турли жанрларни ўз ичига қамраб олган бўлсада, улар орасидан муносиб жой олган роман жанри ҳам турли шакллар кўринишида намоён бўлади. Жумладан, тарбиявий роман, саргузашт романи, фалсафий роман, эпистоляр роман, мемуар, кундалик ва саёҳат шулар жумласидандир. Яна шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, ушбу даврда ёзилган насрий асар ўзида турли жанрлар йиғиндиси ёки синтезини намоён этган.

“Жаҳон адабиётида пародия асарининг оригинал асарга нисбатан кўпроқ яшаши ва машхурроқ бўлиши камадан-кам учрайди” [1]. Бундай асарлар сарасига XVIII аср инглиз маърифатчилик адабиётининг йирик намоёндаси Лоренс Стерннинг “Франция ва Италия бўйлаб сентиментал саёҳат” романи мисол бўла олади. Лоренс Стерннинг ушбу асари юқорида таҳлил қилинган Тобайас Смоллетнинг реал саёҳат асосида яратилган “Франция ва Италия бўйлаб саёҳат” сафар очерклариға пародия сифатида ёзилган. “Лоренс Стерннинг “Франция ва Италия бўйлаб сентиментал саёҳат” романи жаҳон

классикасининг олтин фонидан мустаҳкам ўрин эгаллаган” [2]. Лоренс Стерннинг ижоди бутун Европа адабиётига, “Сентиментал саёҳат” романи эса янги адабий йўналишнинг номланишига ўз таъсирини кўрсатди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Жаҳон адабиётшунослигида ўн саккизинчи аср инглиз маърифатчилик адабиётига бағишланган илмий тадқиқотлар, монография ва мақолалар кўп, жумладан Лоренс Стерн ижоди ҳам атрофлича ўрганилган. Бироқ ўзбек адабиётшунослигида Стерн ижоди бўйича асарлари ҳам ханузгача ўзбек тилига ўтирилмаган, асарлари ҳам таҳлилға тортилмаган, махсус тадқиқ этилмаган. Стерн ижодига у ёки бу даражада алоқаси бўлган тадқиқотларни бир неча гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга XVIII аср Фарбий Европа маърифатчилик даврига бағишланган асарлар киритилса, иккинчи гуруҳга бевосита саёҳатлар ва саёҳатномаларга бағишланган асарларни санаб ўтсак бўлади. Учинчи гуруҳга эса айнан Лоренс Стерн ижодига бағишланган илмий тадқиқотларни киритамиз. А.Ливергантнинг “Фрагмент книги «Путешествие по Франции и Италии» Т.Смоллета» мақоласи, В.А.Чебиневаининг “Развитие традиций Л.Стерна в творчестве В.Вульфа и А.Мердок” тадқиқоти,

М.В.Строганованинг “Проповедь в творчестве английских писателей XVIII в.: Джонатан Свифт, Лоренс Стерн, Сэмюэль Джонсон” тадқиқоти, А.В.Хитровнинг “Литературно-философские модели сознания в культуре нового времени: Лоренс Стерн и английская философия XVIII века” диссертацияси, Жан Вивьенинг тадқиқотлари, Айан Кэмпбелл Роснинг “Laurence Sterne: A Life” тадқиқотлар шулар жумласидандир. XX аср инглиз модернист ёзувчиси Виржиния Вульф “Сентиментал саёҳат” романига баҳо берар экан, Стерннинг ушбу қаҳрамонини тасвирлашдаги услуби муаллифни XX аср боши психологик романига яқинлаштиришини таъкидлайди. В.А.Чебинева Лоренс Стерн ижодига бағишланган тадқиқотида шундай деб ёзади: “Л.Стерннинг XVIII аср адабий аренада пайдо бўлиши эътиборсиз қолмаган бўлса-да, бироқ адибнинг адабий меросига ҳақиқий қизиқиш XX асрга келиб ошди, чунки адиб насридаги замондошлари тушунмаган ва қабул қилмаган парадоксаллик ва ноанъанавийлик янги давр ёзувчилари томонидан эътироф этилиб, янада ривожлантирилди” [3]. Тадқиқотчи Европа адабиётида импрессионизмнинг шаклланишида Стерн ижодининг ўрнини алоҳида таъкидлаб ўтади. Стерннинг “Сентиментал саёҳат” асарига ёзувчилар ҳам ўз муносабатларини билдирганлар. Европа адабиёти сентименталистлари Стерн романининг қаҳрамони Йорикни илоҳийлаштиришар, романтик ёзувчилар эса адиб романидаги ирония ва юморни юқори баҳолашар эди. Турли давр адиблари Стерннинг ушбу асарида психологизмнинг кучлилиги ва адиб ижодининг замонавий роман жанри шаклланишидаги бекиёс ўрнини таъкидлаб, унга юқори баҳо беришади.

Таҳлил ва натижалар. Лоренс Стерннинг «Франция ва Италия бўйлаб сентиментал саёҳат» романи ўн саккизинчи аср Ғарбий Европа, жумладан, Англияда яратилган барча романлардан кескин фарқ қилади. Ушбу асарни саёҳат романи дейиш ҳам баҳс талабдир. Асарнинг сарлавҳаси орқали ҳам муаллиф романнинг анъанавий саёҳат эмаслигига ишора қилади. Дарҳақиқат, романнинг “Сентиментал саёҳат” деб номланиши асарнинг ҳис-туйғулар асосида қурилганлиги ҳақида фикр уйғотади.

Анъанавий саёҳат романлари сюжетидаги воқеалар динамикаси, географик тасвирлар ва улар натижасидаги персонажларнинг таассуротлари Стерннинг “Сентиментал саёҳат” романида бутунлай бошқа ракурсда берилган. Романда вақт узра бош қаҳрамоннинг онг оқимиға саёҳати баён этилади, унинг у ёки бу ҳодисага бўлган муносабати ички монолог шаклида бериб борилади.

“Сентиментал саёҳат” романининг қаҳрамони, яъни сайёҳ руҳоний бўлиб, унга муаллиф Шекспирнинг “Ҳамлет” трагедиясидаги қирол саройи масҳарабози марҳум Йорик исмини беради. Қаҳрамоннинг таъкидлашича, унинг авлоди айнан ўша масҳарабоз авлоди билан боғлиқ. Китобхон ҳам шу сабабларга асосланган ҳолдами, ушбу қаҳрамондан жиддийликни кутмайди. Романда персонаж нутқининг ҳазил ва кинояга бойлигини, унинг гаплари замида қирол саройидаги масҳарабозларнинг сўзларидагидек жиддий фалсафий ва ўткир сатирик мулоҳазалар борлигини кузатамиз.

Стерн ўз романида китобхон кутган сентиментал қаҳрамонни эмас, балки бир томондан аслида жиддий, имон-этиқодли бўлиши лозим бўлган руҳоний образини яратса-да, унга Йорик исмини бериб, китобхонни бироз ўйлантриб қўяди. Стерн ўз қаҳрамонини тасвирлашда ҳам оригинал ёндашади, персонажнинг маълум бир вазиятдаги қарашлари, қулиши, хатти-ҳаракатлари динамикаси орқали унинг руҳий ҳолатини очиб беради. Йорик образи ўзига хос бўлиб, нафақат ўн саккизинчи аср инглиз, балки Ғарбий Европа адабиётида ҳам илгари учрамаган. Стерн, биринчи навбатда, ўз қаҳрамонининг

ички олами китобхонга учун имкон қадар кенг очиб беради.

Стерннинг “Франция ва Италия бўйлаб сентиментал саёҳат” романи етмишга яқин қисмлардан иборат бўлиб, асар қуйидагича бошланади:

“They order, said I, this matter better in France. – You have been in France? Said my gentleman, turning quick upon me, with the most civil triumph in the world. – Strange! quoth I, debating the matter with myself, That one and twenty miles sailing, for ’tis absolutely no further from Dover to Calais, should give a man these rights: – I’ll look into them...” [4].

“Францияда бу анча яхши йўлга қўйилган, дейишим билан “Сиз Францияда бўлганмисиз?” – деб суҳбатдошим менга ғолибона назар ташлади. “Қизик, кемадаги йигирма бир миллик йўл, чунки айнан Дуврдан Калегача йўл айнан шунчадан кўп эмас, инсонга айнан шу ҳуқуқни берса” – шу ҳақида ўйланиб, мулоҳаза қилиб, – ҳа, ўз кўзим билан кўриб келишимга тўғри келади”.

Шундан кейин у дарҳол саёҳатга тайёргарлик кўриб, эрталаб сафарга қатланишга қарор қилади. Романнинг бошида Йорик Калегача йўл олар экан, саёҳат ва саёҳатчилар ҳақида фикр юритиб, уларни бир неча гуруҳларга ажратади. Жумладан, қаҳрамон ўзини “кўнгилчан саёҳатчилар” турига мансуб деб билади:

“And last of all (if you please) The Sentimental Traveller, (meaning thereby myself) who have travell’d, and of which I am now sitting down to give an account,—as much out of Necessity, and the *besoin de Voyager*, as any one in the class” [4].

Романнинг номи саёҳат сўзи билан боғлиқ бўлса-да, ушбу асар анъанавий саёҳат романидан тубдан фарқ қилади. Чунки мазкур асарда Франция ва Италия манзаралари, у ерлар халқининг маданияти, урф-одатлари эмас, балки асосий эътибор бош қаҳрамоннинг ҳис-туйғулари, ички кечинмалари, атрофдаги инсонлар билан муносабати, уларга берилган ўзига хос баҳо ва қузатувга бағишлангандир. Шунинг учун роман “Сентиментал саёҳат”, яъни ҳис-туйғулар саёҳати номини олган.

Ушбу асарда матноти орқали Стерн инсониятга хос айрим иллатларни киноя билан баён этади. Саёҳат давомидаги қузатувлари натижасида муаллиф қаҳрамон тили орқали французлар ҳақида шундай фикр билдиради: “Бахтли халқ, чунки улар бошқа миллатларни эздиган кулфатлар юкини ташлаб, рақсга тушиб, қўшиқ айтиб хурсандчилик қилишни била оладилар”. “Сентиментал саёҳат” романида Йорикнинг машҳур гуманист адиб Рабленинг қадимги француз тилида битилган қўлёзма-сининг бир варағига кўзи тушиши билан боғлиқ лавҳанинг киритилиши ҳам бежиз эмас. Бу, ўз навбатида, юмор, ирония ва сатирага бой асарлари билан ажралиб турган француз гуманисти Франсуа Рабле ижодининг инглиз адиби Лоренс Стерн учун алоҳида ўрин эгаллашидан далолат беради. Романнинг шу қисмида муаллиф инсонларга хос енгилтақлик, бевафолик, бефарқлик, фаросатсизлик каби иллатларни аччиқ қулги остига олади.

“Сентиментал саёҳат” романининг баён услиби ҳам ўзгача. Асарни ўқиш давомида персонажнинг ички монологидagi фикрлар ўртасидаги узилиш каби онг оқимиға хос тартибсизлик кўзга ташланади. Муаллиф ушбу романда бош қаҳрамоннинг ички кечинмаларини баён этар экан, ўзига хос шаффофликка, ҳеч бир ҳолатни назардан четга қолдирмасликка интилади. Бир қарашда ушбу персонажда одамларга хос заифлик, иккиланувчанликни кўриш мумкин.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, маърифатпарварларнинг романларида файласуф образи марказий ғоя ташувчи образ бўлса, Стерн романида файласуф образи эпизодик персонаж ролини ўйнайди. Анъанавий саёҳат-

номаларнинг диққат марказида бўлиши лозим бўлган Франциядаги машҳур Нотр-Дам ибодатхонаси ҳам ушбу романда эътибордан четда қолиб, китобхоннинг нигоҳи қахрамоннинг диққатини тортган аёлга қаратилади.

Лоренс Стерн “Менинг саёҳатим ва кузатувларим мендан олдин ёзилган шу турдаги асарлардан тубдан фарқ қилади” деб, ўз романини бошқа саёҳатномаларга ўхшамаган тарзда яратиш мақсадини олдиндан қўяди. “Сентиментал саёҳат” романининг яратилиши сентиментализмнинг шаклланиши ва преромантизм даврларига яқин бўлганлиги сабабли, саёҳатларни батафсил тасвирлашга бўлган қизиқиш бироз камайганлиги, бадий ижодда инсоннинг ички дунёсига эътибор аксинча кучайганлигини таъкидлаш жоиз. Романда қахрамон Франциянинг провинциал шаҳарлари билан бир қаторда машҳур Версаль, Париж бўйлаб ҳам сафар қилса-да, китобхон саёҳатномалар мутолаасидан кутган гўзал манзаралар тасвирини эмас, балки сайёҳ нигоҳини тортган бошқа нарсаларни кўради. Роман бўлимларининг номи китобхон умидларини “пуч”га чиқаради, чунки улар аксарият макон номи билан берилса-да, ушбу макон асарда воқеа содир бўлаётган жой, фон функциясини бажаради, холос.

Стерннинг “сентиментал қахрамони” ҳам саёҳат қилса-да, у фақат кузатиш, мулоҳаза қилиш кабилардан четга чиқмайди. Бироқ унинг орзулари, атрофдагиларга бўлган ҳамдардлиги, бошқа персонажларда учрамаган қалб диалектикаси китобхонда кўпроқ қизиқиш уйғотади. Айнан шу каби персонажнинг яратилиши Стерннинг адабиётда, жумладан, инглиз адабиётидаги новаторлиги дейиш мумкин.

Стерннинг китобхон диққатини эътиборсиз кўринган майда деталларга, ҳодисаларга, кўп ҳолларда эса воқеалардан персонажнинг рухий ҳолатига қаратиши ўн саккизинчи аср инглиз адабини модерн услубида ижод қиладиган замонавий ёзувчиларга яқинлаштиради. “Сентиментал саёҳат” романида Стерн кундалик ҳаётдаги воқеаларга нисбатан инсон онгида пайдо бўладиган фикрларни баён этиш, қалб кечинмалари бўйлаб

китобхонни ўзига хос “сафар”га чорлашни ўз мақсади деб билади.

Стерннинг “Франция ва Италия бўйлаб сентиментал саёҳати” унинг бевақт ҳаётдан кўз юмганлиги сабабли тугалланмай қолган. Бироқ ушбу асарнинг финал қисми йўқ бўлса-да, романда модернистлар асарларидаги онг оқими каби инсоннинг ички кечинмаларини, ўй-хаёлларини тасвирлаш муҳим ва биринчи ўринда турганлиги сабабли асарнинг тугалланмаганлиги сезилмайди, Италия манзаралари учрамаганлигини инобатга олмаганда албатта. Стерн ўзининг “ҳиссиётли” қахрамони сафари орқали бир неча мураккаб туйғуларни, фикрларни, кечинмаларни, қалб қурашлари ва изтиробларини ифода этиб, ўз қахрамонининг ҳаддан зиёд сентиментал эканини киноя остига олади.

Хулоса ва таклифлар. Таҳлил натижасида шуни айтишимиз мумкинки, «Франция ва Италия бўйлаб сентиментал саёҳат» романида Лоренс Стерн маърифатпарвар адиб сифатида ўз илғор қарашларини бош қахрамон образи орқали ҳам бериб борган. Жумладан, ёзувчининг французлар табиатидаги баъзи хусусиятларни таҳлил қилар экан, уларнинг инглизларда учрамаслигини таъкидлаб ўтади. Ўз кузатувлари давомида Стерн маърифатчи ҳар бир халқнинг ўзига хос ижобий тарафлари ва кўзга ташланадиган айрим камчиликлари ҳам бўлиши мумкинлигини, барча миллатлар ва халқларни баҳолашда уларнинг у ёки бу устуңлигига қараб эмас, балки умуминсоний қадриятлар нуқтаи назаридан баҳо бериш керак деган ғояни илғари суради. Стерннинг фикрича, “сайёҳнинг вазифаси флора ва фаунани кўрсатиш эмас, балки саёҳатчининг ўзига хос “ахлоқий дарс” ўташи, натижада эса китобхон саёҳатчи насихатига қулоқ тутишидир”. Муаллиф “сентиментал сайёҳ” орқали бизнинг нигоҳимизни ташқи нарсалардан ички кечинмаларга қаратади. Ушбу асар қалб аксига саёҳат бўлиб, инсон кўнглининг тубида содир бўладиган манзарани тасвирлаш муаллифининг асосий мақсади бўлган деган хулосага келамиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Фрагмент книги «Путешествие по Франции и Италии» Т.Смоллета. Вступление А.Ливерганта // Иностранная литература. 2007. №12.
2. <http://magazines.russ.ru/inostran/2007/12/sm17.html> /
3. The Project Gutenberg eBook, A Sentimental Journey through France and Italy, by Laurence Sterne, Edited by Henry Morley <http://www.gutenberg.org/files/804/804-h/804-h.htm>
4. Чебинева В.А. Развитие традиций Л.Стерна в творчестве В.Вульфа и А.Мердок / dissercat.com-электронная библиотека диссертаций. Laurence
5. Sterne A Sentimental Journey through France and Italy, by, Edited by Henry Morley The Project Gutenberg eBook, <http://www.gutenberg.org/files/804/804-h/804-h.htm> /
6. Sterne A Sentimental Journey through France and Italy, by, Edited by Henry Morley The Project Gutenberg eBook, <http://www.gutenberg.org/files/804/804-h/804-h.htm> /
7. Тураев С.В. От Просвещения к романтизму. – М.: Наука, 1983.
8. Строганова М. В. Проповедь в творчестве английских писателей XVIII в.: Джонатан Свифт, Лоренс Стерн, Сэмюэль Джонсон
9. Хитров А. В. Литературно-философские модели сознания в культуре нового времени: Лоренс Стерн и английская философия XVIII века <https://www.dissercat.com/content/>
10. Viviers Jean. Bulletin de la société d'études anglo-américaines des XVIIe et XVIIIe siècles. 38. Retrieved 12 February 2020.
11. Pierce, David; de Voogd, Peter, eds. Laurence Sterne in Modernism and Postmodernism. Amsterdam: Rodopi. Retrieved 26 February 2020.109. Ross, Ian Campbell. Laurence Sterne: A Life. New York: Oxford University Press.
12. Фрагмент книги «Путешествие по Франции и Италии» Т.Смоллета. Вступление А.Ливерганта // Иностранная литература. 2007. №12. <http://magazines.russ.ru/inostran/2007/12/sm17.html> /

УДК:159.9(575.1)

Bibish JO'RAYEVA,
BuxDU professori, filologiya fanlari doktori
E-mail: bibish.jrayeva@mail.ru
Madina SA'DULLAYEVA,
BuxDU magistranti
E-mail: madinasadul...@gmail.com

BuxDU professori Y.S.Saidov taqrizi asosida

CONCEPTUAL RESEARCH IN LINGUISTICS

Annotation

The concept of concept is the basis of cognitive science and linguoculturology. Although the term concept is widely used both abroad and in domestic studies, there is currently no single definition for it. There are several approaches to defining a concept term in our linguistics today. Scientific research shows that the concept contributes to the development of constitutional, religious, philosophical, historical, biological knowledge.

This article discusses the research that has been done around the term concept. The scientific literature was studied and analyzed.

Key words: Concept, linguoculturology, cognitive linguistics, ethnography, physiology, biology, lexeme, coding.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Понятие концепта лежит в основе когнитивистики и лингвокультурологии. Хотя термин понятие широко используется как за рубежом, так и в отечественных исследованиях, в настоящее время для него не существует единого определения. Сегодня в нашей лингвистике существует несколько подходов к определению понятия термина. Научные исследования показывают, что концепция способствует развитию конституционных, религиозных, философских, исторических, биологических знаний.

Вокруг термина эму. В этой статье обсуждаются проведённые исследования над термином концепт.

Ключевые слова: Концепт, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, этнография, физиология, биология, лексема, кодирование.

TILSHUNOSLIKDA KONSEPT TADQIQI

Аннотация

Konsept tushunchasi kognitiv fan va lingvokulturologiyaning asosidir. Konsept atamasi chet elda ham, mahalliy tishunoslikda ham keng qo'llanishiga qaramay, hozirda uning yagona izohi yo'q. Hozirgi kunda tilshunosligimizda konsept atamasini aniqlash uchun bir qancha yondashuvlar mavjud. Ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, konsept konstitutsiyaviy, dininiy, falsafiy, tarixiy, biologik bilimlarning rivojlanishiga xizmat qiladi. Ushbu maqolada konsept termini atrofida olib borilgan tadqiqotlar xususida fikr yuritildi. Ilmiy adabiyotlar o'rganildi va tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Konsept, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, etnografik, fiziologik, biologik, leksema, kodlash.

Kirish. Konsept tafakkur birligi, uning asosida tushuncha, obraz, lisoniy ma'no umumlashmasi yotadi. Konseptning shakllanishi individual obraz tug'ulishidan boshlanib, lisoniy birlikning paydo bo'lishi bilan tugaydi [5]. "Konsept" termini tilshunoslikda eski va shu bilan birga, yangi termin bo'lib, 1928-yilda S.A.Askoldov-Alekseevning "Концепт и слова" nomli maqolasida konseptning ko'proq so'zga bog'liqligi e'tirof etilgan bo'lsa-da, XX asrning o'rtalariga kelib, "konsept" tilshunoslikda termin sifatida qo'llanila boshladi [5].

Mazkur termin tilshunoslikda o'tgan asrning 80-yillarigacha tushuncha so'ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo'lsa, uning hozirgi vaqtidagi izohi tushuncha terminiga nisbatan kengroq ma'no kasb etganini ko'ramiz. Ilmiy izlanishlar natijasida konsept yaxlit butunlik shaklini oldi. Konseptning mohiyatiga e'tibor qaratilsa, uni shifokor oldiga shifo izlab kelgan bemorga qiyoslash mumkin, negaki shifokor oldiga kelgan bemordan birinchi bo'lib uning kasallik tarixi, shu bilan birga avlodida shu kasallik bilan chalinish kuzatilgan-kuzatilmaganligi, kasallikning kelib chiqish sabablari so'ralgani kabi konseptda ham ma'lum bir tushunchaning kelib chiqishidan tortib, u tashuvchi ma'nolar ham o'z aksini topadi. Shu bilan birga tushunchada bitta obraz voqelansa, konseptda minglab obrazlar umumlashadi, ma'lum yadroviy butunlikni hosil qiladi. Masalan, "baxt" konsepti qaysidir xalq

uchun Vatanni sevmok, boshqa millat vakili uchun esa farzandli bo'lmoq tarzida shakllanadi, tushunchada bu atama insonning quvonchli kuni shaklida voqelanadi. Bundan ko'rinadiki, tushuncha – umumiy, konsept – individual har bir millatning etnik tafakkur mahsulidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Prof. N.Mahmudov o'z maqolalaridan birida konsept termini eng ko'p definitsiyaga ega bo'lgan termin ekanligini ta'kidlab, shunday yozadi: "Lingvokulturologik tadqiqotlarda aynan konseptning ifodalanishi muammolariga juda katta e'tibor qaratilmoqda, internet materiallari bilan tanishganda, masalan, Rossiyadagi tilshunosliklarda bu yo'nalish nihoyatda keng tarqalganini ko'rish mumkin, bu boradagi ishlarni sanab, sanog'iga etish ham mushkul. Hatto so'nggi yillarda yoqlangan nomzodlik dissertatsiyalarining juda katta qismi aynan u yoki bu tilda konseptning lingvokulturologik tadqiqiga bag'ishlanganligiga guvoh bo'lamiz" [4].

Konsept – keng umumbashariy tushuncha, unda butun bir leksemaning DNKsi joylashadi. Bu DNKda ma'lum bir atamaning kelib chiqishi bilan birga, jamiyatda rivojlanishi, taraqqiy etishi shu bilan birga qaysi so'zlar bilan komponent hosil qilishi tadqiq qilinadi. Lingvomadaniyatshunoslikda esa konsept ko'proq "Til, tafakkur, madaniyat" kabi tushunchalar bilan o'rganiladi. Bundan ko'rinadiki, konseptda ma'lum bir tushunchaning etimologiyasi ham joylashadi. Inson ongida

voqelik qanday hosil bo'ladi? Qanday qilib tilga ko'chadi? Ushbu savollarga quyidagicha javob berish mumkin: voqelikning tafakkurdagi umumlashgan in'ikosi – obrazning qayta ishlanishi natijasida hosil bo'ladi. Masalan, biror-bir buyum xarid qilmoqchimiz, avvalo, ongimizda uning kichik loyihasini ishlab chiqamiz; rangi, sifati, qayerlarda ishlata olishimiz haqida o'ylaymiz, urf-odat va an'alarimizga mosligi haqida fikr yuritamiz, bu botiniy tuyg'ularning barchasi biz olmoqchi bo'lgan buyumning konseptini tashkil qiladi. Har qanday konsept turli xalqlarda turlicha shakllanadi, rivojlanadi. Kognitiv tilshunoslikda eng faol qo'llanuvchi va turli ta'riflarga ega bo'lgan termin konsept hisoblanadi. Konsept lingvokultralogiyaning markazi hisoblanadi. Kognitiv adabiyotda konseptga falsafiy, psixologik, leksik kategoriya sifatida qaraladi. N.Tixanovanning fikriga ko'ra: "Konsept grammatik kategoriya bo'lib u o'zining formal ko'rsatgichlariga va shu kategoriya ichidagi differensial belgilariga egadir". M.V.Nikitinning ta'kidlashicha esa: Konsept sxolastik strukturaga ega bo'lgan diskret ko'p faktorli mental birlikdir".

Rus tilshunosi I.G.Txachenko konsept haqidagi maqolasida tadqiqotchilar tomonidan badiiy konseptga xos quyidagi belgilar qayd etilganini ta'kidlaydi: 1) mantiq qoidalariga bo'ysunmaslik; 2) real voqelikka har doim ham mos kelmaslik; 3) potensial obrazga dinamik tarzda yo'nalganlik; 4) obrazlilik; 5) estetiklik; 6) individuallik kabi qarashlarni ilgari surgan [6].

Konsept tushunchasi kognitiv fan va lingvokultralogiyaning asosidir. Ammo, konsept atamasi chet elda ham, mahalliy tilshunoslikda ham keng qo'llanishiga qaramay, hozirda uning yagona izohi yo'q. Hozirgi kunda tilshunosligimizda konsept atamasini aniqlash uchun bir qancha yondashuvlar mavjud: Yu.S. Stepanov konseptni shunday ta'riflaydi: "inson ongida madaniyat o'chog'i, bu ma'daniyat shaklida insonning aqliy olamiga kiradigan narsa". Shuningdek, Yu.S. Stepanov ta'kidlaganidek, konsept bu – ma'lum bir so'z bilan birga keladigan g'oyalar, tushunchalar, bilimlar, tajribalar to'plami" [1]. deb ta'rif beradi. Konseptsiyaning o'rganilishi bo'yicha eng atqili tilshunoslardan biri S.A.Askoldov hisoblanadi. U konseptga "bu bir tur yoki boshqa turdagi tushunchalar haqida fikrlash jarayonini o'zida aks ettiradigan birlikdir" deb izoh bergan. V.A. Maslova konseptlarni tahlil qilish jarayonida o'ziga xos konseptual analizni amalga oshirish metodologiyasini ishlab chiqadi. Konsept termini borasidagi fikrlar o'zbek tilshunoslari N.Mahmudov, SH.Safarov hamda A.E.Mamatov tomonidan o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Konsept kognitiv lingvistikaning markaziy tushunchasi hisoblanadi. Kognitiv adabiyotlarda konseptga falsafiy, psixologik, leksik kategoriya sifatida qaraladi [3]. Lingvokultralogiyaning mavzusi sifatida jahon va o'zbek olimlari tomonidan o'rganilib kelinmoqda. Bu kabi ishlarda konseptning o'ziga xos xususiyatlari yuzaga chiqadi. Bilim qiyosiy fikrlar asosida vujudga keladi. Biz ham jahon adabiyoti vakillarining ilmiy ishlarini qiyosiy o'rganish jarayonida mavzu yuzasidan xulosalar olindi. Masalan, Volchkov, Evgeniy Anatolievich "Mahalliy bastakorlar ijodida uch torli do'mbira uchun kontsept" [8]. ilmiy ishida

uch torli do'mbiraning xronologik doirasini ishlab chiqadi. Ya'ni uch torli do'mbiraning yangi paydo bo'lgan yildan to do'mbiraning rivojlangan nuqtasiga qadar vaqt oraliq'idagi konseptlarni shakllantirib chiqadi. Uning ishidan olgan xulosamiz shu bo'ldiki, konseptlarni vaqt chizig'ida joylashtirsa, matnning lingvistik kodi paydo bo'ladi. Biz o'rganmoqchi bo'lgan ma'lumot biror yil atrofida unga aloqador bo'lgan voqealar bilan birlashadi biz xotiramizda yilni tiklasak, u bilan bog'liq voqealar ham xayolimizdan o'tadi. Masalan, farzandli bo'lgan kuningiz, o'sha yilni bir xotirangizga oling, qanday ahvolda bo'lganingiz, yaxshiyomon, shirin lahzalargacha farzandingizni ilk hidini tuygan, issiq, mehrlil jismini bag'ringizga olgan hissiyotlaringiz ko'z oldingizga keladi. Mana shu vaqt sizning tafakkuringizda kodlanib ma'lum bir voqeaning eng baxtli kun konsepti bo'lib qolgan. Evgeniy Anatolievich ishida konseptni ikki muhim bosqichda bo'ladi. Birinchi bosqichda do'mbiraning shakllanish bosqichi bilan bog'liq folklorshunoslik na'munalarini yig'adi, ikkinchi bosqichda bu janrning rivojlangan davridagi folklor na'munalarini yig'adi ikkalasini solishtirish natijasi shuni ko'rsatadiki, dombira konsert janrining badiiy yetuklik darajasiga chiqishi bilan izohlanadi. Hech narsa abadiy bir joyda to'xtab qolmasligi kabi konsept ham doimo harakatda bo'ladi, vaqt o'tishi bilan u tashuvchi ma'no ham shakllanadi, rivojlanadi, ko'payadi, hatto ba'zilar nutqimizdan tushib qolishi ham mumkin. Bir vaqtlar "qo'l"ni "al", kitobni "bitik"shaklida ishlatib kelishganmiz hozirda uning shakli o'zgardi, ammo mohiyat o'zgarmagan barqarorligicha turibdi. Bundan ko'rinib turibdiki, vaziyat faqat shaklni o'zgartiradi konseptni emas, konsept o'zgarms, u barqaror yaxlit organizm desak xato qilmaymiz chunki vaqt inson tanasini faqat shakl jihatdan o'zgartira olishi mumkin, ammo mohiyatni o'zgartirolmaydi.

Kirichenko Svetlana Vladimirovna "Dunyo ingliz va rus frazeologik rasmlarida qimmat konseptualizatsiyasi" mavzusidagi magistrlik ishida dunyoning ingliz va rus frazeologik rasmlarida kattalik tushunchasini modellashtirish tamoyillariga bag'ishlagan. Tilning milliy o'ziga xosligi uning frazeologik fondida namoyon bo'ladi. Frazeologik birliklarni qiyosiy tahlil qilish jarayonida millatning ma'naviyati ko'zga tashlanadi, ya'ni ma'lum bir voqelikka ikki millat vakillarining dunyoqarashini ko'rsatadi. Har bir tilda voqelikni kontseptsiyalashning o'ziga xos usuli mavjud bo'lib, u o'ziga xos va universal xususiyatlarga ega. "Svetlana Vladimirovna quyidagilarga e'tibor qaratadi; dunyo va uning tarkibiy qismlari tasvirini o'rganishning nazariy jihatlari ko'rib chiqadi, dunyoning lingvistik tasviriga ta'riflar tahlil qiladi, dunyoning o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qaratadi, dunyoning frazeologik tasviri va haqiqiy milliy xususiyatlarni aniqlash uchun turli tillarning frazeologik birliklarini taqqoslash asosida turli tillarning madaniyati va o'z etimologiyasidan kelib chiqqan holda o'z konseptini shallantirishiga e'tibor qaratadi [2].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Konsept umummilliy g'oyalar, diniy qarashlar, konstitutsiyaviy bilimlar, psixologik g'oyalar, lingvokultralogik biologik, falsafiy qarashlardan ozuqa olgan holda yadroviy butunlikni hosil qiladi. Uni quyidagicha tasvirlash mumkin:

O'rganilgan bilimlar shuni ko'rsatadiki, konsept keng qamrovli tushuncha bo'lib quyidagi vazifalarni bajaradi:

Konsept – matnni kodlash vazifasini bajaradi;

Konsept – ma'lum bir tushunchaning kelib chiqish tarixini o'rganadi;

Konsept – har bir xalq uchun umumiy, shu bilan birga xususiy hodisadir;

Konsept – mohiyatida butun bir mazmunning ijobiy va salbiy ko'rinishlari o'z ifodasini topadi;

Konsept – hayotiy tajribalar asosida sayqallanib, boyib boradi;

Konsept – mohiyatida bir tushuncha ustunlik qilganda ikkinchisi susayadi;

Konsept – mental va psixik birliklarni ifodalashga xizmat qiladi;

Konsept – jamiyatning madaniyati haqida umumlashgan bilimlarni shakllantiradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion and recommendations). Konsept haqidagi bilimlarni umumlashtirib shuni aytish mumkinki, konsept tubsiz ummonga o'xshaydi. Chuqurroq kirib borgan sari uning yangi qirralari yangi sir-asrorlari shakllanadi va vaqt o'tgan sari sayqallanib boyib boradi.

ADABIYOTLAR

1. Алиева Г. Француз тилида “аёл” концептининг когнитив таҳлили // Молодой учёный. 2020. № 30. –312 –317б.
2. Кириченко С. В. Дорожная концепция в мировых английских и русских фразеологических картинах. Диссертация магистра – Санкт-Петербург, 2016. – 80 с.
3. Muhammedova S., Sapaniyozova M. Matn lingvistikasi. – T.: 2011. –117 b.
4. Mardiyev T. Baxt tuyg'usini ifodalovchi konseptning ingliz va o'zbek tilida verballashuvi // Ilmiy axborotnoma. 2016 . № 4. – 101b.
5. Mamatov E. Zamonaviy tilshunoslik – T.: – 2019. –170 b.
6. Primov A., Qodirova X. Tilshunoslikning dolzarb muammolari. Urganch, 2019.
7. – 100 b.
8. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Жиззах, 2006. – 92 б.
9. Волчков А. Концерт для трехструнной домры в творчестве отечественных композиторов диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – М., 2011. – 229 с.
10. [http://www.Liberliber.it/biblioteca/a/Alighieri/ladivina commedia/ html/ index. Htm](http://www.Liberliber.it/biblioteca/a/Alighieri/ladivina%20commedia/html/index.htm).
11. <http://cooltext.com>
12. Будрин П.Б. Лоренс Стерн в советских изданиях 1930-х годов Конференция «Ломоносов 2015». <https://istina.msu.ru/workers>

Мунира МЕНГЛИЕВА,
ТошДЎТАУ докторанти, PhD
E-mail: mengliyeva93@gmail.com

Professor Baxtiyor Mengliyev taqrizi asosida

TRADITIONAL AND FUNCTIONAL LINGUISTICS – STAGES OF LINGUISTIC EVOLUTION

Annotation

Every science develops gradually. Formal and structural directions are the two main stages in the evolution of linguistics. These two lines, which at first glance seem to be opposite to each other, actually complement each other and are interdependent. While traditional linguistics analyzes linguistic phenomena from form to content, structural linguistics and functional linguistics, which is its logical continuation, move in the direction from meaning to form. The article discusses these and similar differences between formal and functional linguistics, analyzes the concepts and views on these areas.

Key words: Formal linguistics, structural-functional linguistics, meaning, form, linguistic evolution

ТРАДИЦИОННАЯ И ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ЛИНГВИСТИКА – ЭВОЛЮЦИОННЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Аннотация

Каждая наука развивается постепенно. Формальное и структурное направления являются двумя основными этапами эволюции языкознания. Эти две линии, кажущиеся на первый взгляд противоположными друг другу, на самом деле дополняют друг друга и взаимообусловлены. В то время как традиционная лингвистика анализирует языковые явления от формы к содержанию, структурная лингвистика и функциональная лингвистика, являющаяся ее логическим продолжением, движутся в направлении от значения к форме. В статье рассматриваются эти и подобные различия формальной и функциональной лингвистики, анализируются понятия и взгляды на эти направления.

Ключевые слова: Формальная лингвистика, структурно-функциональное языкознание, содержание, форма, лингвистическая эволюция

АНЪАНАВИЙ ВА ФУНКЦИОНАЛ ТИЛШУНОСЛИК – ЛИНГВИСТИК ЭВОЛЮЦИЯ БОСҚИЧЛАРИ

Аннотация

Хар бир фан тадрижий шаклда ривожланади. Формал ва структур йўналишлар тилшуносликнинг икки йирик эволюцион босқичларидир. Бир қарашда бир-бирига қарама-қарши бўлган ушбу икки йўналиш аслида бир-бирини тўлдирувчи, бир-бирини тақозо этади. Анъанавий тилшунослик тил ҳодисаларини шаклдан мазмунга қарата таҳлил қилгани ҳолда структур тилшунослик ҳамда унинг мантикий давоми бўлган функционал лингвистика тадқиқотлари маънодан шаклдан йўналишида ҳаракатланади. Мақолада формал ҳамда функционал тилшуносликнинг шу ва шу каби тафовутлари ҳақида сўз юритилади, йўналишлар ҳақидаги тушунча, қарашлар таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Формал тилшунослик, структур-функционал лингвистика, маъно, шакл, лингвистик эволюция.

Кирриш. Коинотнинг яралишидан тортиб то ер юзида онгли организмларнинг шаклланиши-ю энг кичик табиий ҳодисаларгача барчаси эволюцион таълимот назарияси воситасида асосланади. Албатта, эволюцион назария инсон томонидан яратилган аксарият гипотезалар сингари ўз камчиликларга эга, айни шу нуқсонлилик вазидан илохий ибтидо назарияси, креационизм, ҳануз ўз кучини йўқотмади, икки кутб тарафдорлари орасида доимий баҳс мавжуд [5]. Эволюцион назарияни биологик аспектда асослаш ёки қоралашдан чекинган ҳолда уни бошқа тармоқлар ривожини исботловчи механизм сифатида баҳолаш мумкин. Зеро, инсон тафаккури маҳсули бўлмиш илм-фан тараққиёти, жумладан, унинг тиббиёт, психология ва қатор ижтимоий гуманитар соҳалари айнан тадрижий асосда, босқичма-босқич ривож топди. Ушбу фан тармоқлари ривожига ҳеч нарса йўқдан бор, бордан йўқ бўлмаслиги, ўсишдан тўхтаган ҳар қандай феномен таназзулга юз тутиши, бир маромдаги, мўътадил юксалиш суръати давомийлик қафолати эканлигини исботлади.

Тил социал ҳодиса, уни тадқиқ этувчи тилшунослик фани ҳам ижтимоий характерга эга. Фан ва эволюцион назарияни бир кесимда кузатар эканмиш, парадоксал ҳолатни эътироф этмаслигининг иложи йўқ. Табиий ҳодисаларнинг пайдо бўлиш сабаблари, ривожланиш босқичларини асослашга қаратилган эволюцион

назария ушбу соҳа вакиллари орасида баҳс-мунозараларга сабаб бўлгани ҳолда, ижтимоий-гуманитар фанлар томонидан ўз тасдиғини топди. Тўғри, эволюцион назария тилнинг пайдо бўлишини асослай олмайди. Зотан, ушбу назарияга мувофиқ бўлган тил пайдо бўлишида қақирик ва тақдидлар гипотезаси ўз исботини топмаган. Тил илохий ибтидо натижасида зухурланди. Унинг пайдо бўлишини асослайдиган бошқа назариялар турли сабабларга кўра инкор этилади [6]. Бироқ тил ижтимоий муҳитда, эволюцион босқичларда ривож топди, унинг механизмлари тадрижий равишда мукаммаллашади. Тилдаги эскирган, ярқисиз элемент ҳамда механизмлар нутқда инкирозга юз тутди ва унутди, ижтимоий зарурат сабаб тил янгиланади, ўзгаради. Турли шарт-шароитлар сабаб табиий ҳодисалар, масалан, турлар мутацияси каби феноменлар бир неча минг, миллиард йиллар давомида содир бўлгани ҳолда, ижтимоий характерга эга тил ривожланиши нисбатан юқори динамикага эга. Бундай динамика тил ҳодисаларини тадқиқ этувчи тилшунослик фани ҳам доимий ўзгаришда бўлишини тақозо этади. Тилнинг шу тариқа тез суръатда янгиланиши тилшунослик фанининг доимий ўзгариш ва ривожланишда бўлишини белгилайди.

Лисон ва инсон нутқи қурилиши, ўзига хосликлари, тизими ҳамда таркиби қадимдан мутафаккирлар эътибор марказида бўлган. Тил пайдо бўлиши

хакида фикрларини “Кратил”да баён этган Платон, инсон нутқи тадқиқи асосида “Поэтика”ни битган Арастуғача турли даврларда яшаб ўтган аксарият олим-у фузалолар ўз даврининг фани илгаригидан кўра илгорроқ эканлигини, тез суръатда ривожланаётганини эътироф этади. Бироқ фаннинг янгиланиш суръати ва ўзгаришлар залвори хусусида субъектив фикрларга таянган ҳолда ҳулоса қилиб бўлмайди. Зеро, ҳар бир давр намоёндаси ўз асрининг илм-фани ривожини хусусида айна фикрларни билдириши табиий. Киши нигоҳида муайян янгиллик ёки ихтиро қанчалар муҳим ва оламшумул кўринса-да, йирик тарихий давр учун унинг аҳамияти зарра қадар бўлиши мумкин. Чунончи, муҳандислик ва техник тараққиёт босқичларида гилдирак ихтироси муҳрланган, унинг турли даврлардаги шаклий ва ҳажмий ўзгаришларини қайд этиб бориш катта аҳамиятга эга бўлмаган. Ривожланиш босқичларини айна шундек йирик тамал тошларга ажратиш таҳлил қилсак, тилшунослик фани тараққиётини ҳам шартли равишда икки босқичга ажратиш мумкин. Дастлабки босқич сифатида тилшунос-лик фани шаклланишидан бошлаб то тилнинг грамматик қонуниятлари изчил тадқиқ этилиши, анъанавий грамматика мезонлари батамом шаклланган бир йирик даврни ўз ичига олади. Шу ўринда айтиш жоизки, турли тилларнинг грамматик кўрсаткичларини алоҳида ўрганиш фаркли пайтларда ниҳоясига етган. Масалан, инглиз ва немис тилларининг грамматик қурилиши, ҳар бир грамматик категорияси хусусидаги яхлит ҳулосалар XIX аср бошига келиб аниқлангани ҳолда, ўзбек тилшунослигида формал тадқиқотлар жараёни XIX аср сўнгида рус тилшунослиги андозаси асосида бошланди [7]. Ўз навбатида, ғарб тилшунослиги тараққиётининг кейинги босқичига эртароқ кириб борди, ўзбек тилшунослигида эса антропоцентрик тадқиқотлар ўтган аср сўнгида юзага кела бошлади. Биламизки, маълум бир муддатни тарихий даврга ажратиш ва шу даврни номлаш учун ундаги энг муҳим ихтиро ёки илмий натижа номи қўлланади. Тилшунослик тараққиётининг дастлабки босқичини унинг ниҳоясидаги натижасига кўра номлаш ҳам ушбу даврнинг кейинги босқичидан принципаал фарқини кўрсатиб беради.

Бугун анъанавий тилшунослик ва анъанавий грамматика ҳақида сўз кетар экан, *анъанавий* истилоҳи эскирганга тенглаштирилиб, ушбу йўналишда олиб борилган тадқиқотлар давр талабига мос келмайди деган янглиш қарашлар илгари сурилади. Бироқ тилшуносликнинг энг йирик босқичларидан бири бўлган ушбу давр ҳозирги тадқиқотлар учун асос, пойдевор вазифасини ўтайди. Тилшуносликнинг илк босқичи антик даврлардан бошлаб то яқин ўтмишга қадар тилдаги грамматик ҳодисаларни бирма-бир тадқиқ қилишга қаратилган. Олимлар ҳар бир элементнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишган, яъни тил ҳодисаларининг табиати алоҳида дескриптив изоҳланади. Унинг ўз туридаги бошқа элементлар билан ўзаро муносабати ҳақида тўхталиб ўтилмайди. Тилшуносликнинг ушбу босқичи ҳар бир тил ҳодисаси ҳақида атрофлича тасаввур ҳосил қилишга кўмак бериши билан бирга ўз натижалари билан фаннинг кейинги босқичи функционал тилшунослик, хусусан, функционал грамматика раванқига ҳисса қўшди.

Анъанавий грамматик таълимотлардан фаркли ўлароқ функционал грамматика тил ҳодисаларини ажратиш ўрганишни, яъна тартибда таҳлил қилиб изоҳлашни мақсад қилмайди. Функционал тилшуносликнинг мақсади тилдаги ҳар бир элементнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш билан бирга, унинг бошқа воситалар билан муносабатга киришиш характерини ҳам ўрганади. Структур тилшуносликнинг тармоқларидан

бири бўлган функционал лингвистика табиатини қуйидагича тавсифлаш мумкин: тил бир мақсадга йўналтирилган ифода бирликлари ва воситалар тизими сифатида бир неча вазифаларни бажариши лозим, улардан энг асосийси эса коммуникатив вазифа. Лингвистик функционализм намоёндалари тилнинг асосий хусусиятларини бевосита функцияларни, яъни тил вазифа-ларини изоҳлаш ва тавсифлаш орқали очиш мумкин-лигини таъкидлашади. Яъни жўнроқ айтганда, тилшуносликда функционализмнинг асосий ғояси тил шаклини унинг вазифалари орқали изоҳлашдан иборат [8].

Дарҳақиқат, тилнинг онтологик табиатини очиш учун ундаги ҳар бир восита ва ҳодиса ўз вазифасидан келиб чиққан ҳолда ўрганилиши лозим. Тилнинг ўзи полифункционал характерга эга бўлганидан ундаги ҳар бир элемент ҳам кўп вазифалилик хусусиятга бўлиши табиий. Англашиладики, функционал тилшунослик тадқиқ объекти фарқланишига кўра бир неча тармоққа ажралиб кетади. Зеро, ҳар бир тил ҳодисаси нутқда воқеалар экан, ўзига хос грамматик, семантик, социал, коммуникатив ва прагматик вазифаларни бажаради. Тил ҳодисасининг моҳияти айна шу вазифаларини ўрганиш, таҳлил қилиш орқали очилади. Бир тил воситасининг қатор параметрларини қамраб олувчи функционал тилшунослик тадқиқотлари ўз онтологик табиати сабаб баъзи ўринларда структуризм тармоқларидан бири сифатида эмас, балки ундан алоҳида ажралган ва йириқроқ таълимот деб баҳолалиши ҳам мумкин. Яъни функционал тилшунослик йўналиш сифатида баъзан структур тилшунослик сарҳадларидан чиқиб кетади. Ушбу йўналишга, асосан, амалга оширилган тадқиқотлар тил тизими ва унинг таркибий элементлари вазифа таъсири остида, функционал талаблар асосида шаклланади деган нуктаи назардан келиб чиқади. Функционал тилшунослик тадқиқотлари тил шаклини, ундаги қолип ва категорияларни вазифаси орқали тавсифлашга, изоҳлашга интилади. Шу нуктада функ-ционал тадқиқотлар формал тилшунослик гипотезаларини тўлдиришга хизмат қилади дейиш мумкин, зеро, анъанавий тилшунослик вакиллари тил структурасини ўрганишар экан, ҳар бир восита функцияси ҳамда умумий коммуникатив вазифанинг тил тизимига кўрсатадиган таъсирини эътибордан четда қолдиришар эди. Бироқ қамровининг кенг қўламлилиги, натижалари фавқуллодда юқори амалий аҳамиятга эгаллиги учун алқанадиган функционал тилшунослик анъанавий, яъни формал тилшунослик нуктаи назаридан қораланиши ҳам мумкин. Анъанавий тилшуносликнинг аниқ-равшан постулат-ларидан фаркли ўлароқ функционал тилшуносликда ҳатто таянч тушунча бўлган “функция” ҳам мазмунан полисемантик, яъни тилнинг функцияси бирдан ортиқ.

Формал тилшунослик ва функционал лингвистика орасидаги тафовут хусусида фикр юритар эканмиз, беихтиёр физика фанидаги икки йирик қарама-қарши кутб зиддияти киши хаёлини банд этади. Зеро, ушбу зиддият фан ва инсоннинг борлиқ ҳақидаги тушунчаларини аввал ва сўнг деган даврга ажратиш юборди. Физик-математик олимлардан бири М.Мызникова ўз фанининг икки даврга ажралишини бадий шаклда қуйидагича изоҳлайди:

*Борлиқ сарсон эди мавҳум зулматда,
Ҳақдан амр бўлди нур келсин дея -
Ньютон тафаккурин этди машғала.
Иблис ғазаблани, “кўрасиз” дея
Эйнштейн даҳосин яратди ана
Мавҳум зулмат қайтди, сўнди машғала.*

Юқоридаги тўртлик таҳлили тилшунослик тарихи-да ҳам айна симметрияни илғаш имконини беради.

Чунончи формал тилшунослик аниқ қонуниятларни шакллантирди, ундаги истилоҳлар луғавий маъносига кўра ҳам бир семали, аниқ феноменларни тадқиқ этиб, мавхумиятдан йироқ хулосалар берди. Функционал тилшунослик эса тил элементларининг мавхум хусусиятларини қамраб олиш, ҳар бир воситани нутқ механизми таркибида кузатишни мақсад қилди. Функционал тилшунослик тил ҳодисаларини муайян қолипга солиш, шакл бериш ўрнига уларнинг мавжуд шакли доирасидаги моҳиятини изоҳлашни мақсад қилди. Яъни шу кунгача аниқ ва равшан бўлган тилшунослик фани формал қолиплардан чекинара экан, қоронғу мавхумият гирдобига тушди. Маълумки, америкалик тилшунос олим Н.Чомский ўзининг генератив грамматика таълимоти билан формал тилшуносликнинг асос вакилларида бири ҳисобланади. Унинг издошлари функционал тилшунослик йўналишида асосий нуксон сифатида “вазифа” ва “мулоқот (коммуникатив) вазифаси” атамаларининг мавхумлигини, ушбу атамалар аниқ бир мазмунни эмас бир неча маъно ва турни қамраб олишини кўрсатишади.

Анъанавий ва функционал тилшунослик орасидаги зиддият мураккаб характерга эга дейиш мумкин.

Биринчиси иккинчисининг мавжуд бўлиш ҳаққини тўла инкор этгани ҳолда, функционал тилшунослик вакиллари тил ҳодисалари муайян бир қолип асосида қўлланиши, шаклга эга эканлигини инкор этмайди. Бошқача айтганда, функционал лингвистика формал тилшуносликни ўз асоси сифатида эътироф этади. Зеро фандаги ҳар қандай янгилик эски қараш асосига – уни инкор ёки тасдиқ этиш асосида қурилади. Функционал лингвистика анъанавий тилшунослик натижаларини тасдиқлайди, қабул қилади ва ушбу натижаларга суянган ҳолда тил ҳодисалари тадқиқи кўламини кенгайтиради, тадқиқотни мазмун ва моҳиятан юқорида поғонага олиб чиқади.

Ноаниқ ва ўзи чуқур тушунмаган феноменни инкор этиш инсон фитратида бор. Шунга қарамадан, илм-фан борлиқдаги бошқа нарсалар каби доимий ўзгаришда ва ривожланишда давом этаверади. Бугун мавхум ва тушунарсиз кўринган функционал тилшунослик ўрнини кун келиб бошқа таълимот эгаллайди. Шунга қарамадан, бўлғуси мактаблар, йўналиш ва қарашлар ҳам худди айни дамда формал таълимот асосида шаклланган функционал ёндашув сингари ўзидан аввалги босқич натижаларидан унумли фойдаланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Бурлак С. К вопросу о происхождении языка // Историческая психология и социология истории. 2011. №2 – С. 96-113.
2. Дмитриев А. Метафизика креационизма и теория биологической эволюции // Вестник ОмГУ. 2013. №3 (69) – С. 45-46
3. Звегинцев В. Тезисы Пражского лингвистического кружка // История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. – М.: Учпедгиз, 1960. – С. 69-85.
4. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 232
5. Қаранг: Дмитриев А. Метафизика креационизма и теория биологической эволюции // Вестник ОмГУ. 2013. №3 (69) – С. 45-46
6. Қаранг: Бурлак С. К вопросу о происхождении языка // Историческая психология и социология истории. 2011. №2 – С. 96-113.
7. Қаранг: Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 232
8. Қаранг: Звегинцев В. Тезисы Пражского лингвистического кружка // История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. – М.: Учпедгиз, 1960. – С. 69-85.

Fariza MUSAIEVA,

He is a senior lecturer at the Tashkent branch of the Russian State University of Oil and Gas (MTU)

E-mail: musayeva_fariza@mail.ru

*Associate Professor of the Tashkent branch of the IM Gubkin Russian State University of Oil and Gas (MTU),
Doctor of Philology (PhD) Kadirbekova D.H. based on reviews*

DISTINGUISHING FEATURES OF SPECIALIZED VOCABULARY FROM GENERAL VOCABULARY ON THE BASIS OF SCIENTIFIC RESEARCH

Annotation

With the increasing use of English for Specific Purposes (ESP) in professional and technical fields of study high efficiency of teaching a foreign language in non-philological universities has become necessary for the formation of a specialist of any profile due to the fact that a qualified specialist must be familiar with special vocabulary in the field. The present research aimed to identify the specialized vocabulary from general word list by formation of experientially proved lists of the most crucial vocabulary, in different spheres such as wine tasting course, television, culinary writing course, patent technical vocabulary, the nature of anatomy and linguistics text, vocabulary development of English for food and beverage service, newspaper reviews, tourism vocabulary. The paper also indicates the amount of specialized and academic words that helped to determine statistics of the technical terms. Based on the analysis the percentage of specialized words and some certain words in each sphere have been defined, practical proposals were developed for further methods of implementing specialized vocabulary in ESP classes.

Key words: Specialized vocabulary, specialization, identification, technical vocabulary, investigation, word list.

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ПРИЗНАКИ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЙ ЛЕКСИКИ ОТ ОБЩЕЙ ЛЕКСИКИ НА ОСНОВЕ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация

С ростом использования английского языка для специальных целей (ESP) в профессиональных и технических областях обучения, высокая эффективность преподавания иностранного языка в нефилологических университетах стала необходимой для формирования специалиста любого профиля поскольку квалифицированный специалист должен владеть специальной лексикой в данной области. Данная исследовательская работа направлено на выявление специальных лексических единиц из списка часто используемых слов путем формирования экспериментально подтвержденных списков наиболее важных лексических единиц в различных областях, таких как курс дегустации вин, телевидение, курс кулинарного письма, патентно-технический словарь, характер анатомического и лингвистического текста, развитие словарного запаса английского языка для предприятий общественного питания и напитков, обзоры газет, туристическая лексика. В статье также указано количество конкретных специальных лексических единиц и академических слов, которые помогли определить статистику научно-технических лексических единиц. На основе анализа были определены процентные доли специальных слов и лексические единицы определенной сфере, разработаны практические рекомендации по методам внедрения специальных лексических единиц в курсы английского языка, преподаваемые для специальных целей.

Ключевые слова: Специальные лексические единицы, специальная область, идентификация, научно-техническая лексика, исследование, список слов.

ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАР АСОСИДА УМУМИСТЕЪМОЛДАГИ СЎЗЛАР РЎЙХАТИДАН МАХСУС ЛЕКСИК БИРЛИКЛАРНИ АНИҚЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Қасбий ва техник соҳаларда махсус мақсадларда ўқитиладиган инглиз тили тилидан фойдаланишнинг тобора кўпайиб бориши нофилологик университетларда чет тилини ўқитишнинг юқори самарадорлиги ҳар қандай соҳа мутахассисини шакллантириш учун зарур масалага айланди, чунки малакали мутахассис ушбу соҳадаги махсус лексик бирликларини яхши билиши керак. Мазкур тадқиқот иши турли соҳаларда, жумладан, шаробни татиб кўриш курси, телевидение, ошпазлик курси, патент техник луғати, анатомия ва лингвистик матннинг моҳияти, озиқ-овқат ва ичимликлар хизматида инглиз тили лексикасини ривожлантириш, газета шарҳлари, туризм лексикаси каби турли соҳаларда энг муҳим лексик бирликларнинг тажрибада исботланган рўйхатларини шакллантириш орқали умумистеъмолдаги сўзлар рўйхатидан махсус лексик бирликларни аниқлашга қаратилган. Шунингдек, мақолада илмий-техникавий лексик бирликлар статистикасини аниқлашга ёрдам берган махсус лексик бирликлар ва академик сўзлар миқдори кўрсатилган. Таҳлил асосида ҳар бир соҳада махсус сўзларнинг фоизлари ва фақат айнан мазкур соҳа лексик бирликлари аниқланди, махсус мақсадларда ўқитиладиган инглиз тили курсларида мутахассисликка оид сўзларни жорий этишнинг методлари бўйича амалий тақлифлар ишлаб чиқилди.

Калит сўзлар: Махсус лексик бирликлар, махсус соҳа, аниқлаш, илмий-техникавий лексик бирликлар, тадқиқот, сўзлар рўйхати.

Introduction. Today, requirements for training professionals in a very different profile have become an integral part in modern society. A foreign language embodies great potential that meets the needs of society and occupies an

important place in the comprehensive harmonious development of the individual. Teaching foreign languages is not only the provision of knowledge about a foreign language, but also a factor influencing the formation of a person who is ready to

independently master knowledge, who can think creatively, who is aware of the cultural heritage of his Motherland and the country of the language being studied and the place they occupy in the world history. A foreign language is a source that plays an important role in the achievement of an individual's intellectual, cultural and professional excellence, as well as a factor that plays an important role in his cultural development. The basis of any language represents the literary language. A special place among the limited used vocabulary is occupied by specialized vocabulary used in a specific professional field. The practical implementation of the strategy of teaching professionally-oriented specialists in a certain sphere requires demand for identifying special terminology. For this regard, determination of specialized vocabulary in a special sphere has become a major significance. Paying particular attention to the special words promote for correct comprehension of the whole text. Each specific field has its own specialized vocabulary. It is obvious that students may face difficulties to distinguish words in their general or special meaning, because one word appears as a general as well as in its technical meaning. Confusion in identification of the technical meaning from a word in general meaning leads to misunderstanding of the technical subject. Accordingly, investigations of scholars in the determination of specialized vocabulary may be a solution to this issue.

Literature Review. There are various views of researchers on this topic. For instance, according to P. Low [9], the essence of vocabulary awareness has always been in the center of attention. The amount of words, exactly which of them should be instructed during a limited time is the significant factor in teaching process. For this reason, identifying specialized vocabulary from general words is indispensable nowadays. [1]

In the apprehension of general or academic vocabulary, awareness of specialized technical words has a vigorous effect in enlarging students' vocabulary skills in the target sphere. [3].

Chung & Nation stated that technical words are associated with a specific subject, is discovered in a special sphere and is part of the subject knowledge system. Each of these aspects can be a basis to define specialized vocabulary. [2]

G.P.Ragini claims that technical vocabulary is the specialized vocabulary that comes to existence with the necessity of precision of certain words in a narrow field for experts to share ideas. She also says that it is demanding to be aware with general vocabulary in improving one's technical vocabulary. [14]

Coxhead's [4] deduction was that common words which are used in daily lives of people can be technical words

as well. Examples like *blind, point, beam etc.* can be familiar to learners in their general meaning, but special meaning need to be introduced.

According to the above-mentioned ideas, identifying specialized or technical vocabulary from general words will be a base element in heading future specialists in their vocational training. It will also promote to focus on the target area. Along these lines, several suggestions on identification of specialized vocabulary have been presented.

In the study investigated by P. Low [10], as the corpus of specialized vocabulary was chosen Thai cuisine, more specifically Thai food menus. In order to extract specialized vocabulary from the certain field Internet and a computer corpus program was used. The research methodology consisted of three parts: corpus collection, corpus processing, and corpus analytical tools. In the corpus collection deliberately were chosen Thai Food menu words taken from six Thai restaurants as they were considered authentic materials. The major goal was these restaurants must be located in English speaking countries. 7403 running words made up the size of the food menu corpus. While processing the corpus, Thai food menu items were put in order where proper names and some parts that are not belonged to lexical analysis were deleted. As a tool of the research was Lexical Tutor (Vocabulary Profile) which is an online software program. In the final point, word items were divided into four parts: first (35.47%) and second parts (35.47%) mostly include function and content words which are considered most frequent words in English. The small amount of words (0.89%) were found in academic word list. 43.83% off-list words or specialized vocabulary made up of this lexical corpus. It shows that specialized vocabulary has a significant place in ESP course. In conclusion the researcher indicated the off-list words could cause difficulty in learning process of nonnative speakers of English. For this reason, P. Low suggested building up a word list of specialized vocabulary.

Research Methodology. It is important for teachers and instructors to identify not only the amount of words that should be taught during educational process, but which words are necessary in the specialized field of the teaching. Taking this mind into account, research-based, experientially proved lists of the most vital vocabulary is advisable to form. [10]. The following table shows the conducted research investigations on specialized vocabulary in different spheres such as wine tasting course, television, culinary writing course, patent technical vocabulary, the nature of anatomy and linguistics text, vocabulary development of English for food and beverage service, newspaper reviews, tourism vocabulary.

TABLE 1.

RESEARCH INVESTIGATIONS ON SPECIALIZED VOCABULARY

Contents	Results
Wine Tasting	Integration of two in-house corpora of wine community was realized and applied as additional materials for the students' practice and home assignments. According to the results, there is a high frequency of content words of specialized vocabulary in the high lexical density (more than 66%) the strong existence of specialized vocabulary (more than 24%). [10]
Television Word List	In order to make the TV corpus ten TV shows, five comedies and five dramas were chosen. When 70.54% in off-list words appeared in the research results, 9.46% words arose in Academic Word List. Consequently, as high frequent words are 'okay' and 'guy' in the TV word list. [10]
Culinary writing course	The corpus was created by assembling and analyzing all PowerPoint slides from a food writing course. 113 specialized vocabularies were identified and words were grouped into some categories. According to results, mainly the words such as ingredients/food/drink were specialized vocabulary in food writing. As the corpus was done based on only one food writing course, it cannot be implemented to other food writing courses. [13]
Patent Technical Vocabulary	Patent technical word list was created based on statistical investigations for better acquisition in patent writing. Four contexts were delineated: patent (38%), trademark (26.6%), infotech

	(17.4%), and general context (18.3%). It can be seen that patent technical words are more widely covered in intellectual property. [5]
The nature of anatomy and linguistics text	There is technical vocabulary (64.4%) limited to the anatomy field while the percentage of applied linguistics shows (88.4%) The most evident words are with Greek or Latin based forms that are used in the specialized area. [2]
Vocabulary development of English for Food and Beverage Service	As a necessary vocabulary the group of foods such as 1) herbs, spices, and food seasonings (98.1%); 2) fish and shell fish (96.3%) were selected. According to students' experience words related to fish and shell fish was the main trouble for them (48.1%). However, 63% of the learners confessed that task assignment was the best solution to their vocabulary improvement. [9]
Newspaper Restaurant Reviews	The random selection of corpus and data from restaurant reviews was done based on five leading newspapers in the US in 2010. Conclusion was that most words belong to a General Service List among them 23.21% of the words were specialized vocabulary and regarded as authentic materials for ESP. [6]
Tourism vocabulary	For the research investigation three collections of data were applied: a reading comprehension test (off-list words take the biggest percentage), the vocabulary levels test (test-takers revealed the same results in lower-frequency levels as well as in higher frequency levels) and the tourism vocabulary test (shows the 421 most frequent lexical words which speculate the significance of the tourism text). It is advisable to be aware of the items that are related to the field of tourism than the general high frequency words. [1].
Fabrication (Welding)	Specialized vocabulary was both in written and oral corpora. a four-step process was applied. The percentage of the terms in three technical lists made up 30.5% in written corpus and 9.2% in spoken corpus. The top point of the Fabrication list was nearly 29%. The list of abbreviations showed 1.54% of the written corpus, compared to 0.37% in spoken texts. The results showed that specialized vocabulary took the high point and written texts had dominance than spoken ones. [4]

Analysis and results. Results shown in Table 1 indicated statistical analyses of the usage of specialized vocabulary in technical field. Creating a corpus of a particular subject area and the selection of specialized words helped to differentiate general items from specialized ones. Taken results showed that awareness of special terms should be a significant factor in educating professionals in their field. As it can be seen in the table, the percentage of specialized words has been defined and it has become clear that they take top position among other words. Also, there are some certain items in each sphere, which are special only in that field. Thus, in teaching future professionals, specialized vocabulary must be a fundamental base and methods of clear explanations should be specified. It is advisable for ESP teachers to generate a technical list using a corpus-based approach of their direction based on not only textbooks, but authentic materials which will increase learners' vocabulary skills, paying particular attention to selected terms and collocations.

The goal of this study is to assert the importance of the specialized vocabulary from general one. Conducted investigations done by the researchers in different spheres such as wine tasting course, television, culinary writing course, patent technical vocabulary, the nature of anatomy and linguistics text, vocabulary development of English for food and beverage service, newspaper reviews, tourism vocabulary revealed the major role of special terms in a particular field. Considering this, research-based, experientially proved lists of

the most vital vocabulary were created in order to find out specialized vocabulary among general items. It was clear that various spheres have their own special words that are mostly used in it. It was also important to observe whether specialized vocabulary would be detected from other words and clarify the size and density of specialized vocabulary. Amount of words were calculated and their percentage was detected. It was also discovered that using only textbooks will not assist to ameliorate students' specialized vocabulary. So, additional publications directed in learners' speciality will be a proper alternative to broaden their lexis. [4]

Conclusion/Recommendations.

Vocabulary knowledge takes the most significant place for non-native English learners, especially specialized vocabulary. These thoughts are also confirmed by many authors, for instance, Robinson who says that: "It may often be thought that a characteristic, or even a critical feature, of ESP is that a course should involve specialist language (especially terminology) and content." [3] Learning specialized vocabulary in a specific area is essential for developing identity and knowledge of the content. Lists of special words and suggestions in implementing of them are presented in this work. Restricted sources, such as textbooks are not enough to satisfy in improving students' vocabulary. Taking this into account, multiple publications directed to target words will help to hasten the vocabulary growth. [5]

REFERENCES

1. Alcantar C.D. and Scholfield P., (2010). Reading Comprehension and Specialized Vocabulary: Does tourism vocabulary predict reading comprehension better than general vocabulary?, *Proceedings*, pp. 1-13.
2. Chung, T. M., & Nation, P. (2003). Technical vocabulary in specialized texts. *Reading in a Foreign Language*, Vol. 15, No. 2, pp. 103-116.
3. Chung, T.M., (2003). Identifying Technical Vocabulary. *Victoria University of Wellington, School of Linguistics and Applied Language Studies*. pp. 251-263.
4. Coxhead A., McLaughlin E., and Reid A, (2019). The Development and Application of a Specialized Word List: The Case of Fabrication. *Journal of Vocational Education & Training*, Vol. 71, No. 2, pp.175-200.
5. Darren Hsin-hung Lin and Shelley Ching-yu Hsieh, (2010). The Specialized Vocabulary of Modern Patent Language: Semantic Associations in Patent Lexis. *PACLIC 24 Proceedings*, No. 1, pp. 417-424.

6. Hou H., (2012). A Corpus Approach to Discourse Analysis of Newspaper Restaurant Reviews: A preliminary analysis. *Studies in Literature and Language*, Vol. 5, No. 3, pp. 95-100,
7. Hou, H., (2014). Teaching specialized vocabulary by integrating a corpus-based approach: Implications for ESP course design at the university level. *English Language Teaching*. Vol. 7, No. 5, pp. 26-37.
8. Kwary, D.A. (2011). A hybrid method for determining technical vocabulary. *System*, Vol. 39, No. 2, pp. 175-185.
9. Low P., (2018). Students' needs and vocabulary development in English for specific purposes (ESP) course. *Journal of English Language Teaching and Linguistics*, Vol. 3, No. 2, pp. 151-161.
10. Low P., (2019). Identifying Specialized Vocabulary in Thai Food Menus Using Computer-Based Approach, *Journal of Advances in Information Technology*, Vol. 10, No. 3. pp. 91-94.
11. MacFadden K., Barrett K., and Horst M., (2009). What's in a television word list? A corpus-informed investigation. *COPAL*, Vol. 2, pp. 78-94.
12. Nordin M.N.R., Stapa S. H., and Darus S., (2013). Developing a specialized vocabulary word list in a composition culinary course through lecture notes. *Advances in Language and Literary Studies*, Vol. 4, No. 1, pp. 78-87.
13. Nation I. S. P., (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*, Cambridge: Cambridge University Press. P.470.
14. Ragini, G. P., *Technical Vocabulary*. In NPTEL – Humanities and Social Sciences – Technical English, Joint Initiative of IITs and IISc – Funded by MHRD, p. 1-9.

Гўзалхон МУҲАММАДЖОНОВА,
ФарДУ доценти, филология фанлари номзоди
E-mail: guzalfayz76@mail.ru

АДУ доценти, филол.ф.д. М.Тожибоева тақризи асосида

ИЖОД ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР

Аннотация

Ижод психологияси илмий-назарий жиҳатдан жаҳон илм-фанида соҳалар интеграциясида кенг ўрганилган. Аммо ижод жараёнининг бадиий асардаги талқини масаласи ўзбек адабиётшунослигида етарли тадқиқ этилмаган. Мавзуга алоқадор тадқиқотларни қиёсий-таснифий ўрганиш асосида бадиий ижоднинг кўпбоскичли адабий-эстетик, психологик жараён эканлиги ойдинлашади. Хусусан, ижодий ниятнинг туғилиши, ижодий режа, ижод учун тайёргарлик босқичи, илҳом, асарнинг дунёга келиши каби жараёнлар кучли бадиий-эстетик таъсир манбаидир. Айни жиҳатларга кўра бадиий адабиётда ижодкор инсон образининг руҳий-маънавий олами, ижодий тафаккури тасвири характерли ўрин тутади.

Калит сўзлар: Ижод психологияси, ижодий идрок, адабий-эстетик тафаккур, ижодкор инсон, креативлик, бадиий ижод, ижодкор инсон концепцияси.

CONCERNING THE STUDY OF THE PSYCHOLOGY OF CREATION

Annotation

Creativity Psychology has been widely studied in the integration of scientific and theoretical world science. However, the case of the interpretation of the creativity in the artistic work of the artistic is not yet surveys in Uzbek literary. The topic relative to the results of the topic becomes clear that the artistic literary and aesthetic, psychological process of the multilateral and aesthetic, psychological process based on the comparative literature. In particular, the birth of creative intentions, processes, such as creative plan, creative phase for creativity, inspire, inspire, is a strong artistic-aesthetic effect. Meanwhile, in artistic literature contains a picture of the artist's spiritual thinking, creative thinking.

Key words: Creative psychology, creative understanding, creative understanding, creative human thinking, creative, artistic creation, creative human concept.

ОБ ИССЛЕДОВАНИИ ПСИХОЛОГИИ ТВОРЧЕСТВА

Аннотация

Психология творчества широко изучалась в интеграции научной и теоретической мировой науки. Тем не менее, в узбекской литературе случай толкования творчества в художественной работе не представляет собой опросы. Тема относительно результатов темы становится ясно, что художественный литературный и эстетический, психологический процесс многостороннего и эстетического, психологического процесса на основе сравнительной литературы. В частности, рождение творческих намерений, процессов, таких как творческий план, творческая фаза для творчества, вдохновения являются сильным художественным эстетическим эффектом. Между тем, в художественной литературе содержится картина духовного мышления художника и творческое мышления.

Ключевые слова: творческая психология, творческое понимание, творческое понимание, творческое человеческое мышление, творческое, художественное творение, творческая человеческая концепция.

Кириш. Бадиий ижод соҳаси вакилларининг адабий мероси, асарларнинг яратилиш жараёнлари, ёзувчи руҳий-маънавий дунёсидаги ўзига хослик каби масалалар тадқиқи асарлар мобайнида олимлар диққат эътиборида бўлиб келган. Моҳиятан инсоншунослик бўлган адабиётнинг образлар тизимида ижодкор инсон тимсоли мураккаб ва ҳиссиётли руҳий олами билан қизиқарли тадқиқот натижаларини бера олади. Ижодкор инсон рангин ички кечинмаси, олами бадиий идрок этиш қобилияти, асарларида муайян ҳаёт концепциясини илгари суриши билан инсоният тафаккурига, руҳиятига таъсир эта олиш қудрати билан образлар галереясида муҳим ўрин тутади.

Ижодкор инсон образи орқали муаллифнинг бевосита ва билвосита ўзлигини намोён этиш имкониятлари ортади. Бу маълум даражада субъективликка олиб келса-да, аввало, муаллиф-ижодкор учун руҳий қониқиш ҳиссини юзага келтиради, яъни ижодкор олам ва одам диалектикасидаги эстетик англамларини теран, ҳаққоний, таъсирли ифодалашнинг беқиёс имконига эга бўлади, ижод онлари икки ҳисса жўшқин ва мароқли кечади. Иккинчидан, ижодкор инсон жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги фаол шахсдир, унинг ҳаётида турмушнинг

турли қатламларида доир воқеликлар қизиқарли ва ранг-баранг ўз ифодасини топади. Бу эса бадиий асар табиатидаги ҳиссий-эмоционаллик ва эстетик таъсирчанликни янада оширади. Айни жиҳатларига кўра ҳам асардаги ижодкор инсон образи энг ёрқин эстетик идеалдир.

Ижодкорлик, бунёдкорлик сифатлари инсоният ривожининг барча давралида жамият тараққиётини белгиловчи муҳим омил бўлган. Республикамиз президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Янги Ўзбекистон орзуси, бугунги кунларимизга нисбатан айтилганда, ҳозирги даврнинг тақозоси, унинг асл қиёфасини, ҳаракатлантирувчи кучлари ва омилларини белгилайдиган ғоявий маънавий асос, халқимизга хос яратувчанлик шижоати ва кенг кўламли ислохотларимизнинг яққол ифодасидир” [1]. Шу маънода барча соҳада, хусусан, илм-фан, адабиёт ва санъат соҳасида ҳам ижодкорлик, бадиий-эстетик тафаккурни юксалтириш ва қўллаб-қувватлашга қаратилган вазифалар янада долзарблик касб этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек адабиётшунослигида ижод психологиясининг бадиий талқинлари доирасида

монографик ва кенг камровли тадқиқотлар деярли учрамайди. Мавзуга у ёки бу даражада алоқадор бўлган тадқиқотларни муаллифлари нуктаи назаридан 2 тоифага ажратиш ўрганиш мумкин:

1. Назарийчи олимлар, адабий танқидчилар томонидан амалга оширилган тадқиқотлар.

2. Бадиий ижод бўйича тажриба ва малакага эга ижодкор томонидан яратилган адабиётлар.

Шунингдек, тематик ва тадқиқотга алоқадорлик даражасига кўра изланишларни 3 гуруҳда тадқиқ этиш мумкин:

Ижод психологияси доирасидаги тадқиқотлар.

Мустақиллик даври насри (романлари)га доир тадқиқотлардаги янгиланишларга оид қарашлар.

Ижодкор инсон тимсоли юзасидан таҳлилий ёндашувлар.

Бадиий ижод масаласи Л.С. Выготский, М.Арнаудов, А.Т.Цейтлин, Н.Л.Якобсон, Ю.Оклянский, А.М.Левидов, Е.С.Громов, Ю.Борев, М.Б.Храпченко, Е.П.Ильинлар томонидан психология, санъат ва адабиётшуносликнинг туташ нукталарида монографик ўрганилган. Жумладан, санъат ва ижоднинг психологик масала эканлиги, таҳлил ва талқин санъати, санъат психологияси, санъатдаги катарсис (Л.Выготский) [2], бадиий санъатлар, хусусан, сўз санъатидаги психологик босқичлар, муаллиф руҳияти масалалари (М.Арнаудов) [3] ёритилган ва ижоднинг мураккаб руҳий-психологик жараён эканлиги юзасидан аниқ илмий хулосалар берилди. Замонавий жаҳон адабиётшунослигида Ж.Купчик, Х. Вендлер, Ж.Функе, М.Харман тадқиқотлари фан ва соҳалар интеграциясидаги хулосалари билан аҳамиятга молик [4]. Хусусан, креативликнинг жамият ва инсоният юксалишидаги роли, ижод жараёнининг психология, руҳият, физиология, эстетика, адабиётшунослик, санъат нуктаи назаридан кенг спектрли кизгин тадқиқот манбаи эканлиги таъкидланади.

Тадқиқот методологияси. Ўзбек адабиётшунослигида мавзуга у ёки бу даражада алоқадор тадқиқотлар И.Султонов, М.Қўшжонов, Х.Ёкубов, У.Норматов, О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, Х.Умуров, А.Расулов, Б.Каримовлар томонидан амалга оширилган. Уларнинг орасида Х.Умуров тадқиқотлари, дарсликлари ижодий режа, ижод босқичлари, ижоднинг экстаз ҳолатларини чуқур монографик тадқиқ этилгани алоҳида эътиборга моликдир.

Филология фанлари доктори И.Якубовнинг “Мустақиллик даври ўзбек романлари поэтикаси” диссертацияси ҳамда “Бадиий матн ва эстетик талқин” номли монографиялари ижодкор инсон-рассом образига доир бадиий таҳлиллари билан аҳамиятлидир. Диссертацияда биографик романлар тадқиқига доир Акмал Мирзонинг “Мусаввир”, монографияда эса Асад Дилмуроднинг “Ранг ва меҳвар” романидаги Комрон Вали образлари мисолида ижодкор инсон руҳиятига доир қимматли фикрлар билдирилган. Тадқиқотда Алишер Мирзонинг ижодкор инсон концепцияси илгари сурилган “Қаллаҳўрлик йигитча” ва “Мусаввир” роман-эссеси тарихий-биографик метод асосида кенг таҳлил этилган. Асардаги ижодкор инсон-мусаввир (муаллифнинг ўзи – Г.М.)нинг руҳий-маънавий олами, бадиий тафаккури сўз санъати ва тасвирий санъат уйғунлиги (интеграцияси) да айрича талқин этилган. Таҳлиллардан мустақиллик даври насрида ижодкор инсон концепцияси талқинлари етакчи ўрин тутганлигини сезиш қийин эмас. Буни олим томонидан таҳлилга тортилган рассом образи, тарихий ижодкор инсонлар образлари мисолида яққол кўриш мумкин. Бадиий адабиётда санъат концепцияси, гўзаллик ва ижодкор инсон концепцияси талқинларига эҳтиёжнинг кучайганлиги мавжуд ижтимоий-сиёсий муҳит, маънавий-ахлоқий қадриятлар билан боғланади ва шунинг асосида

хулосалар берилди: “Демак, мустақиллик давридаги глобал ўзгариш ва янгиланиш ўзбек менталитети шаклланиши тарихий-генетик илдизлари билан чамбарчас боғлиқ ҳодисадир. Бу ҳол иқтисодий-ижтимоий, маънавий-маърифий, ахлоқий-мафкуравий асосларидан ташқари, уларнинг эстетик ангиланиши жараёнида ҳам яққол намоён бўлади” [5].

Мустақиллик даври насрида маърифий-биографик ва роман эсселарнинг характерли роль ўйнаши, уларнинг таҳлилида биографик методнинг ўрни, китобхон тафаккури, маънавий-эстетик оламига таъсир этишда тарихий ижодкор шахслар (Чўлпон, Мақсуд Шайхзода каби) ҳаёт йўли ёритилган асарларнинг моҳияти диссертант томонидан алоҳида таъкидланади. Бу каби асарларни ўрганишда тарихий ҳақиқат ва бадиий ҳақиқат, ижодкор “мен”и ва ижодкор инсон образи каби масалаларга муайян муносабатлар билдирилади. Умуман олганда, олимнинг изланишларида рассом образи талқинларига қизиқиш етакчилик қилади.

Филология фанлари доктори Н.Аҳмедовнинг “Ўзбек адабиётида Алишер Навоий сиймосини талқин этиш муаммолари” [6] докторлик диссертацияси фольклор ва ёзма адабиётдаги Навоий сиймоси тадқиқига бағишланган. Унда Ойбекнинг “Навоий” романи давр ва қаҳрамон, тарихий ҳақиқат ва бадиий воқелик нуктаи назаридан ўрганилган. Навоий образи давлат арбоби, қомил инсон сифатида таҳлилга тортилган. Э.Насруллаевнинг “XX аср ўзбек навоийшунослигида улўғ шоир шахсияти талқинлари тадқиқи” [7] номли диссертациясида Навоий сиймоси Ойбек, Иззат Султон, Воҳид Зоҳидовнинг илмий асарлари мисолида ўрганилган. Бугунги кунда тадқиқотчи М.Мансурова адабиётда жадид адиби (Чўлпон) образининг бадиий талқинлари [8] бўйича илмий тадқиқотлар олиб бормокда ва ундаги таҳлилларда биографик метод, тарихий воқелик ва бадиий ҳақиқат масаласи етакчи ўрин тутди. Юқоридаги тадқиқотлар ўрганилиши лозим бўлган кенг қўламли муаммонинг муайян аспектлардаги кичик кўринишлари холос. Буюк тарихий ижодкор шахслар, бадиий санъат вақиллари образларини ҳосиланишига кўра тадқиқотлар олиб бориш ва бунда ижодкор инсон бадиий тафаккур аңгламларини ҳиссий-эмоционал босқичлари орқали кашф этиш адабиётшунослик учун жуда муҳимдир.

Маълумки, сўзловчи гап воситасида ўзгалар билан мулоқотга киришганидек, ёзувчи ҳам асари воситасида ўқувчи билан мулоқотга киришади. Мулоқотга киришаётган шахс эса, маълумки, ҳар доим уч мақсадни кўзлайди: 1) репрезентатив - тингловчи (ўқувчи)га муайян информацияни етказиш; 2) экспрессив - информацияга ўз муносабатини ифодалаш; 3) апеллатив - тингловчи (ўқувчи)га муайян таъсир ўтказиш [9]. Яъни ижодкор ўз яратиклари орқали нафақат информация етказиш, информацияда ўз субъектив қарашларини акс эттириш ва энг асосийси, китобхон тафаккури, эстетик аңгламларига таъсир этувчи муҳим куч эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Л.С.Выготский психолог ва муаллиф (сўз санъат-кори)ни тавсифлашда шундай дейди: “Психолог энг яхши ҳолатда психологик таҳлилда қолади, у ўзи топган эстетик реакция қисмларини синтез қилишдан йироқ. Муаллиф эса психологияни синтез қилиши билан характерлидир. У ассоциатив, интеллектуал, мотивацион, экспрессив факторларни топа олади ва уларни бир-бирига мантаний изчилликда яхлит композицияга муайян ғоявий-бадиий ният асосида бирлаштира олади. Муаллиф инсонни кашф этиш йўлидаги тадқиқотини шундай яқунлайди” [10]. Маскур тавсифнинг ўзиёқ чин муаллифнинг кучли интеллект соҳиби, инсоншунос олим, характерли адабий-эстетик тафаккур соҳиби эканлигини эътироф этади,

шунинг баробарида ижодкорга қўйилган муҳим ва улкан масъулиятни, талабни кўрсатади.

Таҳлил ва натижалар. Ижодга таърифлар ранг-баранг берилгани каби ижодий жараёнининг бошланиш манбаси бўйича ҳам турлича қарашлар мавжуд. Рус ва ўзбек адабиётшунослигида бу борада бир қатор қарашларни келтириш мумкин. Жумладан, ижод кўришдан [11] (Ю.Оклянский), тасаввур, фантазиядан [12] (П.Медведев) ёки этикод, дунёқарашдан [13] (А.Т.Цейтлин) ёхуд бошқа адабиётшунос ва танқидчилар таъкидлаганларидек, кузатишдан, имитациядан, хотирадан, тажриба ва эҳтимолки, дарддан бошланади.

Ҳар қандан бадий иш жараёнини А.Фадеев шартли равишда уч даврга бўлади: 1) материал жамғариш даври, 2) асарни ўйлаб пиширмак даври, 3) уни ёзиш даври [14].

Бизнинг фикримизча, бадий ижод жараёни ижодий ниятнинг туғилиши, ижодий режа эскизи, ижод учун тайёргарлик босқичи (материал йиғиш, оламнинг бадий идрок, ижодий тафаккур), ижодий турки(катализатор)нинг юзага келиши, ижод кечими, илҳом, ижоднинг экстаз ҳолати, ижод тўлғоғи, асарнинг дунёга келиши (ижодий “бўшаниш”) сингари босқичлардан иборат.

“Ёзувчи онгида маълум бир ҳаёт ҳодисасининг аломатлари тўпланиб қолади ва улар образда гавдаланиш учун фақат конкрет сабабга, конкрет шахс ёки вазиятнинг топилишига қараб қолади” [15]. Айнан шу сабаб, катализатор (эврика! – Ҳ.Умунов) топилгач, “ижодий портлаш” юзага келади. Ижодий тафаккур ва ижод жараёни ана шундай ички ва ташқи омилларга боғлиқ мураккаб рухий-психологик, адабий-эстетик жараёндир. Ички омилларга ижодкорнинг рухий-ҳиссий кечинмалари, дунёқараш, ҳайратланиш, хотира, умуман, таъсирланиш билан боғлиқ психологик ҳолатлари кирса, ташқи омилларга борлиқ, атроф-муҳитдан кўриш, сезиш, англаш орқали оладиган таассуроти, мотивацияси (ижодга ундовчи турки) назарда тутилади. Ижодкор инсон онг остида йиғилган ҳаёт материаллари бадий тафаккур натижасида ижод эҳтиёжи ва истеъдод билан уйғун-

лашади, бадий воқеликларга айланиб, яхлит асар дунёга келади. Ижодий ҳосила илҳом онларида дунёга келса-да, унинг асоси (режа, ҳомила) баъзан йиллар давомида шаклланиб, ривожланиб боради. Мавзунинг пайдо бўлишидан асарнинг туғилишига қадар бўлган жараёндаги ижодкор инсоннинг рухий-психологик ҳолатини ўз тажрибасидан келиб чиқиб, шоир ва ёзувчи Ойбек шундай тавсифлайди:

“... Навоийнинг барча асарлари, Навоий яшаган давр тарихи, у давр социал қиёфаси, у давр фаолиятининг характери, урф-одатлари, ҳулқ-атвори билан танишишга тўғри келди. Кўп тарихий фактлар, материалларни йиғдим, уларни таҳлил этиб, мағзини чақиш учун чуқур ҳис этишга, ўйлашга бошладим... Юрсам-турсам ҳамиша Навоийни ўйлар эдим. Унинг маънодор, ақлли кўзлари, хушфёъл, раҳмдил, олижаноб қиёфаси, асл, пок, улуг калбини ҳис этардим, кўз ўнгимда кўрардим” [16].

Бир қарашда, ижодни, ижодкорликни таърифлаш осондай туюлади. Аммо бу саволга Аристотелдан бошлаб, ҳанг ундан олдин ҳам жавоб изланган бўлсада, ҳозиргача тугал тавсиф айтилгани йўқ. Бу ҳақдаги ҳар бир фикр, қарашлар асосли ва аини пайтда тўлдиришга муҳтож ҳам.

Хулоса ва таклифлар. Ижод психологияси, ижодкор инсоннинг бадий адабиётдаги талқини масаласи ўзбек адабиётшунослигида етарли ўрганилган эмас. Бу борада олиб борилган тадқиқотлар, асосан, буюк тарихий шахслар образларининг бадий талқини доирасида тарихий ҳақиқат ва бадий тўқима контекстида амалга оширилган бўлиб, уларда мазкур образлар маънавий-ахлоқий идеал нуктаи назаридан таҳлилга тортилган. Ёзувчининг ғоявий-бадий нияти асосида ижодкор инсон концепциясининг илгари сурилиши, унинг бадий-эстетик ва маърифий моҳияти, асарнинг поэтик қимматидаги роли масаласини чуқур ўрганиш адабиётшунослик назарияси, поэтика масалалари нуктаи назаридан муҳим маълумотлар беради. Шу жиҳатдан ҳам бадий асарларда ижодкор инсон образи мисолида ижод жараёни, ижодий тафаккур, бадий идрок масалаларининг бадий талқини ўрганилиши лозим бўлган долзарб масаладир.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Т.,2021. Б.35.
2. Выготский Л. Психология искусства, – М., 1968.
3. Арнаудов М. Психология литературного искусства. – М., 1970
4. Gerald C. Cupchik. The Scientific Study of Artistic Creativity.// https://www.vendler.hawaii.edu/psychology/der_kreativitat/ Praxis Gemeindepädagogik. 2021. №2. <https://www.researchgate.net/publication/351111111>; Funke J.F.Psychologie der kreativitat. 2014. <https://www.researchgate.net/publication/260111111>; Harmann M. Schutz M. Psychologie der kreativitat. 2020. <https://www.researchgate.net/publication/351111111>.
5. Якубов И. Мустақиллик даври ўзбек романлари поэтикаси. Фил.фан.док... дисс.– Тошкент, 2018. Б. 44.
6. Аҳмедов Н. Ўзбек адабиётида Алишер Навоий сиймосини талқин этиш муаммолари. Фил.фан.док... дисс.– Тошкент, 1994.
7. Насруллаев Э. XX аср ўзбек навоийшунослигида улуг шоир шахсияти талқинлари тадқиқи (Ойбек, Иззат Султон, Воҳид Зоҳидов илмий асарлари мисолида). Фил.фан...фалс.докт. (PhD) автореферат. – Самарқанд, 2018.
8. Мансурова М. “Тегирмон” романида жадид адиби образининг бадий талқини. // Респуб.илмий-амалий анжуман матер. Т., 2021. Б.438-446
9. Quronov D. Cho‘lpon nasri poetikasi. – T: -“Sharq”. 2004 B.69.
10. Выготский Л. Психология искусства, – М., 1968.
11. Оклянский Ю. Рождение книги. – М., 1973. С. 20.
12. Медведев В.П. В лаборатории писателя. –М., 1991. С.17.
13. Цейтлин А.Т. Труд писателя. –М., 1968. С.59.
14. Фадеев А. Менинг адабий тажрибам – ҳаваскор муаллифга. «Бадий ижод ҳақида». –Т., Ўздавнашр, 1960, Б.115.
15. Қаҳҳор Абдулла. Ҳаёт ҳодисасидан бадий тўқимага. Адабиётимизнинг биографияси. –Т., Ғ.Ғулом номидаги адаб. ва санъат нашр. 1973. Б. 209.

Гулбаҳор НАЗАРОВА,
ҚДПИ инглиз тили фани ўқитувчиси, мустақил тадқиқотчи
E-mail: gulhornazarova3@gmail.com

ҚДПИ профессори, ффн. PhD О. Бектошев тақрзи асосида

TYPES AND LEXICOGRAPHIC INTERPRETATION OF WORDS BY STRUCTURE

Annotation

It is known that language is directly and indirectly related to the spirituality and culture of a nation. There is no such thing as a pure language among the languages of the world, nor is it determined by the fact that the beauty of a particular language lives at the expense of its own words. One of the stable laws for the language process is that a certain degree of mixing of moving languages, influencing one another. From the point of view of the inseparable connection of language with the concepts of spirituality and culture, it is impossible to be indifferent to the word of assimilation and the customs and traditions of a particular nation, which are assimilated at its core. The vocabulary of the Uzbek language is constantly improving on the basis of its internal and external capabilities. The development of the lexical layer of language is directly and indirectly related to the development of society

Key words: Lexeme, word acquisition, explanatory dictionary, phrase, word maker.

ВИДЫ И ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СЛОВ ПО СТРУКТУРЕ

Аннотация

Известно, что язык прямо или косвенно связан с духовностью и культурой нации. Среди языков мира нет такого понятия, как чистый язык, и он не определяется тем фактом, что красота конкретного языка живет за счет его собственных слов. Один из устойчивых законов языкового процесса - это определенная степень смешения движущихся языков, влияющих друг на друга. С точки зрения неразрывной связи языка с понятиями духовности и культуры невозможно оставаться равнодушным к слову ассимиляции и усвоенным в его основе обычаям и традициям конкретного народа. Лексика узбекского языка постоянно совершенствуется исходя из его внутренних и внешних возможностей. Развитие лексического слоя языка прямо и косвенно связано с развитием общества.

Ключевые слова: Лексема, словосочетание, толковый словарь, фраза, словообразователь.

ЎЗЛАШМА СЎЗЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИГА КЎРА ТУРЛАРИ ВА ЛЕКСИКОГРАФИК ТАЛҚИНИ

Аннотация

Маълумки, тил миллатнинг маънавияти ва маданияти билан бевосита ва билвосита алоқадордир. Дунё тиллари орасида соф тилининг ўзи йўқ, маълум бир тилининг таровати ўз тил сўзлари ҳисобига яшаши билангина белгиланмайди. Ҳаракатдаги тилларнинг маълум даражада омухталашishi, бирининг иккинчисига таъсир этиб бориши тил жараёни учун барқарор қонуниятларидан бири ҳисобланади. Тилининг маънавият ва маданият тушунчалари билан узвий боғлиқлиги нуктаи-назаридан ўзлашма сўз ва унинг замирида ўзлашадиган маълум бир миллат урф-одат ва анъаналарига ҳам бефарқ қараб бўлмайди. Ўзбек тили лексикаси доимий равишда ўз ички имкониятлари ва ташқи имконияти асосида босқичма-босқич такомиллашиб бормоқда. Тилининг лексик қатлами тараққиёти жамият тараққиёти билан бевосита ва билвосита боғлиқдир

Калит сўзлар: Лексемаси, сўз ўзлаштириш, изоҳли лугат, ибора, сўз ясовчи.

Кириш. Мустақилликкача бўлган сўз ўзлашиш жараёнида айрим лексемаларнинг тилимизга рус тилининг фонетик, лексик, морфологик ёки синтактик ҳодисаларига мослашган ҳолда ўзбек тили лексикасига ўзлашганини кузатиш мумкин. *Тренировка* лексемаси ҳам шу ҳодиса маҳсули бўлиб, маълум сифат-хусусиятларга эга бўлиш ёки уларни сақлаб қолиш учун мунтазам равишда амалга оширилаётган машқлар, машғулотлар тушунчасини ифодалайди. Бу лексеманинг асл варианты мустақилликдан сўнг *тренинг* [ингл. *training* – ўргатиш, тарбиялаш, машқ қилдириш] шаклида ўзлаштирилди.

Тренинг лексемасининг фаоллашганини ҳозирги пайтда турли вақтли матбуот саҳифаларида ҳам кузатиш мумкин. Бу лексема *семинар-тренинг*, *ўқув-тренинг* лексемалари таркибида ҳам учраб туради. Психотерапия соҳасида *аутотренинг* (ички аозлар функцияси, ҳаракат фаолияти бузилганда ўз-ўзини ишонтириш ва ўз-ўзини бошқариш орқали шу ҳолатдан фориғ бўлишга олиб келадиган психотерапия, руҳий даволаш усули) [1] сифатида ҳам ишлатилади. Шуниси муҳимки, бу лексема инглиз тилида кенг маънода ишлатилсада, ҳозирда тилимизда кўпроқ ўқув соҳасига хосланган ҳолда ишлатилади [1].

Умуман олганда, *чемпионат* [р. чемпионат < ингл. чемпионшип], *тренировка* [р. < ингл. траиннинг], танкетка [ингл. танкетте – кичкина танк], *ковбойка* [р. < ингл. cowбой – отлик чўпон], *труси* [р. *труси* < ингл. троусерс – шим] каби лексемалар сўнггида -ат, -ка сингари элементларнинг келиш ҳоллари инглизча лексемаларнинг табиатидан йироқ ҳисобланади.

Маълумки, рус тилида *х* фонемаси мавжуд эмас. Шунга мувофиқ рус тили орқали ўзлашган *хакер* [ингл. хаскер < хаск – бузмок; кесмок, кирмок], *хулиган* [ингл. хоолиган < ирландча атоқли от (Хоулихан) дан] ва *холл* [ингл. халл – зал] каби лексемаларда ҳам таркибидаги *х* фонемаси ўрнига *х* фонемаси ишлатилган. Бу ҳодисани асли франсузча деб тахмин қилинган, рус тилига инглиз тилидан ўзлашган *хоккей* [ингл. ҳоскей < эхтимол эски фр. хокуст – чўпонларнинг учи қайрилма таёғи] лексемаси орқали ҳам кузатиш мумкин.

Тилимизга *зоопарк* лексемасидан ташқари инглизча бўлмасада, рус тили орқали ўзлашиб келган сўзлар орасида *парк* элементи ишгирида ҳосил қилинган *автопарк*, *дендропарк* каби қўшма сўзлар, яъни ўрин-жой отларини ҳам кузатиш мумкин.

Инглиз тилида феълнинг герундий (герунд) шакли мавжуд бўлиб, бу шакл феол асосига *-инг* қўшимчаси қўшиш орқали ҳосил қилинади ва отга яқин туради. Шунингдек, феъллардан шу шаклга омоним от ясовчи қўшимча ҳам мавжуд. Лексикамиздаги белтинг, брифинг, демпинг, допинг, рейтинг, холдинг, тренинг, мониторинг, картинг, маркетинг, крекинг, шейпинг, консалтинг, пей-жинг, тренинг каби инглизча ўзлашмалар борки, уларни этимологик жиҳатдан ўрни билан феолнинг герундий (ҳаракат номининг *-ш* шаклига тўғри келадиган) шакли ёки от ясовчи қўчимча қўшимча сифатида қабул қилиш мумкин.

Тўп билан ўйналадиган спорт ўйинлари орасида *-бол* элементли *футбол, волейбол, баскетбол, гандбол* каби лексемалар мавжуд. Бироқ *гандбол* [ингл. *ханд – қўл + балл – копток, тўп*] лексемаси нутқда қўлланилиши жиҳатидан ўз қуршови, аниқроғи уядошларига нисбатан пассив ҳолда. Бу лексеманинг доминантлик вазифасини қўл тўпи шаклидаги калкасига ўрин бўшатиб бериши рус тилидаги сўз ўзлаштириш жараёни билан боғлиқ ҳолда юз берган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Маълумки, ўзбек тилида от сўз туркумида энг фаол сўз ясовчи *-чи* қўшимчаси ҳисобланади. Унинг инглиз тилидаги муқобили *-ер* шакли бўлиб, бу қолип асосида ясалган *бройлер, брокер, булдозер, буфер, ваучер, гамбургер, гангстер, голкипер дилер, диспетчер, докер, жемпер, миксер пейжер, принтер провайдер, продюсер, револвер, рекордер свитер, сервер, сканер, сквер, скрепер, скрепер, снайпер, спринтер, спикер, стайер, стартер, таймер, танкер, тендер, тикер, тонер, траулер, трейлер, тренер, триллер, фермер, фломастер, хакер, чартер, шунингдек, инвестор, монитор, спонсор, транзистор, экскаватор, репититор ҳамда импортёр, репортёр, тренажёр* каби 100 га яқин лексемалар тилимизга ўзлашган.

Маълумки, луғатларга бош сўз сифатида лексемалар қиради. Агар у от сўз туркумига мансуб бўлса, луғатда бош келиши ва соннинг бирлик шакллари билан шаклланади. Айрим луғатдаги лексемалар борки, улар луғат тузиш қоидаcи истисно тарзда қиритилган. Масалан, *менежерлар* [ингл. *манагер – бошқарувчи*] лексемаси шу кўринишда бўлиб, корхона ва компания эгалари бўлмаган, махсус тайёргарлик кўрган малакали ёлланма бошқарувчилар маъносини ифодалайди. Шунингдек, *антифризлар* [анти.. + ингл. *фреезе -музлатиш*] лексемаси ҳам шу шаклда бўлиб, техника соҳасида паст температурада ишловчи ичдан ёнув двигатели ва бошқа турли қурilmаларни совитиш учун ишлатиладиган, анча паст температурада (-75° гача) музламайдиган суюқликлар маъносини ифодалайди. Булар қаторига тред-юнионлар, фосфатлар каби лексемаларини ҳам қиритиш мумкин. Бу лексемалар ўзбек тилида фаол лексема сифатида ўринлашган бўлиб, менежер, антифриз, тред-юнион, фосфат кўринишдаги бирлик шаклда луғатлардан жой олиши керак. Менежер ва иш бошқарувчи лексемалари ўзаро синоним ҳисобланади.

Ўзлашмаларда янгилик бўёғи бўлганлиги боис уларни манбаларда турлича ёзиш ҳолатлари ҳам кузатиш мумкин. Ҳатто Ўзбек тилининг изоҳли луғатида ҳам *ноутбук/нотбук, ёгурт/йўгурт, плеер/плеер, блуминг/блёминг, канистр/канистра* каби айрим лексемалар имлоси икки хил шаклга эга бўлиб қолган. Бу каби сўзлар ўз қатлам лексикасида ҳам қўллаб топиладиган, уларнинг имлосини имкон қадар икки хил бўлишига йўл қўймаслик лозим деб ўйлаймиз.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати таркибида *ворд* элементи мавжуд иккита инглизча ўзлашма лексема келтирилган. *Кроссворд* [ингл. *crossword* < кросс – кесишма + *ворд – сўз*] публицистик услубнинг энг фаол

лексемаларидан бири бўлиб, газетачиликда катакларни ҳарфлар билан тўлдириб, шу катакларга яширилган, изланаётган сўзни топиш ўйини, бошқотирма маъносида келса, *чайнворд* [ингл. *чаин – занжир, халқа + *ворд – сўз**] ҳам шу услубда занжир шаклида кетма-кет жойлашган катакларни ҳарфлар билан тўлдиришдан иборат бошқотирма тури сифатида ишлатилади.

Эсиш ҳаракатини ифодаловчи сўзлар сираси учун шамол етакчи, уюштирувчи сўз ҳисобланади. Ўзбек тилида ел-ёғин отларини махсус тадқиқ қилган А.Алиқулов “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да эсиш ҳаракатини ифодаловчи 34 та сўз мавжудлигини аниқлаган. Улардан 21 таси (бод, боди сабо, бўрон, гармсар, гармсел, гирдибод, довул, ел, елвизак, изғирин, изғирик, муссон, насим, сабо, самум, тайфун, тўфон, шабада, шаббод, қуюн, гургурак)нинг лексикографик талқинида шамол сўзидан сема ифодаловчиси сифатида фойдаланилган [2].

Бу уядошлар қаторига қирувчи тайфун [ингл. *тйпхоон < хит. таифунг (тай фш) – кучли шамол ёки арабча тўфон – тошқин; сувнинг кўтарилиши*] *географик атама сифатида* шиддатли, ниҳоятда кучли шамолли тропик циклонларнинг маҳаллий номи сифатида ишлатилади.

Шоу [ингл. *show – кўрсатиш, томоша; кўрсатмоқ, намоиш қилмоқ*] лексемаси оммавий томошабинлар ва тингловчиларга мўлжалланган дабдала, телевизион ёки концерт эстрада томошаси маъносига эга. Таркибида шоу элементи мавжуд: шоу ташкил этиш ва ўтказиш билан боғлиқ ишбилармонлик фаолияти, шоу ташкил этиш йўли билан даромад топиш маъносига *шоу-бизнес* [ингл. *show-бизнес*], суҳбат, ашула асосида ташкил этиладиган кўнгилочар кўрсатув маъносига *ток-шоу* [ингл. *талк-шоу*] лексемалари жуфт ҳолатда шаклланиб ўзлашган, ўзлашиш тарихи узок бўлмаган лексемалардир [3].

Тадқиқот методологияси (Research methodology). Тилнинг жамият билан ҳамнафас юрадиган, ундаги ўзгаришларни ўзида акс эттиришни талаб қиладиган муҳим бўлими ҳам лексика ҳисобланади. Лексика тилдаги ўзгаришларни ўзидан бошқа доираларга қараганда кенгрок акс эттиради.

Мустақилликдан сўнг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий соҳаларда ўзгаришлар қатта бўлди. Тилимизга бошқа тиллардан лексема ўзлашиш ҳам тўғридан тўғри амалга оширилди. Бу ҳолат тилимиз луғат бойлигига сезиларли ва ижобий таъсир кўрсатди.

Экзотик лексика [юн. *эхотикос – ёт, келганди*] ўзга тиллардан ўзлашган, нутққа алоҳида бир ўзига хослик бериш учун қўлланиладиган сўз ва иборалардир [4]. Айрим илмий манбаларда ўз даврида *фермер, бизнес, бизнесмен, доллар* каби лексемалар экзотизм сифатида санаб ўтилган. Булар ҳозирги кунда замонавий қатлам гуруҳига қирувчи бириклардир.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида *экзотика* [юн. *эхотикос – бегона, ўзга ерли*] мақоласида бир мамлакатга хос бўлиб, узокдаги бошқа мамлакат халқига қизиқ, ғалати, ғайриоддий бўлиб кўринадиган нарсалар, урф-одатлар (*Экзотика билан миллий руҳни сақлаш орасида катта фарқ бор*. Ш.Шомухамедов, Бадий таржима ва адабий танқидчилик) кўринишида изоҳ берилган [5].

Ҳар бир миллатнинг ўзига хос маданияти, урф-одатлари, тарихи қўп асрлик вақт давомида шаклланиб боради. Экзотик лексика бўлиши учун шундай ўзига хос урф-одат номларининг бошқа тилларга таржима қилинмасдан ўзгаришсиз олиниши талаб қилинади. Бундай лексемаларга фақат изоҳ берилади.

Сўз ўзлашиш жараёни мураккаб жараён бўлиб, ўзлашма сўз ўзлашаётган тилнинг фонетик ҳодисаларига мувофиқ ҳолда мослашади. Масалан, *хоккей* инглизча [ингл. *хокей < эҳтимол эски фр. хокует – чўпонларнинг учи қайрилма таёғи; дарвозали муз майдони ёки майса*

устида клюшка ва тўп (шайба) билан команда бўлиб ўйналадиган спорт ўйини [6]) сўз бўлиб, ўзбек тилига рус тили таъсирида ўзлашгандир. Рус тилининг фонетик таркибида ўзбек тилига хос бўлган ў, қ, з, ҳ товушларининг мавжуд эмаслиги сабабли *ҳоккей* кўринишида эмас, *хоккей* шаклида рус тили фонетик ҳодисаларига мос равишда тилимизга ўзлашди. Бу каби сўзларни мисол тариқасида давом эттириш мумкин [6].

Композиция усули. Сўзнинг иккала қисми ҳам инглизча сўздан ташкил топади. Масалан, *супермаркет*, видео-салон (*видео салоон*) – филм томоша қилишга мўлжалланган хона, интернеткафе, токшоу (талк-шоу) – суҳбат асосида олиб бориладиган кўнгилочар тадбир, шоу-бизнес, шунингдек, шу асосда ўзбекча сўз ясалишидаги Озодшоу – шу ном эгаси иштирокидаги кўнгилочар тадбир каби мисолларни келтириш мумкин.

Сўз ўзлаштиришдаги энг фаол иштирокчилар спорт машғулотларини севувчилар орасида топилади. Масалан, *виндсерфинг*, *армрестлинг*, *фристайл*, *скейтборд*, *кикбоксинг*.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Тилимизга ўзлашган сўзларни аниқлаш масаласига келсак, минг йиллардан буён халқимиз тилида истеъмолда бўлиб келаётган форсча-арабча сўзларни ўз катлам сўзларидан фарқлаш мураккаб масала бўлиб, профессор Э.Бегматов таъбири билан айтганда бу сўзлар эндиликда ўзбек тилига ўзлаштирилган, кўп даврдан бери бу тилда истеъмолда бўлган, ўзбек тилининг қонуний бойлигига айланган лексикадир. Зероки ҳозирги кунда кенг истеъмолда бўлган *нон*, *ғўшт*, *дарахт* каби форсча сўзлар, *илм*, *мактаб*, *қалам* каби арабча сўзларни бир қарашда турли соҳа эгалари ҳам ўзлашма катлам сўзлари сифатида ажратиши мушкул. Шунга қўра ўзбек тили лексикасидаги ўзлашма сўзларни таолим жараёнида фарқланиши осон ва фарқланиши мураккаб бўлган ўзлашма сўзлар сифатида ўргатиш мумкин бўлади. Бунинг учун арабча сўзларни аниқлаш йўллари, форсча сўзларнинг ўзига хос хусусиятлари ва инглизча сўзларнинг фарқлаш усуллари назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш зарур.

Эски нашрдаги “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”даги кўпгина сўзлар янги изоҳни талаб этганидек, янги нашрдаги “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”даги айрим сўзлар ҳам қайта изоҳни талаб этади. Бунга мисол сифатида *компьютер* лексемасининг изоҳли луғатдаги маъносига эътибор қаратамиз: “Мураккаб қурилмага эга бўлган электрон ҳисоблаш машинаси” [7]. Бу содда

таъриф замонавий компьютер сўзига нисбатан анча нотўлиқ бўлиб, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” [8] да берилган изоҳ уни тўлдиради, дейиш мумкин. Қисқача қилиб айтганда, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *компьютер* сўзига бериладиган изоҳ “Мураккаб қурилмага эга бўлган электрон ҳисоблаш машинаси” кўринишида эмас, балки, “Матн ва турли тасвир кўринишидаги ахборотларни мониторда акс эттира оладиган, бошқариш, процессор, хотира ва киритиш-чиқариш қурилмаларидан иборат, олдиндан берилган дастур бўйича ишлайдиган автоматик қурилма” сифатида кенгрок изоҳланиши мумкин бўлади [8].

Ёшлар нутқи кузатиладиган бўлса, 14-17 ёш орасидаги ўспиринлар нутқида айрим ўзига хосликларни кузатиш мумкин. Хусусан, бу ҳолат академик лицей ва касб-ҳунар коллежи талабаллиги даврига тўғри келади. Бу даврда ёшлар ўзларининг фикр-мулоҳазаларини ёши катталарнинг фикрлари билан муқояса эта бошлайдилар, кези келса, улар билан мувоҳазага киришадилар. Шунингдек, компьютерда ўтириб, интернет орқали дунё янгиликлари билан танишиб боришади. Хорижий тилларни пухта ўзлаштириб бораётган ёшлар ўзларининг қизиқишларига оид рус, ингиз ва бошқа хорижий тиллардаги маълумотларни ҳам қўздан кечиради. Айниқса, хорижий тиллардаги киноларни томоша қилиш ва мусиқаларни тинглаш орқали инглиз ва бошқа чет тилларга оид сўзлар ёшлар нутқида тез ўзлашмоқда.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion and recommendation). Ёшлар нутқи ҳақида фикр юритганда уларнинг қизиқишлари алоҳида эътибор талаб этади. Зероки футбол спорт тури билан қизиқаётган ёшлар давлатлар, уларнинг пойтахти, жойлашиш ўрни, машҳур шаҳарлари, давлат раҳбарлари ва таниқли кишилари, саноати ва маданияти асосида дунё ҳаритасини ўрганиб *голкипер*, *тайм-аут*, *яхцмен*, *футбол* каби спорт атамаларини ҳам ўрганиб олишади. Бу эса уларда хорижий тилларни ўрганишга қизиқиш уйғотиши билан бирга нутқ бойлигининг ошиши, нутқда синоним сўзларни ўз ўрнида қўллаш билиш, нутқий ранг-баранглик, нотиклик каби хислатларни шакллантиришга хизмат қилади.

Ўзлашма сўзлар ҳақида муносабат билдирилган экан, XX асрнинг охириги ўн йиллидан то ҳозиргача давом этиб келаётган тиллараро байналмилал сўзларнинг алмашилиши ҳолатини *халқаро коммуникация жараёнида универсал бирлик* деб талқин этиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. –T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-tom. 2000. 510-bet.
2. Aliqulov A. O'zbek tilida yel-yog'in lug'aviy-ma'noviy guruhi (tizimi, nutqiy voqelanishi va leksikografik talqini): Filol. fanlari nomzodi dis... -Toshkent, 2011. 19-bet.
3. Aliqulov A. O'zbek tilida yel-yog'in lug'aviy-ma'noviy guruhi (tizimi, nutqiy voqelanishi va leksikografik talqini): Filol. fanlari nomzodi dis... -Toshkent, 2011. 23-bet.
4. Hojiyev A. O'zbek tilshunosligi atamalarining izohli lug'ati. –T.: O'qituvchi, 2001 89-bet.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. –T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2008. 5-jild, 21-bet.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. –T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2008. 4-jild, 405-bet.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. –T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2006. 2-jild, 397-bet.
8. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. –T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2002. 4-tom, 687-bet.

Feruza RUSTAMOVA,
Andijan economics and construction institute
Assistant of the Department of Socio-Economic Sciences
E-mail: feruzarustamova@gmail.ru
ASU, candidate of philological sciences, docent Kodirov Z. based on reviews

LEXICO-SEMANTICAL PROPERTIES OF ARCHITECTURE AND CONSTRUCTION TERMS, PROBLEMS OF WORKING ON THEM

Annotation

This article discusses the lexical and semantic features of the terms related to architecture and construction, the issues of working on them. Architecture has a special place in the life of society. The Dictionary of Architecture is an independent segment in the simple and scientific description of the world of people, native speakers and is therefore of interest to both professionals and linguists. A comprehensive study of the units of architectural terminology is a very relevant area of modern science. The professional competence of a highly qualified specialist is closely related to a set of specialized knowledge, which is based on a dictionary of scientific methods of speech.

Key words: Architecture, construction, terminology, linguistics, dictionary, specialist, professional competence, skills, thinking, science.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ, ПРОБЛЕМЫ РАБОТЫ НА НИХ

Аннотация

В данной статье рассматриваются лексико-семантические особенности терминов, относящихся к архитектуре и строительству, вопросы работы над ними. Архитектура занимает особое место в жизни общества. Словарь архитектуры представляет собой самостоятельный раздел в простом и научном описании мира людей, носителей языка, поэтому представляет интерес как для профессионалов, так и для лингвистов. Комплексное изучение единиц архитектурной терминологии является весьма актуальным направлением современной науки. Профессиональная компетентность высококвалифицированного специалиста тесно связана с комплексом специальных знаний, основу которых составляет словарь научных приемов речи.

Ключевые слова: Архитектура, строительство, терминология, языкознание, словарь, специалист, профессиональная компетентность, навыки, мышление, наука.

ARXITEKTURA VA QURILISHGA OID ATAMALARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI, ULAR USTIDA ISHLASH MASALALARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada arxitektura va qurilishga oid atamalarining leksik-semantik xususiyatlari, ular ustida ishlash masalalari haqida so'z yuritilgan. Arxitektura jamiyat hayotida alohida o'rin tutadi. Arxitektura lug'ati odamlar, ona tilida so'zlashuvchilar dunyosining sodda va ilmiy tasvirida mustaqil segmentni tashkil qiladi va shuning uchun ham mutaxassislar, ham tilshunoslar uchun qiziqqanlar. Arxitektura terminologiyasi birliklarini har tomonlama o'rganish zamonaviy fanning o'ta dolzarb yo'nalishi hisoblanadi. Yuqori malakali mutaxassisning kasbiy kompetensiyasi maxsus bilimlar majmui bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u nutqning ilmiy uslubi lug'atiga asoslanadi.

Kalit so'zlar: Arxitektura, qurilish, atama, tilshunoslik, lug'at, mutaxassis, kasbiy kompetensiya, terminologiya, malaka, tafakkur, fan.

Introduction. In the context of increasing integration and enrichment of cultures, it becomes necessary to identify and study common and specific in languages and cultures. Architecture plays a special role in the life of society - both ancient and modern.

Architectural vocabulary constitutes an independent segment in the naive and scientific picture of the world of people, native speakers and therefore is of interest to both specialists and linguists[4].

A comprehensive study of units of architectural terminology is also an extremely relevant area in modern science, since architectural terminology as part of European (English, German, Greek and Russian) languages is of scientific interest in terms of its systemic structure, history of formation, lexico-semantic relations and cognitive features, as well as the specifics of its functioning in the language of I.Brodsky's poetic texts. The professional competence of a highly qualified specialist is closely related to a complex of special knowledge, which is based on the vocabulary of the scientific style of speech in general and the language of a

narrow field of knowledge in particular. The nature of each scientific sphere, branch or certain field of knowledge has its own picture of the world, a significant part of which is the development of certain types of professional activity, mastery of the "image" of a particular field of science or technology, the targeted selection of specific language means - terminology[2].

Many linguists recognize terminology as an independent layer of the vocabulary of the literary language. When defining a term, the "conceptuality" of its content comes to the fore - a word or phrase with a nominative function based on the definition of a concept (definition). Secondly, the term is a member of a certain specific terminological system, which is replenished by a variety of linguistic means. Analyzing the current state of the term, one can note its great semantic flexibility, the ability of new terms to appear on the basis of existing ones, the terminology of commonly used vocabulary.

The phenomenon of terminology of commonly used language means is considered by linguists from the following

positions: genesis (literary language, borrowings, dialects, tracing, transliteration, transphonation, morphological word formation based on the words of the native language, semantic word formation, etc.); consistency of terminology (general scientific, intersectoral, highly specialized); lexical-semantic processes (metaphorical ambiguity); terminological background (system of social relations, general language semantics of the term), etc[6].

Literature review. The concept of architecture is traditionally referred to in dictionaries as "the art of designing and constructing buildings and other structures" (Lopatin, Lopatina 2008: 24), "building art, architecture, the art of designing and building" ("Dictionary of foreign ...: 1996: 74). It differs from the concept of construction in its artistic content, which gives it a second definition: "character, style of construction" (Lopatin, Lopatina 2008: 24), "artistic character of the building" ("Dictionary of foreign ...: 1996: 74). As part of a general discussion of the concept of architecture, we note that it "as the art of designing structures is symbolic and reflects not only the culture of a civilization of a certain period, the religious and cult symbols of the people, but also the spiritual intention of its creator." (The Hutchinson... 1996: 26-27). It is inherently connected with both utopia and history. These two constituents of human culture constitute its context, taken in the most general terms[1].

According to M.Y.Lotman, architectural space can also be considered from the point of view of semiotics. A residential building, as an expression of the profane, and a temple, as a manifestation of the sacred, are in a specific opposition. Their semiotic function is graduated, has different levels in relation to approaching the semiotic center. So, on the one hand, the sanctity of the temple premises increases as the person moves from the entrance to the altar. On the other hand, the main function of a residential building is not holiness, but security. Nevertheless, the functional purposes of a residential building and a temple often coincide: a temple becomes a refuge in an hour of danger and a "holy space" is allocated in the house (a hearth, a red corner, protective from evil spirits, the role of a threshold, walls, etc.). Living space also has a stepped sacredness: it includes its own "holy of holies", the inner world of the inner world ("the heart of the heart", according to Shakespeare). The cultural, including architectural, surrounding space of a person is an active element of human consciousness. Consciousness and individual and collective space are interconnected (Lotman 2000: 682-683).

In addition, architectural images always obey both the natural elements, the landscape in which they appear, and the function that they satisfy. These two factors are part of a single process, the process by which man determines the meaning of the world around him (Hodder 1986: 53).

According to Y.M.Lotman, architecture, which, being a human activity, serves not only practicality, but also aesthetic goals, is always characterized by utopian semantic content. Architectural forms in their abstract idea point to a certain mythical Arcadia or Kythera - places denoting eternal bliss. This phenomenon is explained by the fact that the space formed by man always models his idea of the ideal cosmos. And the transition from the utopia of the future to the utopia of the past does not fundamentally change the situation. Hastily restored restorations to evoke tourists' nostalgia for the past they know from literature or theatrical performances cannot reproduce the original context. Russian Old Believers have a saying: "The Church is not in logs, but in ribs", i.e. the essence of tradition is not in stylized decorative elements, but in the continuous movement of the continuity of cultural tradition. The city, as an organic cultural integrity, has its own face, which has changed over the centuries, as buildings replace each other. However, a certain essence remains, the "spirit" expressed in architecture, reflected in the system of

architectural symbolism. Finding out the nature of this historical semiotics is a more difficult task than simply stylizing archaic details (Lotman 2000: 680).

Research Methodology. Any architectural structure has a tendency to "grow" to integrity, to the ensemble. In general, the building, as a result of historical and cultural processes, has never been an exact repetition of the plan and drawing of its creator. Almost all historical buildings of Western Europe embody history in stone: elements of Romanesque culture appear through the Gothic, and a baroque layer is superimposed on all this - we see architecture in a diachronic cut.

Analysis and results. Architecture, according to X.French, serves the main human need for housing and comfort. In different cultures, different types of buildings are created for this purpose. The differences between them are determined not only by climate, but also by religion, worldviews and a certain economic system. However, architecture is understood not only as pragmatically oriented structures. Architecture is both art and history. In outstanding buildings, the power of states, leaders and churches is reflected. In order to create the tallest building or the widest span, architects contribute to the emergence of new scientific discoveries and technological progress in general. Favorably organized living space becomes, as a rule, an indicator of a highly developed civilization. As a culture develops, architecture pays more and more attention to the appearance of the building and relatively less to the functional purpose of the structures (French 2003: 9-11)[7].

A significant place in the terminological system of any branch of knowledge is occupied by lexico-semantic processes, which is connected with the view of a specialist on his profession through the prism of his everyday picture of the world. Metaphorical thinking is primary in comparison with discursive-logical thinking, since the metaphor is rightfully refers to one of the logical ways of thinking, perceiving the world, its knowledge. With a metaphorical when reading certain phenomena of the surrounding world, the associative-figurative the connection between objects, which allows "to reveal the internal categorical meanings, the subjective-semantic context that accompanies the knowledge of the reality surrounding a person" [2].

The metaphorization of a term as a mental procedure is based on the imagination, the task of which is to identify the differentiating features of the term in the new acquired knowledge and to correlate it with the typical features of a well-known to all representatives of one ethnic group. It is this projection, similarity and hidden comparison, which underlie the language metaphor, that is decisive in the process of forming terms-metaphors.

A conceptual metaphor is involved in term formation - not a poetic-figurative language expression, but a cognitive scheme, based on which the specialist interprets the events and phenomena of the environment reality[1].

Metaphor is an important component of the linguistic picture of the world; it is implicitly present in the minds of any linguistic personality. Words of the general literary language in the process of term formation, in discursive.

In practice, they are demetaphorized, they lose their novelty and brightness in the general literary language and over time they are no longer perceived as figurative and figurative formations, but they do not immediately begin to designate a scientific concept. On the way, the word of the general literary language → the term lexical unit should go through a complex process of recoding ordinary knowledge into scientific knowledge.

The meaning of a term is no longer determined by the meaning of the word from which the term is derived, but by that area scientific knowledge and logical and subject relations within the framework of that terminological system, an

element and a special concept of which this term is. This does not violate the main requirement for the term - its unambiguity. Such terminological turns form unique terminology metaphors, devoid of expressiveness for specialists and used by them not as a means of figurative speech, but as a more accurate designation of a scientific or technical concept. For example, a significant number of terms in the highly specialized terminology of architecture are formed in a lexical-semantic way on the basis of metaphorical transfer (grandmother, fight, fork, eye, cheek, etc.) [3].

Terminological (nominative) metaphor is a complex and multifaceted phenomenon, based on as with metaphor in a general literary language, the transfer of lexical meaning according to some attribute (shape, size, functions, appearance, purpose, etc.). The analysis of more than 500 terms [1] revealed the following most productive types of transfer of terms-metaphors included in the term system of architecture:

1) in shape: a bead is a spherical decorative element in ancient Russian architecture; Christmas tree – bricklaying or stones at an angle to each other ("in the Christmas tree"); sail - a concave surface of a triangular shape, reminiscent of a ship's sail;

2) in appearance and in the similarity of emotional impressions: the bull is one of the oblique massive logs in a wooden structure of a gable roof;

3) by function: battle - in Russian fortresses, a tier of a tower or wall with loopholes; for concretization the meanings of the term-metaphors are supplemented by term elements: varovy battle - the overhanging upper part of the wall, through the holes of which tar, boiling water was poured on the enemies; plantar battle - the lower tier of loopholes at the sole of the wall for guns; medium battle - loopholes of the second, intermediate tier in the fortress walls and towers;

4) by function and location: heel - the lower surface of an arch or vault, resting on a wall or pillar;

5) by location: head, dome - outer decorative completion of the drum; from the base term with the help of clarifying term elements, other terms of this term system are formed: helmet-shaped head, pear-shaped, bulbous, umbrella-shaped, cone-shaped and other heads;

6) in shape: a bowl - a semicircular recess at the end of a log for cutting walls, cut in the shape of another logs that will be invested in it and many others.

However, "it should be recognized that the differentiation of metaphorical transfers on the basis of objective features (shape, location, function, etc.) are quite conditional, since such grounds for transfer are always based on comparison at the associative level, there is always an emotional perception of the object, without which the concepts will be difficult to compare" [4].

Less productive in the considered terminological system are transfers, which are based on similarity of emotional impressions, the so-called associative transfers, for example: geniuses – relief flying human figures decorating the walls; spirits, patrons helping a person all his life; pharaoh - the image of a woman with a fish tail in Russian folk paintings and carvings [3].

Conclusion. Thus, the process of terminology of the word of the general literary language, the metaphorical nomination as a basic mental operation is a fairly productive way of forming architecture terms. The appearance of metaphor terms is explained by the unconscious desire of the human brain (specialist) to create new knowledge, possibly more complex, to compare the knowledge gained with the existing knowledge and verbalize them within the mentality of the individual. Terminological metaphor enriches the lexicon linguistic personality of a specialist in a certain field of knowledge, forms its communicative and professional (terminological) competence, not only changing the thesaurus level, but also actively affecting the motivational, or pragmatic, level [8].

1. Architecture plays a special role in the life of both ancient and modern society: as the art of designing structures, architecture is symbolic and reflects not only the culture of a civilization of a certain period, the religious and cult symbols of the people, but also the spiritual intention of its creator. In Russian, English, German and Greek, architectural vocabulary constitutes an independent segment in the naive and scientific picture of the world of native speakers; it forms an extensive terminological system of architecture, uniting general literary vocabulary and special terms that name the concepts of architecture and architectural activity.

2. The lexical composition of the special language of architecture is heterogeneous: the lexical-semantic core is made up of general scientific, interscientific and highly specialized terminology. Characteristic for architectural vocabulary in Russian, English, German and Greek are complexity, ambiguity of relations, proximity to the vocabulary of a general literary language, developed synonymy, limited derivation, coexistence own and borrowed terms, the frequent use of sequential subordination of words (chain relations) in multicomponent terms, as well as a significant number of special words used in a metaphorical sense.

3. The word-formation factor affects the consolidation of a scientific or technical term in a special dictionary. In German and Greek, a productive way of morphological term formation is prefixation. Suffixation is productive in the formation of nouns in Russian and English. Prefixal and suffixal methods of term formation in Russian, English, German and Greek are the most important component of the terminological layer formation process.

4. Architectural vocabulary has a symbolic function, because the architectural space is semiotic. Development architectural vocabulary in Russian, English, German and Greek is determined by the dominant cultural- the historical situation of society and contributes to the emergence new concepts and terms of architecture.

5. Architectural vocabulary in fiction (poetic) texts has a connotative function and as a result, characterized by semantic and stylistic changes concepts that require consideration in analysis and translation. The architectural term in poetic texts goes beyond the narrowly specific scientific vocabulary, acquires new meanings and participates in the creation of artistic images with the help of various tropes.

REFERENCES

1. Власов В. Г. Архитектура: словарь терминов. М.: Дрофа, 2003. 191 с.
2. Глазунова О. И. Логика метафорических преобразований. СПб.: Питер, 2000. 190 с.
3. Сулейманова А. К. Особенности терминологического словообразования (на материале терминов нефтяного дела) // Актуальные проблемы современного словообразования: материалы международной научной конференции. Кемерово: Кемеровский государственный университет, 2009. С. 133-139.
4. Сулейманова А. К. Терминосистема нефтяного дела и ее функционирование в профессиональном дискурсе специалиста: дисс. ... д. филол. н. Уфа, 2006. 459 с.

-
5. Гарбовский, Н.К. О функционально-стилистической вариативности языка [Текст] / Н.К. Гарбовский // Вопросы системной организации речи. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. - С. 9-35.
 6. Аннушкин В.И. Современная русская устная научная речь / Под ред. О.А. Лаптевой. М., 2002. Т. С. 71.
 7. Антонова Л.Г. Обучение студентов-словесников профессионально значимым жанрам: Дис. ... д-ра пед. наук. М.: ссуирова Л.В. Методика обучения старшеклассников созданию текста с опорой на традиции классической риторики: Дис. ... канд. пед. наук. М., 1996.

Baurjan SAYFULLAYEV,
Toshkent davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi
E-mail: baurjan_sayfullayev96@mail.ru

TDPU dotsenti Duysebaeva D.U. taqrizi asosida

O'ZBEK VA QOZOQ TILLARIDAGI FRAZELOGIZMLARNING QIYOSIY TALQINI

Annotatsiya

Maqolada o'zbek va qozoq tillaridagi frazeologizmlarning qiyosiy talqini, frazeologik birliklarning o'ziga xos jihatlari haqida ma'lumot berilgan. O'zbek va qozoq tillaridagi frazeologik birliklarning qiyosiy tahlili bir qancha misollar bilan tahlilga tortilgan. Nazariy ma'lumotlarga munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: Ibor, frazeologizm, frazeologiya, frazeologik birlik, frazeologik birlashma va frazeologik chatishma, maqol, ideoma, hikmatli so'z, madaniyat.

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ТОЛКОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЙ В УЗБЕКСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье дается сопоставительная интерпретация фразеологии в узбекском и казахском языках, специфика фразеологизмов. Сопоставительный анализ фразеологизмов в узбекском и казахском языках представлен на ряде примеров. Ответ на теоретические данные.

Ключевые слова: Словосочетание, фразеология, фразеологическая единица, фразеологическая ассоциация и фразеологическая путаница, пословица, идеома, мудрое слово, культура.

COMPARATIVE INTERPRETATION OF PHRASEOLOGIES IN UZBEK AND KAZAKH LANGUAGES

Annotation

The article provides a comparative interpretation of phraseology in the Uzbek and Kazakh languages, the specifics of phraseological units. A comparative analysis of phraseological units in the Uzbek and Kazakh languages is presented with a number of examples. Response to theoretical data.

Key words: Phrase, phraseology, phraseological unit, phraseological association and phraseological confusion, proverb, ideoma, word of wisdom, culture.

Kirish (Introduction). Millatga xos muhim belgilardan biri o'z madaniyati, uni avlodlarga yetkazuvchi tili va yozuvining mavjudligidir. Til millat madaniyatini aks ettiruvchi muhim vositalardan biri ekanligi ma'lum. Ammo aslida aynan shu tilning o'zi xalq madaniyatining bir ko'rinishi hisoblanadi. V.A.Maslova qayd etganidek,

1) til avlodlardan qolgan meros sifatida madaniyatning tarkibiy bir qismidir;

2) til madaniyatni o'zlashtirishda asosiy quroldir;

3) til barcha madaniy hodisalar ichida eng muhimi, agar biz madaniyat – fan, din, adabiyot mohiyatini tushunishni istasak, bu hodisalarga til kabi shakllanuvchi kod sifatida qarashimiz kerak, zero, tabiiy til hammasidan yaxshi ishlab chiqilgan modeliga ega [1].

Bu o'rinda e'tirof etish lozimki, til nafaqat madaniyatning tarkibiy qismi, madaniyat mavjudligining shartlaridan biri ham hisoblanadi. Shu bilan birga, til o'zi mansub bo'lgan mana shu madaniyatni aks ettiruvchi muhim vositadir. Tilda milliy madaniyat to'g'ridan to'g'ri aks etmaydi, balki unga insonning xalq madaniyati haqidagi tasavvur va qarashlari, hissiy kechinmalari, bilimlari ham qo'shiladi. Bu jihatdan, til birliklari orqali voqelangan nafaqat madaniyat, balki tashqi olam ham hech qachon aniq nusxa bo'la olmasligini e'tirof etish mumkin. Hatto rassom ham tashqi olamni o'z tasavvuri va milliy ongi orqali nusxalaydi. Rasmda, hech bo'lmaganda, rassomga xos ranglarni idrok etish usuli, darajasi farqlanadi. Shu ma'noda til nafaqat madaniyatning bir qismi yoki madaniyat bilan aloqador tuzilma sifatida, balki madaniyatni inson tasavvurlari bilan bog'liq holda aks ettiruvchi hodisa sifatida ham o'rganilishi lozim.

Hozirgi kunda frazeologik majmuani ilmiy o'rganishga katta e'tibor berilmoqda. Shunday tadqiqotlar natijasida frazeologiya tilshunoslikning alohida sohasi sifatida qaror

topdi. Bu holat nutqda keng qo'llab kelinayotgan frazeologizmlarni yanada chuqurroq ilmiy tadqiq etishni taqazo qiladi.

So'zlar tilning barcha leksik, semantik, grammatik sohalarida keng o'rganilayotgan bo'lsada frazeologizmlar, bu sathlarda har tomonlama o'rganildi deya olmaymiz. Frazeologizmlarning ma'no tarkibi, ma'no taraqqiyoti, hosil bo'lish yo'llari, lingvokulturologik va kognitiv talqini kabilar o'z tadqiqotchilarini talab qiladi.

O'zbek va qozoq tilshunosligida frazeologizmlarning semantik, grammatik, uslubiy tadqiqotiga doir qator ishlar mavjud. Ammo frazeologizmlarni o'rganishda o'zbek va qozoq milliy madaniyati, milliy koloritidan, turmush tarzidan kelib chiqib yondashish, ularning tahlili masalasi hozirgi tilshunoslikning dolzarb muammolari sarasiga kiradi va bu jihati bilan mavzu dolzarblik kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Tilimizning leksik boyligini tashkil etuvchi frazeologizmlar tilshunoslarning doimo diqqat e'tiborida bo'lgan. Frazeologizmlar murakkab til hodisasi sifatida ikki yoki undan ortiq komponentlardan tashkil topadi. Shu ma'noda ularni amaliy va ilmiy o'rganish o'ziga xos yondashuvni, o'ziga xos metod va usulni taqozo etadi [10].

Frazeologiya nazariyasiga dastlab fransuz tilshunosi Sh.Balli asos soldi. Keyinchalik Ferdinand de Sossyur o'z davrida frazeologizmlarni tildagi birliklar sifatida ta'kidlagan edi. Amerikalik tilshunos olim Uolles L.Cheys frazeologik birliklar haqida, til taraqqiyotining ma'lum bosqichi yuzaga kelgan o'zgarishlar yangi ma'nolarni yaratadi, ularni ifodalashda alohida qoliplar shart bo'lmay, balki biror eski, ya'ni tilda avvaldan mavjud bo'lgan materiallardan foydalaniladi, degan edi. Frazeologiya sohasida rus tilshunoslarining o'rni kattadir. A.Peshkovskiy, V.Vinogradov,

B.Larin, N.Shanskiy, A.Smirnitskiy, A.Kunin, V.Jukov, I.Arangeliskiy, A.I.Molotov kabilar frazeologizmlar haqida ish olib bordilar. Turkiyshunoslar S.K.Kesenbayev, F.R.Ahmedjanova, R.E.Jaykasaova, R.M.Tayeva, G.A.Bayramova, Ch.G.Sayfullin, S.Navro'zboyeva va S.I.Muratov kabilar tomonidan frazeologizmlar haqida ma'lumot berilgan va tahlil qilingan.

O'zbek va qozoq tillaridagi frazeologiya olami keng qamrovlidir. Uning har bir lavhasi jahon tilshunoslarining e'tiborini tortadi.

O'zbek tilshunosligida iboralar grammatik, semantik, uslubiy yo'nalishda o'rganilgan. O'zbek tilshunosligida frazeologiya asoschisi filologiya fanlari doktori professor Sh.Rahmatullayev hisoblanadi. U o'zining qator ilmiy tadqiqotlarida iboralarining til hodisalari bilan o'xshash va farqli xususiyatlari va grammatik tabiatini o'rgandi, ilk bor o'zbek frazemalarining izohli lug'atini tuzdi. Bu lug'atda iboralarining ma'nosini izohlab bergan.

I.Isqarov, M.Balaqev o'z asarlarida doimiy iboralarni ikki guruhga ajratdi: Idiomatik iboralar va frazeologik iboralar, R.Sizdikova, A.Bolg'anbaev, G.Kaliev, O'Aytbaev kabi olimlar qozoq tilining frazeologiyasini turli qirralardan o'rgandilar. Bunday asarlar tufayli XX asrning 40-50 yillarida tadqiqot frazeologiya – tilshunoslikning bir bo'lagi sifatida tadqiqot ob'ekti aniqlandi va yangi tadqiqotlarga yo'l ochildi. O'zbek tilshunoslari Sh.Raxmatullayev, B.Yo'ldoshev, Y.D.Pinxasov, A.Shomaqasudov, M.Xusainovlar nomzodlik dissertatsiyalarida o'zbek frazeologiyalar haqida bayon qilingani va tahlil qilinganini ko'rishimiz mumkin [2].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Maqola lingvistik manbalar va adabiyotlar asosida obyektivlik, ilmiylik, zamonaviylik tamoyillariga rioya qilgan holda yozildi. Masalani yoritishda SH.Rahmatullaev, H.Ne'matov, SH.Safarov, R.Sayfullaeva kabi olimlarning ilmiy xulosalari nazariy asos qilib olindi. SHuningdek, tadqiqotni amalga oshirishda qiyosiy tahlil, mantiqiy, semantik va pragmatik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Frazeologizmlar til egasi hisoblangan xalqning ma'naviy madaniyati, urf-odati, kasbi, yashash joy va tarkibi, intilishi, voqealikka munosabati bilan chambarchas bog'liqdir. Frazeologizmlar obrazlilik va emotsional-ekspressivlikni yuzaga keltiruvchi eng muhim vositalardan biridir. Ular badiiy, siyosiy va publitsistik matnlarning ifodaviy ta'sirchanligini oshirish uchun xizmat qiladi. Shu boisdan frazeologizmlar tilshunoslikning alohida sohasi hisoblangan uslubshunoslikda muhim ahamiyat kasb etadi. Frazeologizmlar ixcham, ma'no jihatdan salmoqli til birligi bo'lib, davr ruhiga mos keladi, chunki milliy qadriyatlar, urf-odatlar rivoj topib borayotgan davrda so'zlovchidan har tomonlama ixcham, asosli, obrazli va ta'sirchan shaklda ifodalashni taqozo etadi [6].

Frazeologiya masalalarini o'rganish, bu sohani tadqiq etish, uning mustaqil lingvistik soha sifatida shakllanishiga sabab bo'ldi. Tilshunoslik fanini nazariy va amaliy jihatdan boyitdi. Lekin bundan frazeologiya sohasiga doir o'rganilmagan muammolar qolmadi degan xulosa kelib chiqarmaslik lozim. Frazeologik birliklarning funksional jihatdan so'zga yaqin ekanligini hisobga olib, ayrim tilshunoslar ulami leksik so'z birikmalari yoki leksik birliklar deb hisoblaganlar hamda sintaksis yoki yasali shohalarining o'rganish ob'yekti doirasiga kiritganlar. Rus tilshunosligida bo'lganidek, turkiyshunoslikda ham frazeologiya doirasini tor va keng ma'noda tushunish ham davom etmoqda. Frazeologizmlarga keng ma'noda barcha turg'un birikmalar (maqollar, matallar, idiomatik birliklar, ularning noidiomatik turg'un frazeologik guruhlari va juft so'zlar) kiradi. Ularning birlashtiruvchi umumiy xususiyati turg'unlik va tilda tayyor holda mavjudligidir. Demak, maqol, matal, idiomalar frazeologizmlarning bir qismidir [8].

O'zbek va qozoq tillari funksional xususiyatlar, bir xil usullardan foydalanish, mos kelish jarayonida turli xil yondashuvlarning uyg'unlik kombinatsiyasi bor. Agar ushbu shartlar bajarilmasa, lingvistik hodisalarning taqqoslash darajasi pasayadi, bu qiyosiy o'rganish natijalarining obyektivligiga salbiy ta'sir qiladi». Masalan, har xil tillarning frazeologizmlarini taqqoslashda ularning semantikasini, tasviriy va ifodali imkoniyatlarini o'rganish, ularning morfologik va sintaktik tahlillarini o'tkazish kerak. Frazeologizmlarni o'rganib chiqib, ushbu bilimlardan o'zbek va qozoq tillari juftligini o'rganishda foydalanishimiz mumkin. Bunday holda, har xil turdagi frazeologizmlarning umumiy belgilari hisobga olinadi. Shu bilan birga, ona tilining xususiyatlarini boshqa o'rganilayotgan tillarga mexanik, ongsiz ravishda yetkazish qabul qilinishi mumkin emas. Har xil turli tillarning har doimgi darajadagi birliklari o'rtasida farqlar bo'lishi kerak. Ko'p tomonlama taqqoslash prinsipi, ushbu prinsipga rioya qilish ikki yoki undan ortiq taqqoslangan tillarning materiallariga teng munosabatda bo'lishni anglatadi.

Kerakli yo'nalishlar: Ingliz tili-o'zbek tili, rus tili – o'zbek tili, o'zbek tili rus tili, rus tili - qozoq tili, qozoq tili o'zbek tili va boshqalar. Bu tadqiqotning turli xil bir tomonlama bo'lishi bo'yicha tadqiqotlar olib borishdan qochish, uni bartaraf etish yo'llarini aniqlash uchun lingvistik aralashuv va qiyosiy tarafdashlik manbalarini aniqlashga imkon beradi. Genetika va tipologik yaqinlikni hisobga olish prinsipi yoki taqqoslangan tillarning uzoqligiga ahamiyat berish zarur [12].

Qiyosiy o'rganish davomida mos yozuvlar tili, konsepsiya apparati, terminologiyasi va til turi haqidagi savollar alohida ahamiyat kasb etadi. Bu holda, bir tomondan, genetik va tipologik jihatdan bog'liq bo'lgan ikki til – o'zbek va qozoq (agglutinatip tipdagi turkiy tillar), boshqa tomondan, genetik jihatdan rus-hind-yevropaning tipologik jihatdan bir-biriga bog'liq bo'lmagan tili taqqoslanadi. Turli xil til hodisalari, shu jumladan nominal markazlashtirilgan maqollar orasidagi farq o'rtasidagi genetik va tipologik farqlar aniqdir [5].

Umumiy tilshunoslik tillar guruhining fleksion tili ikki yoki undan ortiq tillarning barcha darajadagi birliklarini qiyosiy o'rganish jarayonida qo'llaniladigan tamoyillarni belgilaydi. Shu bilan birga, ularni ma'lum lingvistik materiallarga tatbiq etishning o'ziga xos xususiyatlari va sohalar mavjud. Shu munosabat bilan uchta taqqoslangan tillarning nominal-markazli maqollarini tavsiflash va tahlil qilishda ishlatilishi mumkin bo'lgan tipologik tadqiqotlar tamoyillarini ko'rib chiqish zarur, murakkablik prinsiplari o'rganib chiqildi. Ta'kidlanganidek, maqollar mazmun jihatidan Seksogo Kazakh - bu to'g'ridan to'g'ri va majoziy ma'no bilan ajralib turadigan o'ziga xos va juda murakkab lingvistik birliklardir. Til birliklari sifatida ular maxsus grammatik tuzilishga ega: tuzilishi va grammatik xususiyatlari, yozilishi mumkin. Shu bilan birga, ular xalq amaliy san'atining og'zaki mahoratiga oid asarlarni aks ettiradi va shu tomondan voqealar, she'riy xususiyatlar bilan ajralib turadi.

Zher - semiz, dan - ariq (Yer beradi, olov hamma narsani yutadi)

Zherdin kurki tal bolar, eldin kurki mal bolar

Bir agash kesseng, ornyna he agash otirgyz (Bir daraxt kessang, o'rniga o'nta ek.)

To'qtatsa zherge kalyk kar, dey ber zhaqsy onim bar (qor yerni oziqlantiradi, yer esa hosil beradi)

Zheri katti bolsa, kichik satti boladi (Yer unumdor bolsa, sigir suti ko'p boladi)

Bulak bo'lmasa, O'zen bo'lmas edi (Agar manba bo'lmasa, daryo qurigan bo'lardi)

Su oqqan zherinen agadi, shöp shiqqan zherin shygady (Suv doim oqqan joyda oqadi, doim o'sgan joyda o't o'sadi)

Zher edi suyedi, ot zhemdi suyedi (Ot sulini, yer go'ngni yaxshi ko'radi)

Uys malyngdy bak, zhaz zherindi shap (qishda mol boqish, yozda yerni o'tlash)

At adamny'ning anaty, as adamny'nguaty. (Ot odamning qanotiga o'xshaydi, lekin uning noni uning kuchidir.)

Zhylyknyk eti zhesen - tisine kiredi, zhemesen - tusyne kiredi. (Ot go'shtini ye - tishingda qoladi, yemasang, tushingda ko'rasan).

Qasyq tary botqa bolmas, botqa bolsa ha, zhurtka bolmas. (Bir qoshiq tariqdan bo'tqa pishirib bo'lmaydi, tayyorlasangiz, hammamni ovqatlanira olmaysiz.)

Etten dum ketse, orliqtin muni keter. (Agar go'sht ta'mini yo'qotsa, mol o'g'irligi ma'nosini yo'qotadi) [14].

Qozoq tilida: Ata - bayer, bola - janyrak

O'zbek: Ota-daraxt, Bola-barg yoki Ota-ustun, bola-davomchi

O'zbek va qozoq tillarida uchta (ba'zan ko'proq) nominal markazlashgan birliklardan tashkil topgan uyushmagan murakkab jumlar bo'lgan maqollar mavjud. Masalan:

O'zbekcha: Birinchi kun mexmon-oltin mexmon, ikkinchi kun-kumush, yashaydigan kun-mis, uchdan o'tsa-dog (Birinchi kun mehmon - oltin mehmon, ikkinchi kun mis, agar uch kun o'tgan bo'lsa - jirkanch).

Qozoq tilida: So'z atasi-kulak, yo'l atasi-shaker, su atasi-bulaq (Ushi - so'zning otasi, tuyoq - yo'lning otasi, buloq - suvning otasi).

Rus, o'zbek va qozoq tillarining milliy-spikeri. Vatanga, ona yurtga, o'z xalqiga muhabbat uchta taqqoslangan tillarning maqollari Vatanga bo'lgan chuqur, fidoyi sevgini ifodalaydi.

Rus tili: Родина наша-солнца краше. Bizning vatanimiz quyoshdan ham go'zal.

Uzbek: (Умереть за Родину великая честь). (Vatan uchun o'lish katta sharafdir).

Qozoq tilida: Отан сил нар оттан да ыстык. (Vatan - muqaddas o'choq).

Biroq, bu borada, bir tomondan, rus maqollari bilan, ikkinchi tomondan, o'zbek va qozoq o'rtasida ba'zi bir semantik farqlar mavjud. Rus maqollari qat'iyon Vatanni himoya qilish va unga xizmat qilish chaqirig'ini ta'kidlaydi: Hayot kechirish - Vatanga halol xizmat qilish; Vatan uchun

tog' bo'lgan qahramon. Vatan jasur onaga, qo'rqqoq o'gay onaga (Vatanga munosabat); Tug'ilgan tomoni - ona, begona - o'gay ona (Vatan va chet el).

O'zbek va qozoq maqollarida Vatan beshik bilan aniqlanadi:

O'zbek tilida: Родная земля-золотая колыбель- (Ona yurt - oltin beshik).

Qozoq tilida: Оз елим-өлең төсегім (Моя Родина- моя колыбель (Mening Vatanim - mening beshigim)).

Xulosa. Qozoq va o'zbek tillarida frazeologizmlar muhim ahamiyatga ega. Jahon va o'zbek tilshunoslari frazeologiyalar haqida fikr yuritgan va bular ustida ilmiy ishlar olib borgan. Frazeologiklar yordamida har bir xalqning turmush tarzi, urf-odatlar va insonning ruhiy va jismoniy holatlarini namoyon qilish mumkin. Xulosa qilib aytganda, har bir millatning til boyligi, milliy ongi, urf-odatlar, madaniy hayoti, rivojlanish tarixini aks ettiruvchi frazeologiyalarni o'qimay turib, til boyligini, har bir xalqning til xususiyatlarini to'liq anglab etish mumkin emas. Frazeologizmlarning tuzilishi, shaxsi, ma'no va uslub barqarorligi jihatidan o'ziga xos xususiyatlari bor [7].

Xullas, frazeologik birliklar qaysi tilga yoki mavzuga oid bo'lmasin ular til egasi bo'lgan xalqning turmush tarzi, urf-odati, milliy madaniyati, og'zaki ijodda tasvirlangan ruhiy kechinmalari, bugungi va ertangi kun orzu - istaklari ifodasi asosida yuzaga keladi. Boshqacha aytilganda frazeologizmlar xalq tomonidan yaratilgan til birligidir. Shu sababdan frazeologizmlarda intensivlik ifodalash darajasi ham kuchlidir. Intensivlikni ifodalashda so'z ma'nosini kuchaytirishda idiomalar ustunlikka ega [10].

Shunday qilib, umumtilshunoslikda frazeologiya alohida soha sifatida shakllandi, keying yillarda uning o'rganish obyekti kengaydi, shu asosda ilmiy ishlar yuzaga keldi. Frazeologik lug'atlar yaratildi, darslik va o'quv qo'llanmalari paydo bo'ldi. Frazeologik birliklarning funksional- uslubiy xususiyatlari ham tadqiq etildi, uning taraqqiyot bosqichlari belgilandi. Taraqqiyot bosqichlarining har birida frazeologik birliklarning ma'lum bir til doirasida semantik- leksik, grammatik xususiyatlari alohida ilmiy ishlar asosida tahlil qilindi. Frazeologik birliklarning uslubiy maqsadlarda ijodiy foydalanish usullari adabiy til normasiga yangi shakllanayotgan frazeologiya ilmining rivojiga ulkan hissa bo'lib qo'shiladi. Shuningdek, frazeologik birliklar tilda qator funksiyalarni bajarishi ilmiy asoslandi.

ADABIYOTLAR

1. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологизмларнинг изоҳли луғати.
2. Телия В. Н. Русская фразеология в зеркале национального менталитета (от мировидения к миропониманию) / Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологические аспекты. — М.: Языки русской культуры, 1996. — С. 238-269.
3. Қазақ мақал-мәтелдері. Жинап, курастырған О. Турманжанов. Алматы: Анна тілі, 1997. — 184 б.
4. Пословица как вид паремии. ВЕСТНИК Каз.гос. университета им. Аль-Фараби. Филологическая серия, №7/41/, Алма-Аты, 2000, с.20-
5. O'zbek xalq maqollari. —Toshkent: G'. G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2009.
6. Qisqacha o'zbekcha-ruscha maqol-matallar lug'ati, Toshkent: O'qituvchi, 1993. 183bet
7. Джусупов М. Сапарова Н. Б. Пословица как вид паремии. ВЕСТНИК Каз. гос. университета им. Аль-Фараби. Филологическая серия, №7/41/, — Алма-Аты, 2000 — с.20-25.
8. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977.
9. Болғанбаев Ә, Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы, 1997.
10. Алмаматова Ш.Т. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили: Филол. фан. номзоди. ... дис. —Тошкент, 2008.
11. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиш масалалари: Филол. фан. доктори. ... дис. — Тошкент. 1999. 272
12. Авакова Р.Ә. Фразеологиялық семантика. - Алматы: Қазақ университеті, 2002.
13. Уызабаева Б.К.. Қазақ тіліндегі соматикалық етістік фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипаты: дис. ... канд. Филол. ғыл.-ң - Алматы, 1994.
14. Өтебаева Ш., Садыбекова Б.А. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдер//Білім. - №6(54) 2010.

Бунёдбек СОТВОЛДИЕВ,
Андижон давлат университети ўқитувчиси, филол.ф.ф.д. (PhD)
E-mail: b.sotvoldiyev@mail.ru

ЎзМУ профессори, филол.ф.д. Маматов А.Э тақризи асосида

RELATIONS BETWEEN SLANG AND STANDARD LANGUAGE UNITS

Annotation

In recent years, world linguistics has paid great attention to the study of not only written speech but also oral speech. Most of this research aims to reveal the differences between the lexical layers such as argot, jargon and slang speech units which are used in live communication. However, the scope of research on the identification of general and specific characters between slang and the literary language units is not large. Therefore, in this article, slang and standard language units are considered as synonyms in terms of denotation, and the specific types of relations that arise between them are studied. Slang and standard language themes usually differ numerically from each other, the range of topics in slang consists of more limited lexical-semantic groups than the one in a standard language, and pragmatic associations play an important role in a new slang formation.

Key words: Pragmatics, pragmatic component, quasi-synonym, lexical-semantic variant, basic meaning, additional meaning.

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ СЛЭНГОМ И ЛИТЕРАТУРНЫМИ ЯЗЫКОВЫМИ ЕДИНИЦАМИ

Аннотация

В последние годы мировая лингвистика уделяет большое внимание изучению не только письменной, но и устной речи. Большая часть этого исследования направлена на выявление различий между лексическими слоями, такими как аргот, жаргон и сленговые речевые единицы, которые используются в живом общении. Однако объем исследований по выявлению общих и специфических признаков между сленгом и единицами литературного языка невелик. Поэтому в данной статье сленг и стандартные языковые единицы рассматриваются как синонимы с точки зрения денотата, и исследуются конкретные виды отношений, возникающих между ними. Темы сленга и литературного языка обычно численно отличаются друг от друга, круг тем в сленге состоит из более ограниченных лексико-семантических групп, чем в литературном языке, а прагматические ассоциации играют важную роль в формировании нового сленга.

Ключевые слова: Прагматика, прагматический компонент, квазисиноним, лексико-семантический вариант, основное значение, дополнительное значение.

СЛЕНГ ВА АДАБИЙ ТИЛ БИРЛИКЛАРИ ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАР

Аннотация

Сўнгги йилларда дунё тилшунослигида нафақат ёзма нутқ, балки оғзаки нутқни тадқиқ қилишга ҳам катта эътибор қаратилмоқда. Ушбу тадқиқотларнинг аксарияти жонли мулоқотда қўлланувчи лексик қатлам аргот, жаргон ва сленг нутқ бирликлари ўртасидаги фарқларни очиқ беришга қаратилган. Бирок, сленг ва унинг пайдо бўлишига хизмат қилувчи адабий тил бирликлари орасидаги умумий ва хусусий белгиларни аниқлашга доир изланишларнинг қўлама катта эмас. Шу билан ушбу мақолада сленг ва инглиз адабий тил бирликлари денотат бўйича синоним сифатида қаралади ҳамда улар ўртасида пайдо бўлувчи ўзига хос муносабат турлари тадқиқ қилинади. Сленг ва адабий тил тематикаси одатда сон жиҳатдан бир-биридан фарқ қилиб, сленгда мавзулар доираси адабий тилга нисбатан анча чекланган лексик-семантик гуруҳлардан иборат бўлади ва уларнинг пайдо бўлишида прагматик ассоциациялар муҳим роль ўйнайди.

Калит сўзлар: Прагматика, прагматик компонент, квазисиноним, лексик-семантик вариант, асосий маъно, қўшимча маъно.

Кириш. Тилшуносликда сленг, унинг ижтимоий хусусиятлари билан боғлиқ масалалар ўтган асрнинг биринчи ярмидан бошлаб инглиз тили материали асосида кенг доирада муҳокама марказидан ўрин эгаллаб келмоқда. XXI асрга келиб сленгнинг лингвистик томонлари, айниқса, унинг лексик-семантик ва контекстуал жиҳатлари билан боғлиқ бир қатор муҳим муаммолар кун тартибига қўйилмоқда.

Бугунги кунда сленгни инглиз ноадабий лексикасининг ноёб намунаси сифатида ўрганиш, таснифий, тавсифий ва статистик тадқиқотлар олиб бориш, шу билан бирга, сленг ва инглиз адабий тилидаги сўзлар ўртасида пайдо бўлувчи лексик-семантик муносабатларни аниқлаш бўйича илмий изланишларни амалга оширишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (Literature review). Сленгга бағишланган кўплаб адабиётлар ва илмий тадқиқот ишларида асосий эътибор адабий тил бирликларидан шаклан фарқ қилувчи сленг бирлик-

ларининг таҳлилига қаратилади. Гарчи ушбу ишларнинг аксариятида сленгни ижтимоий баҳолаш муаммоси асосий планга қўйилмаган бўлса-да [1], уларда сленг нутқ бирликларининг адабий тил бирликларидан фарқли бўлган ўзига хос баҳо маркерларининг мавжудлиги ҳақидаги маълумотларни учратиш мумкин.

Ушбу мақолада сленг нутқ бирликлари адабий тил бирликлари билан ўзаро мавжуд алоқалари доирасида кўриб чиқилади ва таҳлиллар қуйидаги муҳим аспектда, яъни сленг ва адабий тил бирликлари тил тизимининг лексик сатҳида кўриб чиқилади. Бунда сленг ва адабий тил бирликлари синоним ва омоним тарзида ўзаро муносабатга киришади. Баъзи ҳолларда сленг ва адабий тил бирликлари квазисинонимлар [2] сифатида ҳам қаралиши мумкин. Масалан, *dance* (адабий тилда: *n 2. a social event or party where you dance; n 3. an act of dancing*) ва *jive* (сленгда: *n 2. a style of fast dancing to accompany swing music or rock 'n' roll*) сўзлари орасида шундай муносабат мавжуд.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Сленг нутқ бирликлари ва уларнинг синонимлари ўртасидаги ўзаро муносабат, кўпинча, метафорик ва нометафорик ифода усуллари сифатидаги ўзаро муносабат дея тасаввур қилинади. Д.С.Лихачевнинг таъкидлашича, сленг бирликлари уларнинг адабий тилдаги синонимларига қараганда воқеликни “конкретлаш” ва “моддийлаштириш”, инсонни “механизациялаш (нарга айлантириш)” ва “хайвонга айлантириш” хусусиятларини ўзида ифода этади [3].

В.А.Хомяков адабий тил бирликларининг сленгдаги синонимларини яшашнинг умумий қолипини тақлиф қилади:

- 1) бир предметнинг ўрнига бошқа предметни (унинг бирор белги ёки хусусиятини) ифодалаш;
- 2) бир ҳаракат ўрнига бошқа ҳаракатни (унинг йўналишини ёки натижасини) ифодалаш;
- 3) бир ҳолат ўрнига бошқа ҳолатни (унинг хусусиятини) ифодалаш;
- 4) предметнинг бирор белгисини айтиш ўрнига унинг бошқа белгиларини (кўшимча сифатлари ёки хусусиятларини) ифодалаш.

Шундай қилиб, В.А. Хомяковнинг фикрича, адабий тилнинг синонимик бирликлари билан киёслаганда, сленг нутқ бирликларининг юзага чиқарадиган ўзига хос хусусияти, уларнинг имплицит маънога эгаллигидир. Масалан, адабий тилдаги “*face*” сўзининг сленгдаги синоними “*biscuit*” юзнинг кўринишини [4]; бу сўзнинг бошқа бир синоними “*coon*” юзнинг рангини, унинг яна бир синоними “*pan*” эса юзнинг тузилиши ва шакли каби кўшимча белгиларни ифодалайди.

Ю.В.Степанов синонимларни сигнификатлар (айнан битта тушунчани ифодаловчи сўзлар: типа “способ, образ, манера”) бўйича ҳамда денотатлар (айнан битта предметни номловчи сўзлар) бўйича фарқлашни тақлиф қилади. Сигнификат бўйича синонимларнинг ўзига хос характерли жиҳати шуки, унда тушунча бир усул билан ифодаланади. Денотат бўйича синонимлар эса аксинча, улар ўзларида битта предметни турли номлар билан аташ учун интилади [5]. Бу фикрга қўшилган ҳолда биз ҳам сленг ва адабий тил бирликларини денотат бўйича синонимлар деб ҳисоблаймиз.

Таҳлил ва натижалар (Analyses and results). Таҳлилларимизнинг кўрсатишича, сленгли номинациянинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у кўпинча адабий тил билан шаклан бир хил бўлган сўзларнинг референтларини ифодалаш учун ишлатилади ва адабий тил доирасида бошқа референтларни ифодалашдан иборат бўлади. Масалан, “*cabbage*” сўзи сленгда “*пул*” маъносини билдиради, унинг адабий тилдаги асосий маъноси “*карам*” ҳисобланади; “*chopper*” сўзи сленгда “*инсонинг тиши*” маъносини англатса, асосий адабий тилда “*болтача, чопқи*” маъноларини ифодалайди.

Сленг ва адабий тилда айна денотат бўйича синоним бўлган бирликлар гуруҳини ўзаро киёслаш шундай ҳулосага олиб келдики, сленг ҳосил қилишда қатнашадиган бирликлар гуруҳи, ўзларининг адабий тил доирасида қўлланиладиган гуруҳларига қараганда бир қатор параметрларига кўра анча ихчам ва чекланган гуруҳлардан иборатдир.

Сўзнинг адабий тил ва сленг доирасидаги лексик-семантик вариантлашуви асосида таҳлил қилиш натижасида сленг ва адабий лексик-семантик вариантлар таркибидаги кўп маъноли сўзлар орасидаги фарқ сленг маъноларининг одатда ясама бўлиши аниқланди. Шу билан бирга, аксарият ҳолларда, сўзнинг сленгдаги маънолари айна шу сўзнинг адабий тилдаги асосий маъноси асосида пайдо бўлади.

Аммо баъзан сўзнинг сленгдаги маънолари унинг адабий тилдаги кўшимча (ясама) маънолари ортидан

ҳосил бўлади. Кам ҳолларда, аксинча, сўзнинг сленгдаги маънолари бир вақтнинг ўзида унинг ҳам асосий, ҳам кўшимча маънолари асосида вужудга келади.

Ясама сленгли ҳамда асосий адабий лексик-семантик вариантлар ўртасида ўрнатилган алоқаларни тадқиқ қилиш кўрсатдики, сленгли лексик-семантик вариантлар, асосан, сўзларнинг прагматик маънолари асосида эмас, балки “жамиятдаги жуда кўп тилга оид бўлмаган омиллари ишлатиш тажрибаси синовидан ўтган сўзлар билан боғлиқ маданий тасаввур ва анъаналарни акс эттирувчи сўз маънолари асосида пайдо бўлади” [8]. Шунинг учун, айрим лексик-семантик вариантлар таркибидаги сўзларнинг луғатлардаги маънолари, сленг ва адабий тилда синонимик муносабат ҳосил қиладиган сўзларнинг лексик-семантик вариантларини ўзаро боғлаш имконини бермайди. Мисол учун, *bag* сўзининг асосий адабий маъноси сифатида LDOCE 5 (Longman Dictionary of Contemporary English 5) электрон луғатида “Юқори қисмидан очиладиган, қоғоз маҳсулоти, мато ёки юпка пластикдан тайёрланган идиш (*bag n – a container made of paper, cloth, or thin plastic that usually opens at the top*)” деган таъриф келтирилган [9]. *Bag* сўзининг сленгда “Бегона, келгинди, ёт одам (*bag n – a despised person, an outsider*)” салбий коннотатив маъноси мавжуд [10]. Бу ерда табиий савол туғилади: “Бу сўзнинг асосий адабий ва сленгли лексик-семантик вариантлари орасида қандай боғлиқлик мавжуд?”. Улар орасидаги ягона боғлиқлик сифатида бирор жойга янги келган одамнинг қўлида сумкаси ёки елкасида ҳалтаси билан келиши ҳақидаги ассоциатив тасаввурнинг мавжудлигини келтира оламиз.

Бу каби мисолларни кўплаб учратиш мумкин. Шу сабабли, сўзнинг янги лексик-семантик вариантларини ҳосил қилишда прагматик компонентлар адабий тилдан кўра, сленгда, кўпроқ, асос сифатида хизмат қилади.

Адабий ва сленгли лексик-семантик вариантлар орасидаги прагматик ассоциациялар ўртасида бир қатор умумийликлар мавжуд. Масалан, адабий тилдаги хайвон номлари лексик-семантик гуруҳига мансуб отларнинг сленгли лексик-семантик вариантларни ҳосил қилишига асос сифатида хайвоннинг одатлари, характери ва унинг ташқи кўриниши ҳақидаги тасаввурлар хизмат қилади. Масалан, *snake* сўзининг сленгли лексик-семантик вариантлари Европа ва Америка маданияти учун умумий бўлган илон ҳақидаги тушунчалар, унинг совуққонлиги, уни кўрганда бошқаларнинг сесканиши, унинг қачон инсонга ҳамла қилишини олдиндан айтиб бўлмаслиги ва дарбадарликка мойил хайвон эканлиги ҳақидаги тасаввурлар ортидан пайдо бўлган:

- Snake (slang) – n 1. An unreliable, deceptive person;*
n 2. A promiscuous or ugly young woman;
n 3. A spy.

Tiger сўзининг сленгдаги лексик-семантик вариантлари хайвон рангининг ассоциатив алоқаси, яъни унинг терисидаги ўзига хос ранг-баранглик асосида ҳосил қилинган:

- Tiger (slang) – n 1. an overdressed, showy man;*
n 2. a groom (often black);
n 3. an omnibus conductor;
n 4. a smartly dressed manservant, esp. a boy who accompanies his master in his coach.

Турли асбоб-ускуна, мева ва сабзавотлар номларидан иборат лексик-семантик гуруҳлари таркибига кирувчи отларда эса сленг ҳосил қилишда, кўпинча, уларнинг ташқи кўриниши ва шакли ҳақидаги тасаввур асос бўлади: *screw (slang) n – a (skeleton) key; axe (slang) n – a knife, esp. a switchblade; chopper (slang) n – an open, straight-bladed razor; apple (slang) n – the head; mushroom (slang) n – an umbrella.*

Хулоса ва таклифлар (Conclusion and recommendation). Юқоридаги мисоллардан кўрииб турибдики, айрим сўзларнинг сленгли лексик-семантик вариантлар ҳосил қилишда кенг қўлланилиши, уларнинг тил ва маданий жамоада муҳим роль ўйнашини англатади. Бу ҳолат сленг пайдо бўлишида қўлланиладиган сўзларнинг

тез-тез такрорланиши ва жуда кўп сўзларнинг сленгда узок вақт мобайнида сақланиб қолишини кафолатлайди.

Олинган хулосалар инглиз тили доирасида сленг нутқ бирликларини ўрганишдаги мавжуд билимларни янада бойитишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Маковский М.М. Языковая сущность современного английского сленга // “Иностранные языки в школе”// – М.: 1962, № 4. – с. 101-112; Хомяков В.А. Структурно-семантические и социально-стилистические особенности английского просторечия. – Вологда: 1974. – Гл.2. Структурно-отмеченные образования; Soudek L. Structure of substandard words in British and American English. – Bratislava, 1967.
2. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка) // Апресян Ю. Д. Избр. тр.: В 2 т. Т. 1. М.: РАН, 1995. 472 с.
3. Лихачев Д.С. Черты первобытного примитивизма воровской речи. // «Язык и мышление», т. III-IV. – М.-Л., 1935. – с. 47-100.
4. Хомяков В.А. Структурно-семантические и социально-стилистические особенности английского просторечия. – Вологда: 1974. – с.12.
5. Степанов Ю.С. Понятие «значение слова», «синонимия», «метафора» в свете семиотики. // Сборник докладов и сообщений лингвистического общества. – Калинин: Калининского гос. университет, 1974. - № 4, с. 133-141.
6. “Cambridge Advanced Learners Dictionary 3rd ed. (CALD 3)”.
7. “Green’s Dictionary of Slang (2020)” электрон луғати.
8. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка) // Апресян Ю. Д. Избр. тр.: В 2 т. Т. 1. М.: РАН, 1995. – с. 67.
9. LDOCE 5 (Longman Dictionary of Contemporary English 5) электрон луғати.
10. Thorne T. Dictionary of Modern Slang. – М.: Вече-Персей, 1996. – 583 pp.

Дилноза ТАШПУЛATOBA,
Тошкент тиббиёт академияси ўқитувчиси
E-mail: dili_xalimirzayevna@mail.ru

ЎзМУ доценти И.К.Ўсаров тақризи асосида

PRAGMATIC APHORISMS IN UZBEK AND ENGLISH FEATURE AND THE PRINCIPLES OF THEIR TRANSMISSION IN THE CORPUS

Annotation

Today, the need to study the general principles of working with texts in information retrieval systems, corpus linguistics and machine translation, the need to develop a system of creating formal language and grammar for the linguistic support of analytical systems requires new ideas. The article aims to develop the pragmatic nature of aphorisms in Uzbek and English, as well as the principles of their presentation in the corpus. The development of the principles of presentation of aphorisms in the Uzbek and English languages in the corpus is studied by defining the general principles of linguistic modeling and the formation of the text corpus and its importance in the information retrieval system.

Key words: Aphorism, computer linguistics, linguistics, pragmatic nature of aphorisms, text corpus, linguistic modeling, paremy, national language corpus, linguistic modeling, morphological analyzer.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АФОРИЗМЫ НА УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ ОСОБЕННОСТИ И ПРИНЦИПЫ ИХ ПЕРЕДАЧИ В КОРПУСЕ

Аннотация

Сегодня необходимость изучения общих принципов работы с текстами в информационно-поисковых системах, корпусной лингвистике и машинном переводе, необходимость разработки системы создания формального языка и грамматики для лингвистического обеспечения аналитических систем требует новых идей. В статье ставится задача разработать прагматический характер афоризмов на узбекском и английском языках, а также принципы их представления в корпусе. Развитие принципов представления афоризмов на узбекском и английском языках в корпусе исследуется путем определения общих принципов лингвистического моделирования и формирования корпуса текстов и его значения в информационно-поисковой системе.

Ключевые слова: Афоризм, компьютерная лингвистика, лингвистика, прагматические особенности афоризмов, корпус текстов, лингвистическое моделирование, паремия, корпус национальных языков, лингвистическое моделирование, морфологический анализатор.

ЎЗБЕК ВА ИНГЛИЗ ТИЛЛАРИДАГИ АФОРИЗМЛАРНИНГ ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТИ ҲАМДА УЛАРНИНГ КОРПУСДА БЕРИЛИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Аннотация

Бугунги кунда ахборот-қидирув тизими, корпус лингвистикаси ва машина таржимасида матнлар билан ишлашнинг умумий тамойилларини ўрганиш, таҳлил тизимлари лингвистик таъминоти учун формал тил ва грамматикани яратиш тизимини ишлаб чиқиш зарурати янгидан янги ғояларни талаб қилади. Мақолада ўзбек ва инглиз тилларидаги афоризмларнинг прагматик хусусияти ҳамда уларнинг корпусда берилиш тамойилларини ишлаб чиқиш мақсад этиб белгиланган. Ўзбек ва инглиз тилларидаги афоризмларнинг корпусда берилиш тамойиллари ишлаб чиқиш лингвистик моделлаштириш ҳамда матнлар корпусини тизимнинг умумий тамойиллари ҳамда унинг ахборот-қидирув тизимидаги аҳамиятини аниқлаш орқали тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: Афоризм, компьютер лингвистикаси, тилшунослик, афоризмларнинг прагматик хусусияти, матнлар корпуси, лингвистик моделлаштириш, паремиялар, миллий тил корпуси, лингвистик моделлаштириш, морфологик анализатор.

Кириш. Жаҳон компьютер лингвистикасида матнлар корпусини яратиш ўтган асрдан бошлаб ўрганилди, табиий тилга ишлов бериш, математик лингвистика ва машина таржимаси амалиётида қўллашга ҳаракатлар бошланди. Шундан буён тадқиқот ва амалий ишланмалар натижасида бир қанча илова ишлаб чиқилган: ахборот-қидирув тизимида фаол қўлланувчи орфографик корректор (имло муҳаррири) шулар жумласидан. Афоризмларнинг корпусларда берилиши, суъвий интеллектнинг автоматик таржима, компьютер таҳлили, таҳрири, тезаурус, электрон луғат сингари имкониятлари кенгайди, илмий-назарий асослари яратилди, амалиётда қўллаш мумкин бўлган илк намуналари қўлланила бошлади. Фандаги бу янгиланишлар ахборот технологияларини тилшуносликка татбиқ этиш билан боғлиқ истиқболли илмий йўналишлар пайдо бўлишига йўл очди. Бу ахборот-қидирув тизими,

корпус лингвистикаси ва машина таржимасида матнлар билан ишлашнинг умумий тамойилларини ўрганиш, таҳлил тизимлари лингвистик таъминоти учун формал тил ва грамматикани яратиш тизимини ишлаб чиқиш зарурати ҳамда мавзунинг долзарблигини кўрсатади.

Дунё тилшунослигида ўтган аср охирида компьютер лингвистикаси илмий-назарий жиҳатдан ривожлана бошлади. Тақомиллашиб бораётган компьютер лингвистикаси йўналишида автоматик таржима сифатини яхшилаш, тилни лингвистик моделлаштириш, ҳар бир тилга оид сўзларни леммалаш назарияси, алгоритмини яратиш, матнлар корпусини шакллантириш жаҳон тилшунослигида долзарб масалага айланди.

Бугун тилшунослик, хусусан, компьютер лингвистикасида тил корпусларини яратиш, корпусни лингвистик аннотациялаш, матнни автоматик қайта

ишлайдиган дастурлар ишлаб чиқиш, ечимини кутаётган муҳим масалалардан бири бўлиб турибди.

Ўзбек компьютер лингвистикасида истиқлол йилларида тил корпуслари, нутқ синтезатори, автоматик таржима, сунъий интеллектнинг ўзбек тилини тушуниш ва қайта ишлашига эришиш борасида қатор тадқиқотлар амалга оширилган бўлса ҳам, паремиялар, хусусан, афоризмларнинг прагматик тадқиқи уларни миллий тил корпусида бериш тамойиллари монографик планда ўрганилмаган. Бинобарин, "...давлат тилини ривожлантиришга оид илмий-тадқиқот ишларини қўллаб-қувватлаш, бу соҳада халқаро ҳамкорликни амалга ошириш"[1] ҳар қандай назарий изланишларнинг амалий натижадорлигини назарда тутати. Мамлакатимизда давлат тилига эътибор давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири даражасига кўтарилди. Ўзбек тилининг замонавий ахборот технологиялари воситаларида ишлов берилишига эришиш, бунинг учун тил корпуслари, электрон таржимон, тезаурус, орфо корректор, уларга дастлабки автоматик ишлов бериш воситалари ҳамда уларнинг лингвистик таъминотини яратиш билан бирга миллат тафаккурининг илғор ғоялари ҳисобланган афоризмларни тил корпусида берилиш тамойиллари масалани замонавий илмий тамойиллар асосида тадқиқ этиш ижтимоий эҳтиёжи ишнинг долзарблиги ҳамда муҳимлигини исботлайди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги "Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида"ги ПФ-4997-сон, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 17 февралдаги ПФ-2789-сон "Фанлар академияси фаолияти, илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори, 2019 йил 4 октябрдаги ПҚ-4479-сон "Ўзбекистон Республикасининг "Давлат тили ҳақидаги" Қонуни қабул қилинганлигининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида"ги қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон "Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони, 2020 йил 24 январдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу тадқиқот муайян даражада хизмат қилади.

Жаҳон тилшунослигида лингвистик таъминотнинг назарий, методологик муаммоларини ўрганиш ўтган асрнинг 60-йилларида бошланди: ахборот-кидирув тилисиз электрон ҳисоблаш машинасининг машиналигича қолиб кетиши тан олинди, "механик" босқичдан "мантикий-лингвистик" босқичга, ахборот-кидирув тизими тараққиёт босқичига ўтилди [2]. Жаҳон компьютер лингвистикасида табиий тилга ишлов бериш муаммолари А.Кейлер, К.В.Линден, Н.Вард [3], М.А.Моҳри [4] томонидан ёритилди.

Ўзбек тилшунослигида компьютер лингвистикаси, матнга лексикографик ишлов бериш ва лингвостатистик таҳлил этиш борасида бирмунча тадқиқотлар амалга оширилган. М.А.Маҳмудов, М.Айимбетов, С.Каримов, Г.Жуманазарова, А.Бабанаров, Д.Ўринбоева, А.Норов ва бошқаларнинг кузатишларини ана шундай ишлар сифатида қайд этиш мумкин.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ўзбек тилида корпус учун матнлар тузиш махсус тадқиқот предмети бўлмаган, аммо айрим тадқиқотларда масаланинг баъзи қирралари ҳақида фикр билдирилган. Чунончи, ҳаракат феъллари асосида компьютер дастурлари учун лингвистик таъмин яратиш [5], ўзбек-инглиз тили машина таржимасининг лингвистик таъминоти [6], ўзбек тили муаллифлик корпусини тузиш тамойиллари[7].

Бу тадқиқотлар компьютер лингвистикаси муаммоларини тадқиқ этганлиги билан долзарблик касб этган, аммо ўзбек тили автоматик морфологик таҳлил дастури – морфоанализатор ва унинг лингвистик таъминотини яратиш тамойиллари масаласи кун тартибига қўйилмаган. Мақола мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, киёслаш, статистик методларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ўзбек ва инглиз тилларидаги афоризмларнинг матн билан боғлиқ ҳолда корпусда берилиш тамойилларини ўрганиш қуйидагиларни ўз ичига олади:

-афоризм иштирок этган матнлар тузилиши, таркиби ва вазифаларини тадқиқ этиш;

-матнлар корусини тузишнинг умумий тамойиллари ҳамда унинг ахборот-кидирув тизимидаги аҳамиятини аниқлаш;

жаҳон тилшунослигида матнлар корпусини яратиш билан боғлиқ муштарак ва фарқли жиҳатларини тадқиқ этиш;

-ўзбек тили афоризмларининг прагматик тадқиқи, бирликлари, тузилиши, таркиби ва таҳлил бирликларини аниқлаш;

-ўзбек ва инглиз тилларидаги афоризмларнинг корпусда берилиш тамойилларини ишлаб чиқиш, лингвистик моделлаштириш;

Ўзбек ва инглиз тилларидаги афоризмларнинг корпусда берилиш тамойиллари қуйидагилардан иборат:

-ўзбек афоризм иштирок этган матнлар тузилиши, таркиби ва вазифалари ўрганишда қўлланилади;

-матнлар корусини тузишнинг умумий тамойиллари ҳамда унинг ахборот-кидирув тизимидаги аҳамиятини аниқлашда ишлатилади;

-жаҳон тилшунослигида матнлар корпусини яратиш билан боғлиқ муштарак ва фарқли жиҳатларини тадқиқ этишда фойдаланилади;

-ўзбек тили афоризмларининг прагматик тадқиқи, бирликлари, тузилиши, таркиби ва таҳлил бирликларини аниқлашда қўл келади;

-ўзбек ва инглиз тилларидаги афоризмларнинг корпусда берилиш тамойилларини ишлаб чиқиш, лингвистик моделлаштиришда манба бўлиб хизмат қилади.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Ўзбек ва инглиз тилларидаги афоризмларнинг корпусда берилиш ўзбек тили морфологик анализатори яратишнинг назарий асослари ва унинг лингвистик таъминотини ишлаб чиқишда, компьютер лингвистикаси йўналишида тадқиқотлар яратишда назарий аҳамият касб этади.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти амалий тилшунослик, компьютер лингвистикаси, корпус лингвистикаси фанлари ўқитилиш жараёнида дастур, режалар тузиш ҳамда мавзуларни баён этишда манба вазифасини ўташи, ўзбек тили морфоанализатори, орфо корректорини ишлаб чиқишда, ўзбек тилида турли типдаги корпусларни морфологик разметкалашда қўлланиши билан изоҳланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони // www.xabar.uz
2. Соколов А.В. Автоматизация библиографического поиска / А.В. Соколов. -М.: Книга, 1981.- 167 с. – С.91.
3. Speech and Language Processing. Daniel S. Jurafsky and James H. Martin. Contributing writers: Andrew Kehler, Keith Vander Linden, Nigel Ward 2000y. Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey 07632. pages: 950.
4. Mohri M.A. Finite-state transducers in language and speech processing. Computational Linguistics. – С. 269-312.
5. Мухаммедова С. Ҳаракат феъллари асосида компьютер дастурлари учун лингвистик таъмин яратиш. Методик қўлланма. - Тошкент, 2006.;
6. Абдурахмонова Н.З. Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилиш дастурининг лингвистик таъминоти (Содда гаплар мисолида). Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD)...дис. афтореф. – Тошкент, 2018. – 52 б.
7. Хамроева Ш. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD)...диссер. – Қарши, 2018. – 250 б.

Исломжон УМРЗАКОВ,
Наманган давлат университети таянч докторанти
E-mail: islom.umrzakov@mail.ru

НамМТИ доценти, ф.ф.н. Холмирзаев Б.М. тақризи асосида

УИЛЬЯМ ФОЛКНЕР ИЖОДИДА ЖАНУБ ГОТИКАСИ АНЪАНАЛАРИ

Аннотация

Дастлаб Европада пайдо бўлган готик адабиёт кейинчалик Америка адабиётида ҳам маълум бир шаклларда намоён бўла бошлади ва америкалик адиблар томонидан янги аънавлар асосида ривожлантирилди. Ушбу мақолада XX аср бошларида Америка Қўшма Штатлари адабиётидаги Жануб Ренессанси фонида, готик адабиёт таъсирида юзага келган Жануб готикасининг ўзига хос жиҳатлари Уильям Фолкнернинг “Эмили учун атиргул” ҳикояси мисолида таҳлил этилади.

Калит сўзлар: Адабий жанр, готик роман, воқеалар ривож, персонаж, классик готик адабиёт.

SOUTH GOTHIC TRADITIONS IN WILLIAM FAULKNER'S WORK

Annotation

Gothic literature, which first appeared in Europe, later began to emerge in certain forms in American literature as well, and was developed by American writers in the course of new traditions. This article analyzes the peculiarities of Southern Gothic under the influence of Gothic literature in the context of the Southern Renaissance in the literature of the United States in the early twentieth century, using the example of William Faulkner's story "Rose for Emily."

Key words: literary genre, gothic novel, plot, character, classical gothic literature.

ЮЖНО-ГОТИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ УИЛЬЯМА ФОЛКНЕРА

Аннотация

Готическая литература, впервые возникшая в Европе, позднее стала в определенных формах зарождаться и в американской литературе, развивалась американскими писателями в русле новых традиций. В данной статье анализируются особенности южной готики под влиянием готической литературы в контексте Южного Возрождения в литературе США начала XX века на примере рассказа Уильяма Фолкнера “Роза для Эмили”.

Ключевые слова: Литературный жанр, готический роман, сюжет, персонаж, классическая готическая литература.

Кириш. Маълумки, готик адабиёт XVIII асарнинг иккинчи ярмида Англияда адабий жанр сифатида юзага келган. Готик романлар ҳисобланиб, сирли саргузаштлар, ғайритабиий кучлар, безовта руҳлар, руҳларнинг нариги дунёдан қайтиб келиши, тирик мурдалар, қасамнинг амалга оширилиши, сирли тақдирлар каби масалалар уларнинг асосий мавзу доирасига кирган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Англиядан Европа адабиётига кириб келган готик роман жанри XX асрга келиб Америка адабиётида ҳам маълум бир шаклларда намоён бўла бошлади. Бундан ташқари, АҚШ адабиётида романнавислик шаклланаётган давр Европадаги готик роман жанри тараккий этган даврга тўғри келади ва Чарльз Брокден Браун, Натаниэль Хоуторн, Эдгар Аллан По, Хенри Жеймс каби ёзувчилар ижодига бевосита таъсир ўтказган. Ана шундай жараёнлар натижасида пайдо бўлган Жануб готикаси ҳам XX аср бошларида Америка Қўшма Штатлари адабиётидаги Жануб Ренессанси фонида готик адабиёт таъсирида юзага келган адабий аънавадир. Жанубликларнинг ўз тарихларини англаш йўлидаги уринишлари Жануб адабиётида янги аънаваларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Жоржия ва Алабама каби жанубий штатларда юзага келган бўлсада, Жануб готикаси ўзида Европа адабиётидаги готик аънаваларни сақлаб қолганди. Албатта, Европа готик адабиётидан фарқли равишда Жануб готикасининг ўзига хосликлари мавжуд эди. Зеро, Жануб готикасида кўрқинчли қадимий қасрлар ўрнига собиқ плантаторларнинг эски поместъелари, арвоҳлар ўрнига эса тирик одамлар каби деталлар мавжуд эди.

Тадқиқот методологияси (Research methodology). Гарчи илмий адабиётларда готика жанр деб номлансада, бизнингча, бу термин айти пайтда нотўғри ишлатилмоқда. Зеро, ўз пайтида фақат роман жанрига хос бўлган бўлсада, готик аънавалар кейинчалик адабиётнинг бошқа жанрларига ҳам ўз таъсирини ўтказдики, натижада у жанр чегараларидан чиқиб, адабий аънавага айланади.

Готик романлар қуйидаги хусусиятларига эга:

1. Сюжет маълум бир сирли ҳодиса атрофида рўй беради – масалан, кимдир ғойиб бўлиши мумкин, кимнингдир номаълум келиб чиқиши, очилмаган жиноят, меросдан маҳрум бўлиш каби воқеалар. Кўпинча, битта мавзу эмас, балки бир неча мавзулар комбинациясидан ҳам фойдаланилиши мумкин. Сирнинг очилиши асар сўнгигача суриб борилади. Марказий сирга одатда ёндош сирлар ҳам қўшилиши мумкин ва улар ҳам асар охирида очилади.
2. Баён жараёнида ваҳима ва кўрқув хисси доим сезилиб туради ва қаҳрамонлар ҳаёти ва шаънига таҳдид солиб туради.
3. Воқеаларнинг ваҳимали, машъум эпизодлари сирлиликнинг умумий атмосферасини таъминлаб туради. Кўпчилик готик асарларда воқеа-ҳодисалар ташландик, ярим ҳароба, қадимий қасрларда рўй беради.
4. Илк готик романларда марказий персонаж – гўзал киз образи мавжуд бўлган. У олижаноб, камтар бўлиб, асар сўнгида ўз тенгини топади ва роҳат-фароғатда умр кечириди.
5. Жиноятчи, қотил, бадкор инсон образи. У қибрили, ахлоқсиз, ўзбилармон, муҳаббат ва ҳукмдорликка ўч бир характер сифатида шакллантирилади.

Албатта, бу хусусиятлар насрий асарларда аввал ҳам кузатишган, бироқ айнан готик романларда улар аниқ ва равшан таъсири равишда бирлаштирилган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Замонавий адабиётда Уильям Фолкнер Жануб готик адабиёти асосчиси сифатида тан олинади [3]. Зеро, унинг асарларида Жануб готикаси мотивлари ва мавзулари мавжуд. Адабий танқидчи Хенри Керриган ҳам готик анъаналар ўқувчига кўплаб тасвирлар фонида баён этилувчи яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги курашни ўз ичига олган вавсаса ва кўркувнинг кучли психологик тадқиқотини тақдим этади ва Фолкнер бадиий асарлари ана шундай адабий элементлардан кўпчилигини ўзида мужассам этган, дея таъкидлайди [2].

Фолкнер ижоди маҳсули бўлган “Эмили учун атиргул” ҳикояси Жануб готикасига энг ёрқин мисол бўла олади. Адабиётшунос олим Кристофер Уолш ҳам Фолкнернинг мазкур ҳикоясини Жануб готик адабиётининг ёрқин намунаси сифатида кўрсатиб ўтади [4].

“Эмили учун атиргул” ҳикоясида эшиклари ҳеч ҳам очилмайдиган ва ҳеч ким киришга юраги ботинмайдиган Эмилининг сирли уйи тасвири берилган. Ҳатто, унинг таърифида ҳам готик асарлардаги каби тасвир услуби сезилиб туради: “Синчкор килиб қурилган хайхотдай чорси уйнинг сувоқлари кўчганига не замонлар бўлган, етмишинчи йилларнинг ҳавойи алфозида гумбазчалар, найзадор куббалар, жимжимадор балконлар билан безатилган...” [1].

Ўқувчи эътиборини тортадиган асосий сюжет эса Эмили хоним ва Жефферсон шаҳри идора ходимлари ўртасидаги суҳбатда намоён бўлади: У совуқ ва қуруқ оҳангда деди: «Мен Жефферсонда солиқ тўламайман. Менга буни полковник Сарторис тушунтирган. Ичингиздан истаган киши агар қизикса, шаҳар қоғозларига қараб кўрсин».

— Биз шундай қилдик, мисс. Биз шаҳар идорасиданмиз. Наҳот сиз шериф имзо чеккан хатимизни олмаган бўлсангиз?

— Ҳа, бир нима келгандай бўлувди, — деди мисс Эмили. — Демак, у ўзини шериф деб ҳисоблар экан-да... Лекин мен Жефферсонда солиқ тўламайман.

— Шаҳар қоғозларида ҳеч қаерда бундай эслатма йўқ. Биз афтидан...

— Полковник Сарторисга учрашинглар. Менинг Жефферсондан ҳеч қандай қарзим йўқ [1].

Ўлганига ўн йилча бўлган инсон билан маслаҳатлашишни тақлиф этилиши готик адабиётга хос хусусиятларни эса солади ва бу, албатта, ўқувчи эътиборини ҳам тартади. Кейинги ўринларда китобхон бу сирли уйдаги ходисалар, унинг соҳибаси, полковник Сарториснинг руҳи билан кечадиган воқеалар ечимини кутади.

Маълумки, Фолкнер асарларида мураккаб, бир-бирига боғланиб кетган насаблару шажараларни кузатиш мумкин. Бу хусусият унинг деярли барча асарларида кузатилади. Бундан келиб чиқадики, Фолкнер асарларида жануб готикаси анъаналарининг ўзига хосликларини тадқиқ этишда ана шу хусусиятларни назардан кочириш лозим. Зеро, Фолкнер асарлари марказидан маълум бир оила тарихи ва таназули ўрин эгаллайди.

Ҳикояни диққат билан ўқилса, Эмилининг ўз уйига нисбатан хатти-ҳаракатлари оиланинг тарихига бориб тақалишини илғаб олиш мумкин. Қадимий уйи сингари қадимий анъаналарга боғланиб қолган Эмили янгиликларни қабул қилишда атрофдагилардан ортда қолади. Қадим анъаналардан мерос қолганлигини ва замона зайли билан кириб келаётган янгиликларга бўй бергиси келмаётганлигини Эмилининг уйига берилган таърифдан ҳам билиш мумкин: Замонаси келиб гаражлар

ва пахта йигирувчи заводлар бу ердан энг кибор хонадонларни ҳам қисиб чиқарди ва фақат Гриссонларнинг кўхна тарзли иморатигина худди беллашсанг, беллашаман дегандай пахта ортилган фургонлар ҳамда бензин қуядиган станциялар узра кибор ва қийиклик ила кеккайиб турарди [1].

Мисс Эмилининг уйи полковник Сарторис томонидан ўрнатилган қадимги қонунларга кўра бузилмай сақлаб қолинган бўлиб, бундай қонунларни полковник Сарторис авлодига мансуб одамгина тўкиб чиқариши мумкин эди, холос. Шундай экан мисс Эмилининг уйи ўтмишга айланиб бораётган давр тасаввурини уйғотади, зеро уни солиқлардан озод қилувчи қонунлар ўтмиш одамлари томонидан йўлга қўйилган эди. Бундайн эскилик қолдиқлари атрофдагилар учун ҳам бир қатор қийинчиликлар туғдиради. Масалан, куйидаги парчага эътиборимизни қаратсак: Мисс Эмилининг қўшниси шаҳар мэри, саксон яшар судья Стивенсга шикоят қилди.

— Мендан нима истайсиз, хоним? — деб ўсмоқчилади судья.

— Унга айтинг, бир чорасини кўрсин.

— Хўш, бунга ҳеч қандай зарурат йўқ, — деди судья Стивенс. — Негр хизматкори ҳовлида илонми ё каламушми ўлдирган бўлса керак-да. Мен у билан гаплашиб кўраман.

Эртасига яна икки кишидан шикоят тушди — уларнинг бири эркак эди, у қўшнисидан бутунлай фарқли ўлароқ ғоятда эҳтиёткорлик ва назокат билан сўйлади.

— Бир нарса қилмаса сира бўлмайди, судья. Мен ўлсам ҳам мисс Эмилининг тинчини бузишни истамасдим, лекин нимадир қилиш керак.

Кечкурун шаҳар кенгаши чакирилди: учта оппоқ соқолли мўйсафид ва яна ёшроқ бирови — келажак насллар даракчиси.

— Бош қотириб ўтирадиган жойи йўқ, — деди у. — Унга хат ёзиб юбориш керак, уйини тартибга келтириб қўйсин. Бир озгина фурсат берайлик, агар шунда ҳам нафи тегмаса...

— Э, йўқ, бўлмайди, сэр, — унинг сўзини кесди судья. — Ким ледининг юзига қараб туриб, сасиб кетяпти дейди [1].

Бу ҳолат бутун шаҳарнинг ҳаракатсизлигини кўрсатади, зеро кекса авлод Гриссонлар оиласи номига бўлган ҳурматини энгишга қодир эмас. Ёш авлод эса бунга кўникамаган. Аждодлар ва авлодлар ўртасидаги бундай ихтилоф туфайли ривожланиш бўлиши дарғумон. Бу ихтилофни эса Фолкнер ўз ҳикоясида Эмили хоним ва унинг уйи ҳамда ривожланаётган янги шаҳар тимсолида гавдалантириб берган. Зеро, Эмили образи орқали муаллиф мағрур ва лекин ҳалокатга маҳкум бўлсада бўйсунини истамайдиган, мозийга юз тутаетган Жануб ўтмиши вакиллари тасвирлайди. Эмили ва унинг уйдан, янги ривожланаётган авлод қанчалик уринмасин, то у ўлмагунча қутулиб бўлмайди.

Шаҳар ходимлари билан суҳбат чоғида Эмили хоним томонидан полковник Сарториснинг тирик инсон сифатида ёдга олинishi воқеаларидан кейин унинг сирли уйдан ўликнинг хиди келаётгани ўқувчини хушёр тортиради, шубҳасиз. Худди готик романларда қадимий қалъанинг сирли ходисаларига ўқувчи қандай эътибор қаратса, бу ўринда ҳам шу ҳолат кузатилади.

Ҳикоянинг деярли ҳамма ўринларида сирлилик ҳукмронлик қилади. Ўқувчини ана шу сирлилик ва бир оз бўлсада кўркув тизгинида ушлаб туради. Худди готик романларда сирлилик қадимий қасрларга яширингани каби, “Эмили учун атиргул”да Эмилининг уйи ҳамма сирларнинг манбаи сифатида тасвирланади. Бу уйнинг эшиклари эса, аксига олиб, ҳамма учун ёпиқ эди: Отасининг вафотидан сўнг у кўчага кам чиқадиган бўлиб қолди, қаллиги қочиб кетгач эса, одамлар уни деярли

кўришмасди. Бир неча хонимлар бир неча маротаба уни кўрмоқчи бўлишга уриндилар, лекин мисс Эмили уларни қабул қилмади. Хонадонда ҳали ҳаёт нишонлари сўнмаганлигини негр — у пайтлар ёш йигит эди — онда-сонда кўлида сават билан майда-чуйда харид қилгани эшикка чиққанидангана билса бўларди[1].

Нафақат Эмилининг уйи, балки ўзига берилган таърифдан ҳам эски анъаналар ва янгилик ўртасидаги кураш жараёнини кузатиш мумкин:

Тириклигида мисс Эмили шаҳар ўз устига олган қадим анъана, қарздорлик ва ўзига хос маънавий бурчининг мужассам тимсоли эди

Худди уйининг ташқи кўриниши каби Эмили хоним ҳам таназул тимсолини англатувчи образдир. Ёзувчининг Эмили хоним тасвирига берган чизгиларидан ҳам буни пайкаш қийин эмас:

Унинг вужуди худди узок вақт ботқоқлик тагида ётгандай шалвайган ва шишганга ўхшарди.

Мурданикидай туссиз бетининг семиз ўрмаларида ҳамир бўлагига тикиб қўйилган икки бўлак кўмирдай кўзлари биқинган эди[1].

Бир қарашда бу тасвир жануб готикаси йўналиши руҳиясига мос келади. Эмили хонимнинг ташқи кўриниши турғунлик тимсоли бўлиб, худди сув остида узок қолиб кетган, шишиб, чирий бошлаган танани эслатади. У узок пайтгача ўз уйдан чиқмай, том маънода чирий бошлайди. Ташқарида рўй бераётган янгиликлар, ривожланиш, ижтимоий ҳаёт унинг учун аҳамиятсиз. Унинг ўз қарашлари, ақидалари бор.

Асар бош қаҳрамони хатти-ҳаракатидаги ғайритабиийлик ҳикоянинг ҳар бир ўрнида китобхонни янада сирлар гирдобига тортиб боради. Нима учун деган савол уларни воқеалар кетидан боришга чорлайди. Ўқувчи ҳикоянинг нима билан тугаши, сирнинг тагига етишга ҳаракат қилади. Эмили хонимнинг аптекачи билан бўлган суҳбатидан кейин эса ўқувчи янада хушёр тортади:

— Менга заҳар керак, — деди у.

— Хўп бўлади, мисс Эмили, лекин қанақасидан бўлсин? Каламушга бўлса керак-да? Мен сизга тавс...

— Менга энг яхшиси керак — нима деб аталиши билан ишим йўк.

Аптекачи бир неча хил заҳарларни санаб чиқди.

— Улар хатто филни-да ўлдиради. Бироқ сиз хоҳлаган...

— Маргимуш, — деди мисс Эмили, — яхши заҳарми?

— Маргимуш? Ҳа, хоним. Лекин сизга...

— Менга маргимуш керак.

Аптекача унга бошини кўтариб қаради, у заррача ўзгаргани йўк; унинг шамдай қотган чехраси полк туғидай таҳдид эларди.

— Майли бўлмасам, — деди аптекачи. — Агар сизга худди шу заҳар керак бўлса. Лекин қонун бўйича, сиз уни нимага ишлатмоқчи эканлигингизни айтишингиз керак[1].

Аптекачи ортидан китобхонни ҳам мисс Эмили нима учун маргимуш олаётгани, кимни ёки нимани

ўлдириш фикри туғилгани қизиқтиради, бир оз кўрқувга солади. Жефферсондаги кўпчилик эса Эмили хоним энди ўзини ўлдиради, деган фикрда эдилар. Зеро, хоним учун бу дунёда азиз бўлган кимсалар қолмаган, отаси вафот этган, севиқлиси эса уни ташлаб қочиб кетганди.

Бироқ сир яна сирлигича қолади. Қадим хонадон шаҳар аҳлига ўз бағрига яширинган ғайритабиий воқеаларни ошкор этмасди. Фақат орадан йиллар ўтибгина, Эмили хоним етмиш тўртга кирганида ва вақти қазоси етганидагина, жефферсонликлар ва ниҳоят машғум сирнинг тагига етишади. Эмили хонимни қабрга қўмгач, одамлар унинг уйи иккинчи қаватидаги қатта қулф осилган хонани очишгач, сир очилади. Одамлар у ерда ўлганига йиллар бўлган жасад қолдиқларини топишади:

Эр кишининг ўзи эса қаравотда эди.

Жағи иршайиб очилиб қолган кўрқинчли бош суяк чаноғига қараганча анчагина жим туриб қолдик. Мурда худди кимнидир қучоқлагандай бўлиб ётарди, лекин муҳаббатдан боқийроқ узун уйку вақт ўтиши билан унинг барча аъжубаликлари ва найранглари текислаб, ундан маъшуқасини тортиб олгандай эди. Унинг суяклари узра тунги қўйлакнинг чурик парчалари лахталаниб ётарди. Ўлик худди қаравотга сингиб кетгандай эди. Лош ҳам, унинг ёнидаги болиш ҳам бир текис хоки туробга ботганди.

Ва фақат шу ондагина биз иккинчи ёстиқда енгилгина бош изи қолганлигини кўрдик. Ичимиздан кимдир қўли билан изни пайпаслади ва олдинга энкайиб, кўзга ташланмас тўзоннинг қуруқ ва аччиқ ҳидини димоққа тортганча биз бўзранг пўлат тусидаги узундан узун соч толасига кўзимиз тушди[1].

Кўриб турганингиздек, бир қарашда “Эмили учун атиргул” ҳикояси готик услубда яратилган бўлиб, севиқлисининг ташлаб кетишидан кўриб, уни заҳарлаб, йиллаб ўз уйида сақлаган аёл ҳақидаги сирли ва кўрқинчли асардир. Бироқ асарни ўқир экансиз, унда эскилик ва янгилик ўртасидаги курашни, турғунлик ва ривожланиш ўртасидаги муҳорабанинг гувоҳи бўласиз.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion and Recommendations). Эмилининг уйи орқали Фолкнер Жанубни, ўзи орқали эса Жанубнинг эски анъаналарига ёпишиб олган, ривожланишни кўришни истамайдиган эски давр одамларини тасвирлайди. Эмили образи на маъноси, на мақсади бор мозийни ўзида мужассам этади ва у ўтмишнинг дарсларидан сабоқ чиқара олмайдиган, аллақачон ўлиб бўлган идеалларга тиш-тирноғи билан ёпишиб олган инсонлар тимсолидир.

Албатта, Жануб готик адабиёти классик готик адабиётнинг тўғридан-тўғри давоми деб айтсак, нотўғри бўларди. Зеро, гувоҳ бўлганимиздек, бу икки адабий анъаналар ўртасида етарлича фарқ мавжуд, чунки жануб готик адабиётида психологизациялашув, характерларнинг реаллиги каби ўзига хос хусусиятларни кузатиш мумкин. Шундай бўлсада, ҳар икки адабий анъаналарнинг умумий ўхшаш қирралари ҳам бор.

АДАБИЁТЛАР

1. Фолкнер У. Эмили учун атиргул. И.Фафуров таржимаси // Ёшлик журналы, 1986. №6. (46-506бетлар)
2. Carrigan, Henry L. “Revealing Faulkner: Religious Fall in the Sound and the Fury.” Critical Insights: Southern Gothic Literature. Ed. Jay Ellis. Ipswich: Salem, 2013. Pp 96-97.
3. Donaldson, Susan V. “Faulkner’s version of Pastoral, Gothic and Sublime”. A companion to William Faulkner. Ed. Richard C. Moreland, Hoboken: Wiley, 2008. EBook library. P. 359.
4. Walsh, Christopher J. “Dark legacy”: Gothic Ruptures in Southern Literature.” Criticak Insights: Southern Gothic Literature. Ed. Jay Ellis. Ipswich: Salem, 2013. P. 26.
5. Faulkner, W. Essays, Speeches & Public Letters. NY: Modern Library; 2- edition, 2004. P.82.
6. Woodward C. Vann. The Burden of Southern History. Baton Rouge, 1968. P. 25; Idem. American Counterpoint: Slavery and Racism in the North-South Dialogue. — Boston; Toronto, 1971. P. 4.

7. Potter D. The South and the Sectional Conflict. — Baton Rouge, 1968. P. 70.; Degler C. Place Over Time. Baton Rouge, 1977; Pessen E. How Different from Each Other Were the Antebellum North and South // American Historical Review. 1980. N 5. P. 1119—1149.
8. The history of Southern literature. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1985. p.319.
9. Holman H.C. The roots of Southern Writing. Essays on the Literature of the American South. Athens: University of Georgia Press, 2008. P.188.
10. Уоррен Р.П. Как работает поэт. Статьи. Интервью. М.: Радуга, 1988. с.353.
11. Архангельская И.Б. Дискурс американского юга в романе Старка Янга «Красная роза»// Вестник Нижегородского университета имени Н.И.Лобачевского, 2015, №2 (2). Стр.28.

Gavhar USMANOVA,
Toshkent viloyati Piskent tumani 1-IDUM ingliz tili o'qituvchisi
E-mail: gavhartalibovna@gmail.com

O'zDJTU kata o'qituvchisi, PhD Axmedova Aziza Komilovna taqrizi asosida

THEME OF CHILDREN AND ADOLESCENTS IN TWENTIETH CENTURY ENGLISH LITERATURE

Annotation

The article describes how English children's literature was formed in the twentieth century, as well as important aspects and genres of children's and adolescent literature, their categorization, high-quality and weighty children's works written by writers.

Key words: English literature, English teen and children's literature, adventure works, the fantasy genre of folk tales, the phenomenon of each period.

ТЕМА ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА

Аннотация

В статье рассказывается о том, как формировалась английская детская литература в XX веке, а также о важных аспектах и жанрах детской и подростковой литературы, их категоризации, качественных и весомых детских произведениях, написанных писателями.

Ключевые слова: Английская литература, английская литература для подростков и детей, приключенческие произведения, фантазийный жанр народных сказок, явление каждого периода.

XX ASR ANGLIYA ADABIYOTIDA BOLALAR VA O'SMIRLAR MAVZUSI

Annotatsiya

Maqola ingliz bolalar adabiyoti XX asrgacha qay yo'sinda shakllanib kelishi hamda, bolalar va o'smirlar adabiyotining muhim jihatlari va janrlari, ularning kategoriyalarga bo'linishi, yozuvchilar tomonidan yozilgan yuksak saviyali va salmoqli bolalar asarlari ifodalaniadi.

Kalit so'zlar: Ingliz adabiyoti, ingliz o'smirlar va bolalar adabiyoti, sarguzasht asarlar, xalq ertaklari fentezi janri, har bir davr fenomeni.

Introduction. The future of any nation, country depends on its young successors and, of course, the level of development of their thinking. Literature, the main tool for teaching people to think, has not lost its place in the XXI century, which is the age of fast information and high technology.

Depending on the age of the reader, the literature can be divided into two types - adult and children's literature. As a separate part of the general literature, children's literature is also a word art. Children's literature is a collection of artistic, scientific, popular science and journalistic works created for children and adolescents. The main part of them are works of art. The literature of the peoples of the world begins with examples of oral creations, most of which are intended for children, such as rhetoric, riddles, game songs, legends, myths, fairy tales, proverbs, parables and epics. Samples of children's and adolescents' literature can be divided into the following groups:

- 1) examples of children's folklore;
- 2) works created directly for children;
- 3) works that were not originally intended for children, but later became part of children's literature.

A distinctive feature of children's literature is a changing phenomenon, which is directly related to the age of the reader, the historical period and the social environment. Taking into account the age of the reader is one of the most important features of children's literature. For example, in preschool children, if it is based on the simple contradictions of the forces of showmanship, goodness and evil, then the literature created for teenagers begins to reveal the psyche of complex people in complex life[1].

Another feature of children's literature is its richness of action. Hence the demand for plot in children's literature. It requires a quick, interesting, fantasy-rich, humorous resolution

of events. Children prefer short and fast-paced stories rather than long pictures and descriptions. "Now what?" is one of the most interesting questions for any reader.

For a work created for children, the writers choose a topic based on the children's perspective and their psychology. The language of the work is also grammatically simple and understandable, based on children's daily speech. If adult speech is used in the play, it will make children tired, and despite the fact that the plot is interesting, children will quickly get bored.

Another feature of children's literature is the age of the protagonists. Readers are more interested in the adventures of children of the same age as the adult hero and his instructions. Along with fiction, enlightenment plays a leading role in children's literature. Because examples of children's literature also serve to educate young people in the spirit of human qualities. The principles of development of children's literature of all periods are reflected, first of all, in enlightenment and upbringing. The formation of children's literature in almost all nations is closely linked with the reform of the enlightenment and school-education system. Its main purpose is to educate children, as well as to develop their aesthetic consciousness and worldview.

Literature review: The concept of children's literature is a recent phenomenon, the history and development of which is associated with the concept of childhood and the role of children in society. Adults' attitudes toward children have always influenced children's literature. If we consider children's literature as "literature that represents the audience, not the subject or the author", then it is no exaggeration to say that children's literature originated in the XVIII century.

Although no works were written specifically for children until the 18th century, folk tales, songs, poems and rhymes were also intended for children's audiences. The

French historian Philippe Ares, in his 1962 book *Centuries of Childhood*, writes that a new interpretation of the concept of "childhood" has emerged today, and until recently, the treatment of children was almost no different from that of adults. As a proof of his opinion, he points out that until the 18th century, almost no works were written for children, except for the writings of priests such as Venerebl Bid and Elfrik Einsham in the spirit of education. It should be noted, however, that other works on religious education and morality were common among children from wealthy families in the Middle Ages[2].

Harvey Darton, a scholar who has done much in the field of children's literature and history, says of the history of children's literature in England:

"Roughly speaking, there were no books for children in England until the seventeenth century, but in the seventeenth century there were very few such books," he said. Although there are many textbooks, as well as books on morality, none of them gives children a sense of pleasure in reading, but rather a sense of responsibility and fear of making mistakes, would cause. It was not until the middle of the 18th century that children's books emerged from the invisible layer

of English literature as independent literature[3]. In his commentary on children's literature, Darton does not include religious and educational works in children's literature.

Centuries before the advent of children's books in Britain, picture books (chapbooks) depicting fairy tales and legends were children's favorite books. Picture brochures were the most widely bought and read book by children until the 18th century. They had a number of advantages, firstly, because such brochures were affordable, and many families could afford them; secondly, that the depiction of events through pictures did not leave any child indifferent, but rather aroused their interest, and finally, thirdly, because the brochures published fairy tales and legends, which are mainly examples of folklore, passed down from generation to generation for centuries. This creative work, which has been passed down from generation to generation, did not disappear, but served to spread it among the people.

In the 16th century, during the reign of Queen Elizabeth, with the advent of printing presses, children's books began to appear in England. Their main task was to teach the child to behave well and decently in society, and most of these books were translated from Latin. Representatives of the Protestant Church believed that "the child's upbringing was violated by nature ...". It was this emphasis that defined the currents of English children's literature in the sixteenth and eighteenth centuries. Dry didactics and discipline pervaded children's literature at that time. In 1702, Thomas White, the Minister of Religious Affairs for Children, published a booklet called *The Little Booklet for Young Children*, in which he recommended that "children should not be taught nonsense books and ballads, but should be taught the Bible." Many books are a collection of tips - often the advice of good fathers to their obedient children. However, Romanticism, which dominated English literature in the late 18th century, revealed the discovery in childhood of the period of human self-awareness in spiritual development. In the works of the Romantics, childhood is interpreted as a priceless inner world of man, as well as a period that captivates adults with its deep essence and wonders. Adulthood is described as a time when the most sincere and childlike innocence is abandoned. Admittedly, Romanticism not only discovered childhood, but also bequeathed it to man as the purest example of perfection and a symbol of compassion. As a result, attitudes toward children's literature in England gradually began to change[4].

By the 18th century, as the number of children in Britain increased, the printing of books for them took on a new commercial dimension. Along with textbooks, there is a

need for new types of books that will interest children. Due to the lack of interesting books for young readers, children were forced to read works written for adults. Daniel Defoe's *The Adventures of Robinson Crusoe* (1719) and Jonathan Swift's *Gulliver's Travels* (1726), published in 1726, were more successful among children who were more adventurous than adults[6].

The first children's book was published in England in 1744 with the publication of John Newbery's "A Little Pretty Pocket Book". The slogan "Delectando Momenus: Instruction with Delight" used on the front page of the book suggests that the book was written under the influence of the English philosopher John Locke's essay "Some Thoughts on Education." John Locke wrote, "Useful and interesting - only when you manage to combine these two qualities can you achieve both education and pleasure for the student. To inspire reading, a child should be given a book that is appropriate, easy, and fun." It is also appropriate for children to read parables rather than fairy tales, because in any parable, the story contributes, and he says that it also helps to achieve the educational purpose. In particular, he advises reading Aesop's fables, noting that if the fables are decorated with pictures, children will be more interested. Applying Locke's theory, Newbery published the work in the form of a collection of illustrated alphabets, selected proverbs, and several Aesop's fables illustrated[8]. Tawsend calls all books and publications published before Newbury "the prehistoric period of children's literature." Such books include folk tales and legends about Robin Hood, which, although not intended for children, are loved and read by young readers. However, Newberry's book led to the emergence of publishers of children's books in the UK and a new interest in children's books.

Research Methodology: As children's literature develops, its aspiration to acquire elements of pure art and its interaction with the principles of universal literary development become apparent. We can see this in the example of Victorian literature, which is the golden age of English children's literature. By the middle of the XIX century, books in the moral and educational spirit were replaced by works rich in humor, the protagonists of which were children and based on their imagination. Children's literature has changed in terms of genre and theme. With this in mind, Lewis Roberts divides Victorian children's literature into the following categories:

- 1) works in the genre of fairy tales and literary fairy tales;
- 2) educational, moral and religious works;
- 3) works about school life and adventure;
- 4) works about home and family life[9].

In Victorian times, people have a rich heritage of fairy tales, which have been passed down from generation to generation since the Middle Ages. Nevertheless, the translation and publication of the Brothers Grimm's fairy tales in England in 1823 led to the popularity of fairy tales, especially among children. The fairy tale, which is a product of the ancient folklore, is now written by children in the form of literary fairy tales. The reason for the popularity of fairy tales is that they, along with adventures that interest children, instill in their minds the ideas of goodness that go unnoticed. There is a saying among our people: "Fairy tales lead to good". The famous English writer Charles Dickens, who wrote several works for children, also wrote about the fact that fairy tales form good qualities in children:

"It is difficult to account for the feelings of mercy and compassion that have come down to us through his invisible ways. Patience, kindness, compassion for the poor and the elderly, kindness to animals, love of nature, hatred of ignorance and cruelty, and many other such qualities are first instilled in the child's heart by this powerful helper"[7].

Analysis and results: John Raskin's *The King of the Golden River* (King of the Golden River, 1850) is the first literary tale to be written in English literature. The genre soon became popular among writers, who continued Raskin's tradition. George Krukshen's *Fairy Library* (1853-1854), William Thackeray's *The Rose and the Ring* (1855), Francis Brown's *Granny's Wonderful Chair*. (1857), Oscar Wilde's *The Happy Prince* (1888), Joseph Jacob's *English Fairy Tales* (1890), and other works testify to the development of the literary genre at that time[8].

At the same time, "Alice in Wonderland" (1865) was created during this period, which is still loved and read by children around the world. Lewis Carroll's "Alice" marked the beginning of the fantasy genre in children's literature and the golden age of children's literature in England. "Alice in Wonderland" is a turning point in the past and present of children's literature, in which pure fantasy and imagination pushed the didactic elements out of children's works, and as a result, children's literature became as perfect as adult literature and began to gain literary significance[9].

Charles Kingsley's *The Water-babies*, a fairytale for land baby, written in the fantasy genre in the 1860s, was very popular in England at the time and is now available. It is one of the classics of British children's literature.

Tomas Hughes' *Tom Brown's School Days*, published in 1857, laid the foundation for a new direction in student life in English children's literature. In his work, Hughes describes school sports and the teacher-student relationship, emphasizing the importance of understanding one's moral and social responsibilities in order to find one's place in life. Although several works have been written about school life before Hughes, none of them have been as successful as *Tom Brown's*[9].

One of the peculiarities of Victorian children's literature is that many of the school and adventure works tried to instill the British imperial system in the minds of children. Also in the same period in children's literature there was a division among readers. While school life and adventure stories were mostly aimed at boys, home and family life stories were written mainly for girls, and the authors of such works were women. Although the girls read other genres with interest, most of the books they read were written about them, about the family and the various events that took place in it.

With the development of realistic principles, the deepening of psychology, the image of a comprehensive, multifaceted childhood in children's literature was strengthened. In doing so, the writers revealed the beginnings of human development, reaching the depths of the young man's character, gradually penetrating the complexities of the child's inner world, his formation as a person in balance and contradictions, in the struggles of bright and dark moments of life[10].

Charles Dickens's *The Adventures of Oliver Twist*, one of the foremost exponents of critical realism in English and world literature, was published in 1837 and won the hearts of not only children but also adult readers. The play depicts the lives of Oliver and other orphaned and destitute children like him. The author uses the image of Oliver to show the

dangerous, sad and horrible lives of abandoned children, who, knowingly or unknowingly, find themselves in a dead end[12]. The novel is the first English work in which the child protagonist is the protagonist. Dickens's depiction of children's lives in real colors, the fact that children face the difficulties and trials of real life, rather than some imaginary adventures, the image of a child who has not lost his identity and outlook on life in such rough paths of life in English children's literature indicates that realistic heroes have begun to be created[11].

By the 1880s, the genre of adventure in children's literature became the most popular genre among children, and works in this genre were more successful among children. Many of these works were inspired by Daniel Defoe's novel *Robinson Crusoe*. Louis Stevenson's "Island of Treasures" (1883) and "The Heir" (1886), Rudyard Kipling's "Forest Book" (1894-1895) and "Kim" (1901) became the favorite adventure books of English children[12].

Conclusion and Recommendation: The twentieth century, with its revolutions, wars, acute social problems, sharp contradictions, and political views, also changed British children's literature. The horrors of the world penetrated the pages of the little reader's work. Their protagonists are social creatures who, in their own right, oppose the atrocities committed against man, demanding their rights to friendship and love, and urging adults to understand them. The problems of the time permeated not only realistic works but also fairy tales. Although they have retreated a little from their genre, they still hope that good will triumph over evil, and they are constantly fighting for it. In Britain, the golden age of children's literature came to an end on the eve of the First World War, and during the two world wars, the development of literature slowed down. Nevertheless, the writers did not stop writing books for children. In 1926 AAMiln's "Winnie the Pooh" and in 1937 JRR Tolkien's "The Hobbit" were published.

The British publishing house Puffin Books published books at a low price, helping to keep English children in the world of books during the Second World War[13].

In Britain, which had recovered somewhat from the effects of the war in the 1950s, children's book publishing was re-launched, and a number of popular works were published. They include Clive Staples Lewis's *The Chronicles of Narnia* (1950), Dodi Smith's *The Hundred and One Dalmatians* (1956), and Roald Dahl's *James and the Giant Peach*. (*James and the Giant Peach*, 1961) and *Charlie and the Chocolate Factory* (1964). Films for children were later made on the basis of these works. At the end of the twentieth century, in 1997, Joan Rowling published her book "Harry Potter and the Philosopher's Stone", which was soon translated into several languages and became one of the favorite books of children not only in English but around the world. The success of the work shows that the books are still the best friends of English children[14].

Thus, when studying the history of English children's literature from the XVII-XVIII centuries to the present day, we can see that it never stopped, but constantly evolved.

REFERENCES

1. A Companion to the Victorian novel // ed. Brantlinger, Patrick and Thesing, William BUK, Blackwell Publishing Ltd., 2002. –513 p.
2. Agarwal, N., Agarwal, Ch. *Friends and Foes of Harry Potter: Names Decoded*. Texas World Publishing, 2005. –160 p.
3. Bilton, Ch., Cummings, S. *Handbook of Management and Creativity*. EdwardElgar Publishing, 2014. - 424 p.
4. Boboev T. *Introduction to Literary Studies*. T.: 1980. –442 p.
5. Bobulová I., Pokrivčáková S., Preložníková E., Příbylová I. *Children's and Juvenile Literature / (Written in English)*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2003. –190 p.
6. Boynazarov Fayzulla. *World Literature*. T.: "Music" publishing house, 2006.
7. Литературная энциклопедия. – Т.:8. М.: гос.словарно-энцикл.изд-во "Сов.Энцикл.", 1934

-
8. Sandner, David. *Fantastic Literature: A Critical Reader*. – Westport, CT
 9. Hunt, Peter. *International Companion Encyclopedia of Children's Literature* – Vol.1. – London: Routledge, 2004. – 631 p.
 10. *Children's literature* // Under ed. E.Zubareva. - M.: Prosveshchenie, 1989. s-7.
 11. Shavit, Zohar. *Poetics of Children's Literature*. University of Georgia Press, 2009. p-5.
 12. Darton, Harvey. *Children's Books in England: Five Centuries of Social Life*. Cambridge University Press, 2011, p-1.
 13. Sandner, David. *The Fantastic Sublime: Romanticism and Transcendence in Nineteenth-Century Children's Fantasy Literature*. – New York: Greenwood Press, 1996. – 168 p.
 14. Sandner, David. *Fantastic Literature: A Critical Reader*. – Westport, CT: Praeger Publishers, 2004. – 376 p.

Ruihong ZHOU,
National university of Uzbekistan
Independent competitor at the Department of Russian literary studies
E-mail: Sonia200309@163.com

based on the review of Associate Professor, PhD in Philology Yu.Y. Matenova

EASTERN PHILOSOPHY IN THE 20TH CENTURY RUSSIAN LITERATURE

Annotation

The geographical location of Russia determines that its culture has both Western and Eastern elements. In Russian literature there are works with Eastern themes and images, genres, plots. In the late 19th and early 20th centuries, Russian writers looked for new art forms and new poetic structure to create a unified world view between the East and the West. This article outlines some Eastern images in Russian literature, especially Chinese images and philosophy, and analyzes the phenomenon in "The House Under the Pear Tree" in detail.

Key words: Literature, poem, image, Eastern, Chinese philosophy, poetry, tradition.

ФИЛОСОФИЯ ВОСТОКА В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА

Аннотация

Географическое положение России определяет тот факт, что в ее культуре есть как западные, так и восточные элементы. В русской литературе есть произведения с восточными темами и образами, жанрами, сюжетами. В конце XIX-го и начале XX-го веков русские писатели искали новые формы искусства и новую поэтическую структуру, чтобы создать единое мировоззрение между Востоком и Западом. В этой статье описываются некоторые восточные образы в русской литературе, особенно китайские образы и философия, и подробно анализируется этот феномен в цикле «Домик под грушевым деревом».

Ключевые слова: Литература, стихотворение; образ, Восток, китайская философия, поэзия, традиция.

XX ASR RUS ADABIYOTIDA SHARQ FALSAFASI

Annotatsiya

Rossiyaning geografik joylashuvi uning madaniyati G'arbiy va Sharqiy elementlarga ega ekanligini aniqlaydi. Rus adabiyotida Sharq mavzusi va tasvirlari, janrlari, syujetlari bo'lgan asarlar mavjud. 19-asr oxiri va 20-asr boshlarida rus yozuvchilari Sharq va G'arb o'rtasida yagona dunyoqarashni yaratish uchun yangi badiiy shakllar va yangi she'riy tuzilmani izladilar. Ushbu maqolada rus adabiyotidagi ba'zi Sharqiy tasvirlar, ayniqsa Xitoy tasvirlari va falsafasi bayon qilingan va "Nok daraxti ostidagi uy" dagi hodisani batafsil tahlil qilgan.

Kalit so'zlar: Adabiyot, she'r, obraz, Sharq, Xitoy falsafa, she'riyat, an'ana.

Introduction. In the late 19th and early 20th centuries, Russia became more interested in the East. Many poets and writers have adopted Eastern themes and images. Eastern themes and Eastern philosophy went from exotic to common literary phenomenon. Many works of Russian literature at that time explored themes of life and death, harmony and reincarnation through Eastern poetic forms and Eastern religious philosophies.

Literature review. The image of China is widely represented in Russian literature of the 19th-20th centuries. This problem was studied at various levels: in articles ("The image of China and Chinese in the works of Russian travelers of the 19th – early 20th century" [1]), in master's ("The image of China in Russian literature of the first half of the 19th century" [2]) and candidate's dissertations ("Mythologization of the images of China and Chinese in Russian Prose of the 1920s" [3], "Floral Images in Russian and Chinese Poetry of the First Third of the 20th Century" [4], "The Image of China in the Works of Pearl Buck" [5]). Of particular interest are works related to the reflection of philosophical reflections. So, the last work of Elizaveta Ivanovna Dmitrieva-Vasilyeva, who entered Russian poetry under the literary pseudonym Cherubina de Gabriak, "The House under the Pear Tree" is a cycle of poems that was written in Tashkent, on behalf of the fictional Chinese poet Li Xiang tzu.

Research and analysis. This poet in "The House under the Pear Tree" ended up in a foreign land "for faith in

the immortality of the human spirit", because "he was expelled from the North to this eastern country, to the city of stone" [6].

The cycle of poems, stylized as Chinese poetry, is not accidental. Cherubina de Gabriak was inspired to create it by communication with Yu. K. Shchutsky. "It was conceived and started when my friend, a sinologist, was here," she later wrote to E. Arkhipov, "The pear tree exists, it has grown into the terrace of the wing where I live. It gave Julian a reason to call me Li Xiang tzu – a philosopher from a house under a pear tree". She also learned from Yu. K. Shchutsky about the skills of statutory Chinese verse "shi" and about the genre of "ci" with relatively free form, which together make up the classical Chinese poetry that is most famous and revered. A line of the statutory "shi" usually consists of five or seven syllables-hieroglyphs, separated by a pause and creating an undulating melody. In "ci" rhyme is less academic, and in the 20th century "ci" gravitates towards free verse under the influence of European free verse. In the content of Chinese classical poetry, great lyricism and love, philosophical, civil themes are characteristic.

In the preface to the cycle, the image of an exiled Chinese poet appears: "Here, far from his homeland and close friends, he lived in complete solitude, in a small house under an old pear tree. He heard the speech only of a foreigner ... The poet said: "Every thing, plucked from a state of rest, sounds." And Li Xiang tzu's voice also sounded. Water flows by itself, and a person creates his own destiny: the bitterness of exile has turned into the joy of a song [7].

The preface says that the collection contains 21 poems and a total of 147 verses. These are "A Bouquet of Peacock Feathers", "On the Balcony Under a Pear Tree", "Willows", "Separation from a Friend", "River", "Chinese Fan", "Old Book", "House under a Pear Tree", "Counselor", "Caravan", "Purple handkerchief", "Crane", "Room in the moon", "Butterfly", "Fire under the ashes", "Shadow of the Hero", "Alexander's Plane Trees", "Bunch of Grapes", "Sky", "Earth", "Man". All of them are provided with dates of writing – from September 9 to October 15, 1927.

E. Vasilyeva, according to Shchutsky himself, revealed anthroposophy for him, which helped him improve his own "I": "To understand the complexity of his teaching, to understand what he said about Christ, she helped me both with her knowledge and personal example E. I. Vasilyeva" [8; 57-58].

For Elizabeth Ivanovna, the acquaintance also became a landmark. "...Love came into my life..." – she wrote to Voloshin on July 3, 1923. It was after meeting with Yulian Konstantinovich that the motives of consolation and spiritual search so unusual for her entered into the life and lyrics of the poetess. E. Vasilyeva was well acquainted with the Anthology of Chinese Lyrics (7th-9th centuries), published in 1923, translated by Yu. Shchutsky. The collection included the best works of the Tang Dynasty on traditional Chinese literary themes in an exemplary translation and, of course, served as a kind of textbook for Vasilyeva.

As mentioned above, the name of the poet Li Xiang tzu (translated from Chinese – "philosopher of the pear wing") was invented by Shchutsky. The Pear tree really grew on the terrace outbuilding where the poetess lived. But Shchutsky hid another implied meaning in the title "The House under the Pear Tree": since the formation of theatrical art in China (VIII – IV centuries BC), there was a "theater-dance-music academy" at the court of the Tang Emperor Xuanzong, which was called "Li yuan" – "Pear orchard", and its students were called "Li-yuan ditzu" – "students of the Pear Orchard". The name "Pear Orchard" was synonymous with art [9; 5].

The story of Li Xiang Tzu also recalls another man widely known in Chinese culture, philosophy and literature – and his treatise "Tao de Ching", according to the concept of which hermit was the best medicine for the soul and a stimulus for creativity.

Thus, the cycle presented to the reader is very traditional for Chinese poetry: the lyrical hero, exiled to a foreign land, lives in complete solitude and tries to turn the "bitterness of exile" into the "joy of song". However, later Vasilyeva admits that the works she wrote "inside are not Chinese at all, except for 3 – 4 images". The poems contained thoughts and reflected ideals that were completely uncharacteristic of an Oriental person. In the preface to the Chinese cycle there is a quote from Chuang Tzu, translated by Shchutsky: "The poet said: 'Everything that is torn out of a state of rest sounds. And Li Xiang Tzu's voice also sounded.' Chuang Tzu's aphorism is taken from his 'Parable of the Flutes' – the voices of the earth, which is so close to Cherubina's poems.

Vasilyeva's first poem from the new cycle was a mirror image of the preface:

On the table a blue green bouquet
Peacock feathers...
Maybe I'll stay for many, many years
Here in the desert...
"If you stepped on frost,
So, strong ice is also close"...
What should come, will come [7].

Allegorically reflected in the metaphor "Bouquet of Peacock Feathers", the poet's creativity is eternal, because traditionally in the East the peacock symbolized immortality. However, it will forever be associated with the theme of exile.

The image of the desert in the second stanza inevitably suggests Tashkent – the "land of stone". The desert is cold and full of ice, because E. Vasilyeva describes an inner state overshadowed by parting with home. In the Chinese tradition, "foreign land" was called not only another country, but also another region of the country.

The poem ends with a quote from the ancient Chinese classic "Book of Changes". In literal translation, Yu. Shchutsky formulated it as follows: "Even if the frost has already fallen, the future frost is not yet noticeable, but if the frost has fallen, then it means that the time is not far away in which the cold and darkness will manifest themselves in full" [8; 285]. The image of frost, which E. Vasilyeva introduces, was associated in Chinese classical literature with the theme of old age, late autumn and life's hardships. However, the poetess sees in it a confirmation of the harmony that exists in the structure of the universe. Changes taking place according to the laws of nature teach humility and help to gain wisdom and fortitude.

The last line "What should come, will come" clearly echoes the line of the preface: "The water flows by itself, and a person creates his own destiny," pointing to the inexorability of the flow of life, testifying to the willingness to submit, to meet adversity without worry. E. Vasilyeva, as a person of the Christian faith, humility and non-resistance should bring joy, and she carries this thought through the entire collection.

More characteristic of the Western tradition is the image of the shining Jupiter, which appears in the preface and in the second poem of the cycle "On the balcony under the pear tree":

... Bach's fugue will soar into the sky – -
You will wake up and see,
That he wiped all your fear away
And Jupiter lit up at the top [7].

In Roman mythology, Jupiter was depicted as a sign in which a crescent moon, located in the form of an arch, and a cross were combined. There was a belief that passing through the arch is a kind of purification rite that leads to a new birth after "a complete rejection of his old nature." We can assume that what was meant here was the complete liberation and rejection of Cherubina de Gabriak's lyrical mask.

Significant and traditional for Chinese lyrics, the theme of a foreign land is also received by E. Vasilyeva's new development. Ever since the creation of Cherubina de Gabriak's image, the theme of loneliness and a space alien to the heart has become the main theme in her work, accompanied by the motive of pride, disobedience and the desire to resist fate.

A foreign land becomes a place for Li Xiang Tzu, where he will soon find his last resting place and rest forever. His small house, which stands alone in the desert, resembles tombs that were traditionally built in the east where no one lives. Comparing the desert with the river, and the sand with tears in the poem "The River", E. Vasilyeva, perhaps, hints that she will soon visit the "Yellow Spring" – the Netherworld. The image of the desert – the yellow earth, which is a figurative synonym for a burial mound in Chinese and also inclines to the statement. It should be noted the yellow color with a negative aspect in the collection of the poetess – whether it is "yellow desert", "yellow crane", "yellow tiger skin", death bringing the scorching sun of the desert, and even "yellow pear" in Chinese symbolism means separation.

However, such associations were not at all characteristic of creating a foreign image in Chinese archaic poetry. One's departure to another country or region was inevitable, and it was not associated with an early death. Parting was accompanied mainly by deep homesickness. There is also such homesickness in Li Xiang Tzu's life (for example, «О, почему вернуться мне нельзя / Туда, домой, куда ушел ты...», «И птиц я слежу перелет:/ То тянутся

гуси на север.../ Дрожит мой опущенный веер...» [7], "Oh, why can't I go back / Back home, where you went...", "And I'm watching the birds. / Then the geese are drawn to the north... / My lowered fan is trembling...", however, she makes this theme deeper connecting with Western traditions and realities: death in exile in a foreign country is more typical of European and Russian literature.

Vasilyeva mysteriously penetrates into the world of an oriental man, but at the same time remains faithful to the images and spiritual traditions of her homeland in many ways. Chinese poets always calmly and firmly believe in the concept of rebirth, which impressed the poetess in her declining years. The memory of a famous Chinese fable in the poem "Butterfly" also tells us about this belief in rebirth. He dreamed that he was a butterfly:

*And suddenly one dream came to my mind:
I flew like a butterfly over the flowers ...
But maybe I myself became a dream
For a butterfly flying over a flower." [7].*

And yet, the new image chosen was not exactly close to her, a westerner. In the face of approaching death, she cannot help but think that she will soon have to answer for what she has done on earth and to repent, and therefore, in her last cycle, tension constantly appears, images of horsemen and a burning flame appear, as well as prophetic motives reflected in verses. "Shadow of a Hero", "Alexander's Plane Trees".

The last poem of the cycle "Man" becomes the quintessence of the poetess's new philosophy of life, a work that combines Eastern and Western traditions:

*"He has no name in heaven.
And on the land where he came
Accepting, as a gift, a shameful fate,
He found no excuse.
Here, everyone you meet is proud and angry.
My brother, look for him inside
Don't forget Him – burn." [7].*

Conclusion. For Vasilyeva, it was important to combine the inner search for truth, for answers to eternal questions of existence with some kind of active external expression of her "I". A person is someone who is always improving spiritually even in exile, willing to share what he has accumulated (in this case, knowledge and experience) in a Christian way, without paying attention to anger and bitterness in response. "The House Under the Pear Tree" was created to explore the theme of human nature, which was so important to Vasilyeva by combining eastern and Western human ideals. Chinese images and Eastern philosophy appeared in 20th century Russian literature. By using Eastern poetic forms and Eastern philosophy to discuss themes such as death, eternity and reincarnation, Russian writers were also looking for new art forms and new poetic structure to create a unified world view between the East and the West, so that human beings can achieve unity and peaceful coexistence.

REFERENCES

1. Shi Xiaolong The image of China and the Chinese in the works of Russian travelers of the 19th – early 20th centuries // PHILOLOGY AND CULTURE. PHILOLOGY AND CULTURE. 2016. No. 4 (46) – S. 280-287.
2. Wang Qi The image of China in Russian literature of the first half of the 19th century. – St. Petersburg, 2017.
3. Cao Xuemei Mythologization of Images of China and Chinese in Russian Prose of the 1920s. – 2019.
4. Shi Khan Floral images in Russian and Chinese poetry of the first third of the 20th century. – Volgograd, 2012.
5. Lenina D. A. The image of China in the work of Pearl Buck. – Nizhny Novgorod, 2020.
6. Cherubina de Gabriak Foreword // Cherubina de Gabriak House under a pear tree // <http://www.ipmce.su/~tsvet/WIN/silverage/cherubina/domik.html>
7. Cherubina de Gabriak House under a pear tree // <http://www.ipmce.su/~tsvet/WIN/silverage/cherubina/domik.html>
8. Shchutsky Yu.K. "Chinese classical book of changes" – M., 1993.
9. Ageeva L.I. Unsolved Cherubina: Documentary narration. – M., 2006.

Дилорамхон ШОКИРОВА,
Андижон давлат университети ўқитувчиси
E-mail: dilorom.shokirova@mail.ru

АДУ доценти А.Маматқулов тақризи остида

LEXICAL-SEMANTIC AND COGNITIVE FEATURES OF THE CONCEPT OF "PROPERTY" IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

A concept is a body of knowledge about denotative properties; it contains all communicatively significant information about the subject, except for the event. First of all, indicators of the role of this sign in a given language system were occupied by its paradigmatic, syntagmatic and derivational connections. The semantic structure of the concept also includes all the pragmatic information related to the expressive and expressive functions of the linguistic sign.

Key words: Concept, concept, meaning, terms, subject, concept, meaning.

ЎЗБЕК ТИЛИДА “МУЛК” КОНЦЕПТИНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ВА КОГНИТИВ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Концепт денотатив хоссалари ҳақидаги билимларнинг бутун маъмуасидир. У мавзуга воқеадан ташқари, барча коммуникатив аҳамиятга эга маълумотларни ўз ичига олади. Биринчи навбатда, бу тил тизимида ушбу белгининг ўрни кўрсаткичлари, унинг парадигматик, синтагматик ва сўз ясовчи алоқаларини эгаллаган. Концептнинг семантик тузилмаси шунингдек, лингвистик белгининг экспрессив ва ифодаловчи функциялари билан боғлиқ барча прагматик маълумотларини ўз ичига олади.

Калит сўзлар: Концепт, тушунча, маъно, атамалар, субъект, тушунча, маъно.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ И КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТА «PROPERTY» В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Концепт – это совокупность знаний о денотативных свойствах; он содержит всю коммуникативно значимую информацию о предмете, кроме события. В первую очередь показатели роли этого знака в данной языковой системе занимали его парадигматические, синтагматические и словообразовательные связи. Семантическая структура концепта включает также всю прагматическую информацию, относящуюся к экспрессивной и экспрессивной функциям языкового знака.

Ключевые слова: Понятие, понятие, значение, термины, предмет, понятие, значение.

Кирриш. Биз “мулк” концептини бир неча фан нуктаи - назаридан ўрганиб чиққанимизда, масалан, тарих фанида “мулк”- моддий бойликларни, аввало, ишлаб чиқариш воситаларини ўзлаштиришнинг тарихан қарор топган ижтимоий шакли, ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида кишиларнинг бир-бирига бўлган муносабатини ифодалайди. “Мулк” нинг объекти ва субъекти бор. Ўзлаштирилаётган моддий ва маънавий маҳсулотлар, табиий бойликлар “мулк” объекти бўлади. Уларга эгалик қилувчилар “мулк” субъектидир дейилади.

Р.Абдурахмоновнинг “Философиядан қисқача луғат” деб номланган таржима китобида “мулк” сўзига қуйидагича тариф беради. “Мулк” – кишиларнинг ноз-неъматларини ўзиники қилиб олиши. Гарчи “мулк” ишлаб чиқаришнинг ижтимоий элементлари билан чамбарчас боғлиқ бўлса-да, одамлар ўртасидаги муайян муносабатлардан иборат. Бу муносабатлар уларнинг нарсаларга қандай қарабини ифодалайди.

Э.Бегматов, А.Мадвалиевлар таҳрири остида чиқарилган “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ўзбек тилида “мулк” оти ўз ичига турли семантик тил маъноларини олиб, кўп сонли сўзлар оиласининг семантик маркази ҳисобланади. Бу сўзнинг луғатдаги таърифига кўра, “мулк” сўзи араб тилидан олинган бўлиб - шахсий бойлик, мол деган маъноларни англатади. Шунингдек, ушбу луғатнинг (II-жилди)да от сўз туркумига мансуб “мулк” сўзининг қуйидаги асосий маънолари санаб кўрсатилади:

1. Ихтиёридаги, қўлдаги бор мол-дунё, ер-сув, иморат ва бошқа бойликлар. Жамоат мулки, хусусий мулк, хохсий мулк. Масалан: Давлат мулкни, халқ мулкни кўз қорачиғидай сақлаш керак (Уйғун).

2. Кўчма бойлик. Ойбекнинг қаламига мансуб асарлар аллақачон қардош халқларнинг маънавий мулкига айланган (Газетадан).

3. Эскирган сўз, китобий сўз, ибора. Жой, мамлакат каби маъноли сўз билан бирикиб, шу сўз англатган жой, мамлакат, вилоят маъносини билдиради. Масалан: Подшоҳ ҳазратлари, мулки Хуросоннинг тақдири ва ҳаёти сизнинг қўлингиздадир (Ойбек).

4. Кўчма баъзи сўзлар билан бирикиб, шу сўз англатган насага тегишлиликни билдиради. Масалан: Бу кишининг сеҳрли бўёқларидан чиқаётган суратлар гўзаллик мулки (С.Кароматов).

Берилган таърифларга қўшимча тарзда яна бир луғат маълумотларини қўшиш мумкин. З.М. Маъруфовнинг 1981 йилда chop этилган “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да от сўз туркумига кирувчи мулкнинг қўшимча қуйидаги маъноларини кузатамиз [1]:

- хусусий мулки бўлган давлатманд одам, катта мулк эгаси. Масалан: Хоразмда энг катта мулкдорлардан бири ҳам қозикалон эди (Ж.Шарипов).

- тарихга оид, тарихий термин. Катта ер-сув эгаси; заминдор. Масалан: Қадимги мулкдорларнинг ҳосилдор ер ва боғларигина эмас, балки бошқа ишлаб чиқариш куруллари ҳам энди батамом давлатга ўтиши лозим эди (П.Турсун).

• Мулккий (араб тилига мансуб) Мулкка оид; мулк ва унга эгалик қилиш билан боғлиқ бўлган.

• Мулкпараст (араб тилига мансуб + форс-тожик) молпараст

• Мулкчи (кам қўлланиладигон сўз) хусусий мулк эгаси, мулкдор, хусусий мулкка берилга.

• Мулкчилик

Шунингдек, “мулк” муқаддас китобларнинг кўҳна васиятлари таҳлили сўз бойлигида кўп марта ишлатилиб, моддий ва маънавий мулк деган хулосага келиш имконини беради. “Мулк” лексемаси билан бир қаторда қатта мулк, ҳазина, олтин, қумуш, қорамол, қўллар, туялар, қўйлар, эшаклар каби моддий бойлик билан боғлиқ бошқа ибораларни ҳам топиш мумкин. Мисол учун:

“У одамга кўпгина қорамоллар, қўллар, туялар, ва эшакларни берди ва у жуда бой бўлди” [Ҳадисдан].

Кўҳна васиятларда мулк, миқдор категориясининг ифодаси бўлиб (кўпгина подалар, қатта мулк), турли ўлчов бирликларига эга: миқдор қумуш, олтин, динар, ҳазина. Мисол учун: “Мана, аканга минг миқдор қумуш бердим...” [Газетадан].

Кўҳна васиятларда моддий мулк ва неъмат ўртасидаги тенглик белгиси жуда аниқ кўрсатилган. “Мулк”нинг китобий талқини материали бойлик ҳақида ўйлаш билан чекланмайди, зеро бойлик материалдан ташқари маънавий мулк ҳам мавжуд. Шунинг учун, аллақачон санаб маънавий бойликдан ташқари (иймон, севги, ўз-ўзини инкор қилиш, билим, донолик, саҳийлик, дўстлар, ва ҳоказолар берилган), Муқаддас битикларда маънавий мулк билан боғлиқ метафорик бирикмалар мавжуд.

Шу ўринда янги васиятларда “мулк” лексемасининг “меҳмондўстлик”, “ҳикмат ва илм бойлиги”, “мукам-мал тушуниш бойлиги”, “қалбнинг яхши ҳазинаси” каби мувофиқликларини кузатиш мумкин. Мисол учун:

“Яхши одам қалбининг яхши ҳазинадир, у яхши нарсаларни чиқаради...” [Ҳикматлар тўплами].

Диний китобларда тақдим этилган “мулк” ҳақидаги кўплаб баёнотларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, бир томондан, “мулк” Худо томонидан ишониб топширилган омонат бўлиб, уни тўғри йўлда қўпайтириш керак. Бу маҳорат Худога бағишланган ва уни тарғиб қилишга хизмат қилса, яхши нарсадир. Бошқа томондан, мулк ёвузлик манбаи ва Худонинг шохидлиги учун инсоннинг йўлида тўсиқ бўлиши мумкин. Диний китобларда берилишича, мол-мулкка эга бўлиш Худо йўлида бўлмаса бу ҳазиналар муаммоларни олиб келади. Муқаддас китобада худбинлик мақсадида Худо томонидан ишониб топширилган қадриятлардан фойдаланиш мумкин эмас, дейилган. Бу Худога қарши гуноҳ иш бўлади ва охир-оқибат қийинчиликларни олиб келади.

“Мулк” тушунчаси нафақат моддий ҳолатни, балки инсоннинг маънавий қадриятларини ва интеллектуал мулкни ҳам ўзида акс эттиради. Шунга кўра “мулк” тушунчаси учга бўлинади:

Моддий мулк: ер-сув, бинолар, мол-мулк, олтин, қумуш, марваридлар, ҳазиналар, қўйлар, эшаклар, туялар, қорамол подаси, хизматкорлар, қўллар, динар, пулга муҳаббат, қўллик, қарамли.

Маънавий мулк: иймон, ўз-ўзини инкор қилиш, севги, эргашиш, дунёвий эркинлик, донолик, яхши ном, шухрат, барака, содиқ дўстлар, яхши муносабатлар, фазилат, тинч ҳаёт, меҳмондўстлик, улғуворлик самовий ҳазиналар, қалб ҳазиналари, яхшилик, Аллоҳнинг ҳиммати, туҳфаси, марҳамати, аҳиллик.

Интеллектуал мулкка: интеллектуал мулк инсоннинг ижодий тафаккури билан яратиладиган нарса ҳисобланади. Ихтирочилик ва муаллифлик объекти ҳукуқи мажмуида кирувчи, фан, адабиёт, санъат соҳасида

ижодий фаолиятнинг бошқа турлари, ижрочи актёрлик санъати, жумладан овоз ёзиш, радио, телевидение асарлари, кашфиётлар, саноат намуналари, компьютерлар учун дастурлар, товар белгилари, фирма атамалари ва б. аклий мулк объектлари қиради.

Биз ушбу уч гуруҳни кичкина груҳларга бўлиб ўрганишни лозим топдик. Унда “мулк” моддий давлатнинг инъикоси сифатида ишлайди (таснифлаш моддий мулкнинг мавжудлиги, йўқлиги тамойили асосида амалга оширилди, шунингдек, мулкни сотиб олиш ва уни йўқ қилиш усуллари ва қонунлари). У 5 та кичик гуруҳларни ўз ичига олади:

1) Мулкдор бўлиш: ҳашаматли яшаш, бойлик тўплаш, тез бой бўлиш, нақд пул дабдабага чўммоқ. Масалан: (Ҳамма мол ва мулки билан қутидор Отабекка қайил бўлди ва қўшбегининг ҳақиға дуо қилиб, учавлари маҳкамадан биргалашиб чиқдилар.

2) Мулкка эга эмас: қашшоқ, гадо, девона. Масалан: (Ишқ - яшиндир, ақлу дин хирмонини қуйдиради, у бўрондир, қуйганларнинг қулини кўкка совуради. Ишқ - шунчалар қайсарки, унинг олдида подшоҳ ҳам гадо ҳам тенг, у шундай зулмкорки, унинг қошида ифлос-фосик ҳам, покдил ошиқ ҳам бир [7]...

3) Мулкни тасарруф қилиш: пулни исроф қилиш, совуриш, арзимаган нарса учун юкори нарх тўлаш. Масалан: Бу масала юзасидан фикр билдирувчилар орасида “Ёрдам пулини беравермайди, ёрдам бергани учун савоб олади, бу пулни ножоиз сарф қилган одам эса гуноҳга ботаверади”, дейишлари ҳам мумкин [7].

Иккинчи гуруҳга мулк инсоннинг шахсий сифатлари ва жамиятнинг қадрият тизими билан боғлиқ ҳолда қаралади. Тасниф моддий мулкнинг ўзбек менталитетига хос маънавий қадриятларга қарама-қаршилиги, мулкнинг ижобий ва салбий томонлари ҳамда унга нисбатан зиддиятли муносабатга асосланади. Ўзбек тилида бу гуруҳ қуйидаги кичик гуруҳлар билан ифодаланади:

Мулк бу - севги: чин муҳаббат, худбин дўст, Аллоҳга муҳаббат, оилага ғамхўрлик ва ҳ.к. Масалан: Дўсти бор одамнинг эса сўзи улғудир. Кел, қариндошинг бўлмаса, дўст тут [7].

Мулк бу - дўстлик: ҳақиқий дўст, ака-укага садоқат, ота-онага меҳрибон. Масалан: Шухрат ака ҳали ёш ўғилларига “онангни Ҳаж ибодатига олиб борасан”, - деб васият қилган эканлар. Беҳзод улғайгач, ота мерос автомашина сотилиб, васият бажарилди - Аллоҳ она ва болага улғу ибодатни насиб этди [7].

Мулк бу - саломатлик: соғлигинг-бойлигинг, тўрт мучаси соғ, соғлом фикр, тетик. Масалан: Аввало бу иш анча машаққатли. Иккинчидан, зардан турли чанг кўтарилади ва аёлнинг саломатлигига таъсир қилади [7].

Мулк бу - қадриятлар (ақл, қадр-қиммат, бахт): яхши гап, бахтли бўлиш, орзусига етиш, урдалаш. Масалан: Фаровонликни истасанг, бахтли онларингда ҳам дўст-ёр орттириб ол. Биласанки, денгиз тўлиб тошса ҳам дарё сувига муҳтождир [7].

Мулк бу - қуч-қудрат: тилло бола, март инсон, ноёб гўзаллик, ягона мулк. Масалан: Олий ҳимматли, мард одам бир лаҳзада дўст орттиради, пасткаш эса неча йиллик ошнагини бир лаҳзада барбод қилади [7].

Ўзбек тилида “мулк” концепциясини таҳлил қилишда қуйидаги параметрларга эга деган хулосага келиш имконини беради:

1) Мулк - қадриятларнинг кўп миқдорда мавжудлигида намоён бўладиган инсоний ҳолат. Масалан: китоблар, қадимий бинолар, қўлёзмалар, эски қурол-яроқ. Улуғ алломанинг фикрларига қўшимча қилиб дейишимиз мумкинки, “басийратли дўст” атамасини китобларга нисбатан ҳам қўлласак бўлади [7].

2) Мулк - оsonлик билан берилиши мумкин, ёки катта меҳнат ва синовлар қийматини сотиб олиш мумкин. Масалан: омад эвазига келадиган мулк, мерос. Ота ўз фарзандларига мерос этиб мол-у дунё эмас, одоб-ахлоқ қолдириши керак [7].

3) Мулк - қонунни бузадиган ҳалол ва инсофсиз йўллар билан топиш мумкин. Масалан: алдамчилик, муғомбирлик ва инсофсизлик каби ярамас иллатлар авж олади [7].

4) Мулк - сиз турли йўллар билан мол-мулкингизни сарфлашингиз мумкин: оқилона сарфлаш ёки совуриш. Масалан: китоблар ёзиш, бинолар қуриш, келажак авлодга қолдирилган бойлик, бекорга пулларни сочмоқ, ҳар нарсани пул билан ўлчаш, ёмон иллатлар учун пул тикмоқ. Бу бинонинг ичида ишқ ўти ёқилган юзта оташкада бор бўлиб, уларнинг ҳар бирида юз туман савдойилик мавжуд эди [7].

5) Мулк - бахт ва завқ олиб келиши мумкин. Масалан: ҳурматли бўлиш, эътироф этиш, кунда хабар олиш, олдига ва оғзига қаратиш. Дейлик, бир мусофир

сизникида қўноқ эканида хасталаниб қолди. Албатта сиз унинг ҳолидан хабар оласиз [7].

6) Мулк - нафақат эгасига куч ва қудрат беради, балки унга ташвиш ва азоб ҳам беради. Баъзи нарсалар (севги, соғлиқ, бахт, дўстлик, ҳурмат, ақл) ҳар қандай бойлик учун сотиб олинмайди. Масалан: Қиз йигитнинг севги изҳорини эшитиб дедик йигитга: Севгинг бўлса ҳақиқат, шуни албат қилиб кел: онангинг юрагини менга олиб кел! ...йигит бўлди сарсари, тўрт томонга югурди, чўлдан топиб бир ҳайвон юрагини суғурди! Шошиб, бўлиб умидвор, йўлларда оқишиб қон, яна қиз қаршида бўлган эди намоён [7].

Хулоса. “Мулк” концептини ўрганишнинг лингвистик модели бир неча босқичларни ўз ичига олади. Биринчи босқичнинг мазмуни ва тузилишини аниқлаш, иккинчи босқичнинг мақсади - ўзбек ва инглиз тилларининг лексик-семантик майдонида “мулк” концептини объективлаштирувчи турли лингвистик воситаларни тизимлаштиришдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдюшева С. А. Полевая структура концепта BRAVE (наматериале английского языка). Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота. 2017. № 6 (72): в 3-х ч. С.57-59. ISSN 1997-2911.
2. Абдуазизов А.А. Тилшунослик назариясига кириш. Тошкент, “Шарқ”. 2010. 176 б.
3. Алимуродова О.А. Значение, смысл, концепт и интенциональность: система корреляций // Язык. Текст. Дискурс. Межвуз. науч. альманах / Под ред. Г.Н. Манаенко. Вып. 3. –Ставрополь Пятигорск 2005. – С.48-62.
4. Анцупов А.Я. Словарь конфликтолога. СПб.: Питер, 2006.
5. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
6. Маъруфов З.М. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент 1981.
7. Тохир Малик, Одамийлик мулки, Тошкент 1995.

Жамолiddин ЯКУБОВ,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети профессори,
филология фанлари доктори
Эл. манзил: j.yakubov@mail.ru.
Гулсанам РАХИМОВА,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети доценти,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Эл. манзил: miss_guli777@mail.ru.

ЎЗМУ профессори, филология фанлари доктори А.Э.Маматов тақризи остида.

SOME THEORETICAL APPROACHES TO THE USE OF SPEECH ACT TYPES

Annotation

This article analyzes a number of types of speech acts, and also examines the three degrees of speech acts, namely locus, illocution and perlocution between the speaker and the hearer. The fact that communicative linguistics is a very young science dealing with the analysis of language units used in various communicative contexts determines the emergence of a communicative approach to teaching a foreign language, as well as the place of existence of language in human speech or written actions. - speech) in addition to the original meaning, the possibility of expressing content, such as confirmation, order, warning, promise, these meanings are ideologically analyzed as a result of the speech activity carried out by the speaker, and, consequently, the fact, that a speech act is a linguistic appeal of the speaker to the listener in a certain environment, with a certain purpose.

Key words: Speech acts, locus, illocution, perlocution, verdicts, existentials, commissives, behabitives, expositives.

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ВИДОВ РЕЧЕВОГО АКТА

Аннотация

В данной статье анализируется ряд видов речевых актов, а также рассматриваются три степени речевых актов, а именно локуция, иллокуция и перлокуция между говорящим и слушающим. Тот факт, что коммуникативная лингвистика является очень молодой наукой, занимающейся анализом языковых единиц, используемых в различных коммуникативных контекстах, обуславливает появление коммуникативного подхода к обучению иностранному языку, а также место существования языка в человеческой речи или письменных действиях. - речь) помимо первоначального значения, возможность выражения содержания, такого как подтверждение, приказ, предупреждение, обещание, эти значения идеологически анализируются как результат речевой деятельности, осуществляемой говорящим, и, следовательно, того факта, что речевой акт есть языковое обращение говорящего к слушающему в определенной среде, с определенной целью.

Ключевые слова: Речевой акт, локуция, иллокуция, перлокуция, вердиктивы, экзерситивы, комиссивы, бехабитивы, экспозитивы.

НУТҚИЙ АКТ ТУРЛАРИ ҚЎЛЛАНИШИГА ДОИР БАЪЗИ БИР НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАР

Аннотация

Мазкур мақолада нутқий акт турлари таҳлил қилинган. Шунингдек сўзловчи ва тингловчи орасидаги нутқий актнинг учта босқичи – локуция, иллокуция ва перлокуция турлари чуқур таҳлил қилинган. Турли хил коммуникатив шароитларда ишлатиладиган тил бирликлари ташлил қилиш билан шуғулланадиган жуда ёш фан эканлиги, коммуникатив тилшунослик чет тилини ўқитишда коммуникатив ёндашувнинг пайдо бўлишига олиб келиши, шунингдек, тилнинг мавжудлиги инсонларнинг сўзлаш ёки ёзиш ҳаракатларини бажариши билан боғлиқ эканлиги, бу ҳаракатларнинг бажарилиш жараёнида лисоний бирликлар (биринчи ўринда – гап) асл маъносидан ташқари, тасдиқлаш, буюриш, огоҳлантириш, ваъда бериш каби мазмунни ифодалаш имконияти намоён қилиниши, бу маънолар сўзловчи шахс томонидан бажарилаётган нутқий фаолият натижаси ва демак, нутқий акт сўзловчининг маълум муҳитда, аниқ мақсадда тингловчига лисоний мурожаати эканлиги имий жиҳатдан таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Нутқий акт, локуция, иллокуция, перлокуция, вердиктивлар, экзерситивлар, комиссивлар, бехабитивлар ва экспозитивлар.

Кириш. Замонавий тилшуносликнинг коммуникатив тилшунослик каби йўналишини тавсифлаш, унинг асосий тушунчаларини кўриб чиқиш ва унинг чет тилларини ўқитиш методологиясига қандай таъсир кўрсатганлигини ўрганиш катта аҳамият касб этади.

Коммуникатив тилшунослик – бу турли хил коммуникатив шароитларда ишлатиладиган тил бирликлари ташлил қилиш билан шуғулланадиган жуда ёш фан. Коммуникатив тилшунослик чет тилини ўқитишда коммуникатив ёндашувнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Айтиш жоизки, коммуникатив тилшуносликнинг асосини нутқий актлар мажмуаси ташкил этади. Тилнинг

мавжудлиги инсонларнинг сўзлаш ёки ёзиш ҳаракатларини бажариши билан боғлиқдир. Бу ҳаракатларнинг бажарилиш жараёнида лисоний бирликлар (биринчи ўринда – гап) асл маъносидан ташқари, *тасдиқлаш*, *буюриш*, *огоҳлантириш*, *ваъда бериш* каби мазмунни ифодалаш имкониятини намоён қиладилар. Бу маънолар сўзловчи шахс томонидан бажарилаётган нутқий фаолият натижасидир. Демак, нутқий акт сўзловчининг маълум муҳитда, аниқ мақсадда тингловчига лисоний мурожаатидир [1].

Бизнингча, нутқий акт — маълум бир гапнинг аниқ, мулоқот муҳитида талаффуз этилишидир. Нутқий

акт мазмунининг шаклланиши талаффуз қилинаётган гап маъносининг сўзловчи ва тингловчи томонидан мулоқот матнига нисбатан “бойитилиши”, идрок этилиши натижасидир.

Тадқиқот методологияси. Нутқий акт тушунчаси олдинги даврларда ҳам В.Гумбольдт, Ш. Балли, К.Бюллер, Э.Бенвенист, М.Бахтин, Ш. Сафаров каби олимларнинг таълимотларида мавжуд бўлган, аммо нутқий акт назарияси тўлиқ бир таълимот сифатида

инглиз мантиқшуноси Жон Остин, америкалик психолог Жон Сёрль ва бошқаларнинг ишларида шаклланди. Оксфорд ва Кембриж университетларида фаолият кўрсатган файласуфлар лисоний фаолиятнинг кўп вазифавийлигига ва унинг инсоннинг ҳаёт кечириш шаклидан айри эмаслигига эътибор қаратишди. Нутқий акт назариясининг асосчилари қуйидаги Англия ва Америка тилшунос олимлари ҳисобланади.

		
Джон Лэнгшо Остин (1911-1960)	Джон Роджерс Сёрл 31 июль 1932 (87 лет)	Джеффри Нил Лич (1936-2014)

Мулоқот жараёнида ҳосил бўладиган нутқий ҳаракатларни алоҳида лисоний бирлик сифатида талқин қилиш ва уларни мазмунан таснифлаш ғоясини илк бор тарғибот қилганлардан бири Оксфорд университети профессори Жон Остин эди. У 1955 йилда Гарвард университетида ташкил қилинадиган анъанавий “Уильям Жеймс ўқишлари” даги маърузаларида ушбу муаммони ўртага ташлади. Кейинчалик, бу маърузалар 1962 йилда *How To Do Things With Words; Quand dire c'est faire* Сўзлар билан қандай муомалада бўлмок, даркор?» сарлавҳаси билан нашр қилинди [2].

Ж. Остин фалсафий мантик ва анъанавий грамматикада қўлланиб келинаётган “гап” ва “ҳукм (тасдиқ)” тушунчаларининг талқинидаги чалкашликлар қандай нуқулалликларга ва нотўғри хулосаларга олиб келиши мумкинлигига эътиборни қаратади. Грамматик анъанада ҳар қандай гап ҳам ҳукм ёки тасдиқ, бўлавермаслиги ва савол, ундов, истак-ҳоҳиш ёки бошқа турдаги мазмунларни ифодаловчи гаплар ҳам мавжудлиги эътироф этилган.

Биз қуйидаги гапларга эътиборни қаратамиз:

1. Marie est venue → Мария келди
2. Marie est-il venue ? → Мария келдими?
3. Marie n'est pas venu → Пьер келмади.
4. Marie, viens ! → Мария, кел!
5. Marie viendra → Мария келади
6. Je veux que Marie vienne → Мариянинг келишини хоҳлайман.

7. Marie viendra, peut-etre → Мария келади, эҳтимол
8. Je ne crois pas que Marie vienne → Мариянинг келади деб ўйламайман.

Нима учун битта субъектнинг ҳатти-ҳаракатини саккизта гап билан беришимиз мумкин? Ваҳоланки, ҳамма гапларда битта субъект ва унинг ҳаракати ўз аксини топган. Бунинг сабаби, бизнинг назаримизда сўзловчининг объектив борлиққа муносабатидир. Ушбу ҳолат эса сўзловчининг объектга бўлган муносабати нутқий акт орқали амалга ошмоқда.

Ж. Остин ва унинг ҳамкасбларининг фикрича, ҳар бир гап талаффуз қилинганда, ўз маъноси ифодасидан ташқари, маълум бир ҳаракат бажарилади, яъни бирор бир

воқеа ҳақида дарак-хабар берилади, бу хабар тасдиқланади ёки инкор қилинади, бирор нарса илтимос қилинади, тасдиқланади ва буйруқ, маслаҳат, ижозат берилади, ваъда ёки таклиф қилинади ҳамда тақаллуф, миннатдорчилик изҳор қилинади ва ҳоказо [2].

Шундай қилиб, нутқий акт назарияси учун гап таянч бирлик эмас, ундан «тайёр материал» сифатида фойдаланилмайди. Аксинча, гап айнан нутқий мулоқот жараёнида яратиладиган ҳодиса. Шундай экан, нутқий акт мазмуни тўлиғича сўзловчининг мулоқот мақсади (communicative intention) билан боғлиқ, бўлиб қолади [1].

Бунинг асосий боиси шундаки, Жон Остин нутқий актни уч сатҳ доирасида тадқиқ қилиш мумкинлигини кўрсатиб бериб, уларни қуйидагича номлаган эди: локутив акт сатҳи, иллокутив акт сатҳи, перлокутив акт сатҳи [2].

Ўзбек тилшунос олимларидан Ш. Сафаров нутқ акти уч босқичли фаолият (локутив, иллокутив ва перлокутив акт) эканлигини барча прагматиклар томонидан тан олиншини [1] қайд этади. Унинг эътироф этишича, локуция-мулоқот жараёнидаги мазмундор нутқ фаолияти ва унинг ижроси; иллокуция-локуцияни ифодалаш мақсадининг воқеланиши, мулоқот иштирокчилари ўртасидаги муносабатларнинг ифодаланиши; перлокуция (сўзловчининг нутқи тингловчига таъсир ўтказиши) – тингловчи онгига, ҳис-туйғуларига ва ҳатти-ҳаракатига таъсир ўтказиш ҳаракати (натижавий, охириги мақсад)дир. Демак, нутқ акти уч қатламли лисоний фаолият бўлиб, сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги самарали мулоқотни юзага келтириш ва айниқса, сўзловчининг коммуникатив мақсадини амалга оширишда алоҳида аҳамият касб этади.

Таҳлил ва натижалар. Ушбу актларнинг ҳар бири нутқий жараён билан узвий боғлиқдир, зотан, улар сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги нутқий жараёнда тугилади.

1. *Локутив акт* нутқ маҳсулотининг талаффузи масаласини қамраб олади ва шу боис уни биз сўзловчи билан узвий боғлаймиз, зеро, дискурс компонентларининг амалда қўлланилиши ва уларнинг у ёки бу тарзда айтилиши сўзловчи билан бевосита алоқадор бўлади. Бу

эса локутив акт сатҳи нутқ материалининг фонетик-фонологик жиҳатларини қамраб олишини кўрсатади. Жон Остин нутқий актни уч сатҳини қуйидагича изоҳлайди: → l'acte locutoire (= que dit-il ?) : production d'une suite de sons ayant un sens dans une langue. Pierre dit à Charles: « Arrête de gigoter ! ».

– un acte locutoire (on articule et combine des sons, on évoque et relie syntaxiquement les notions représentées par les mots).

II. *Иллокутив акт*, бошқаларидан фарқли равишда, сўзловчининг сўзлашдан мақсадни кўрсатади. Бошқача айтганда, мазкур акт коммуникатив характер касб этади ва бу жиҳатдан у сўзловчи нутқининг ички маъзини ташкил этувчи пропозиция тушунчаси билан узвий боғланади. Сўзловчи нутқи бир пропозиция, аксарият ҳолларда пропозициялар муносабатидан ташкил топиши мумкин. Айни пайтда пропозициялар ортида ҳар бирининг ўзиги хос ситуацияси ётади. Бундай вазият, албатта, сўзловчининг сўзлашдан мақсади билан бевосита алоқадор бўлади. Агар сўзловчи бўлмас экан, ҳеч қанақа ситуация ҳақида, гарчи у тилдан ташқарида бўлса ҳам, сўз юритиб бўлмайди. Бу эса, ўз навбатида, коммуникатив жараён билан иллокутив актнинг чамбарчас боғлиқ эканини кўрсатади.

→ l'acte illocutoire (que fait-il ?) : production d'un énoncé auquel est attaché conventionnellement une certaine «force». (déclarer, promettre, s'engager...). Pierre défend à Charles de bouger.

– un acte illocutoire (l'énonciation de la phrase transforme les rapports entre les interlocuteurs: j'accomplis l'acte de promettre en disant « je promets... », celui d'interroger en disant « est-ce que... ? »).

Таъкидлаш лозимки, “*Иллокуция*” тушунчаси нутқий акт назариясида энг кенг тарқалган тушунчадир. Нутқий акт структурасининг марказида ҳам иллокутив ҳаракат туради. Ҳатто иллокутив акт тўлиғича нутқий ҳаракатнинг муқобили сифатида қаралиш ҳоллари ҳам учрайди ва нутқий актлар таснифи иллокутив мақсад кўрсаткичларига асосланади [3].

«Иллокутив акт» термини прагматиклигида инсон томонидан нутқий жараёнда ва нутқий фаолият воситасида бажариладиган ҳаракат сифатида таърифланади.

III. *Перлокутив акт* ҳам локутив акт сингари иллокутив акт билан узвий боғланади. Чунки иллокутив актнинг таъсир кучини перлокутив актда кўрамиз. Дарҳақиқат, сўзловчининг сўзлашдан мақсади тингловчи билан боғланади, зотан, тилнинг амалда қўлланиши шуни тақозо этади.

→ l'acte perlocutoire (pour quoi faire ?) : cet acte sort du cadre linguistique. L'énoncé provoque des effets (perturbations, changements) dans la situation de communication. Charles arrête de bouger.

– et un acte perlocutoire (l'énonciation visée des effets plus lointains : en interrogeant quelqu'un, je peux avoir pour but de lui rendre service, de lui faire croire que j'estime son opinion, ou de l'embarrasser, etc.). (Ducrot).

Ч.Стивсоннинг фикрига кўра, перлокутив акт бошқа актлардан ўзининг сўзловчи нутқининг қўйилган натижасини бериши билан фарқ қилади [6].

Бизнинг назаримизда, бу жуда муҳимдир, зеро, таъсири кучли бўлмаган нутқ мувофақиятли чиқмайди ва шу боис коммуникатив жараёнда ўз ўрнига эга бўлмайди. Тингловчига ҳам олдиндан маълум бўлган хабарнинг сўзловчи нутқида такроран айтилиши фикр далили бўлиши мумкин. Шу боис тингловчига номаълум бўлган хабарнинг сўзловчи нутқида берилиши перлокутив эффект касб этиши шубҳасиз бўлади. Бироқ бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, перлокутив актни тингловчининг иллокутив актда ифодаланаётган хабарга

берилган жавоб нутқи деб тушунмаслик лозим. Чунки тингловчи баъзи пайтларда ҳукмрон ситуациянинг талабига кўра унга жавоб бермаслиги ҳам мумкин.

Ж.Серль нутқий ҳаракатларни гуруҳларга ажратишда еттидан ортик кўрсаткичларга амал қилишни тавсия қилади, лекин улардан энг асосийлари иллокутив мақсад, унга эришиш услуги, мазмуннинг ҳаққонийлик шартини кабилардир: “таснифий гуруҳлашга асос қилиб иллокутив мақсадни ва ундан келиб чиқадиган тушунчалар: ҳаққонийлик шартини мослаштириш ҳамда ифодалаш усулини олишни таклиф қиламан” [7]. Жон Серль ҳам нутқий актларни 5 гуруҳга ажратади, аммо у таклиф қилган гуруҳлар Жон Остин таснифидан мазмун жиҳатидан фарқ қилади:

1. Ассертивлар (ахборотнинг ростлигини тасдиқловчи нутқий ҳаракатлар): “Мақолани ёзиб тугатдим”; “Поезд соат 10 да жунайди”; “Жамшид – талаба”.

2. Директивлар (буйруқ савол, илтимос, огоҳлантириш каби тингловчини фаолиятга ундовчи нутқий актлар).

3. Коммиссивлар (Жон Остин ажратган гуруҳга мос келади).

4. Декларативлар: «Йиғилишни ёпиқ деб эълон қиламан»; “Сизларни эр ва хотин деб эълон қиламан” каби воқеликдаги ҳолатнинг ўзгартирилиши ҳақидаги нутқий актлар.

5. Эспрессивлар (табрик, таъзия билдириш каби нутқий ҳаракатлар).

Ж.Серль ажратган гуруҳлар нутқий ҳаракатларнинг асосий хусусиятларини умумлаштириш ва истиқболда тасниф меъёрларини янада кенгайтириш йўли билан гуруҳларни аниқлаштириш ва тизимлаштириш имконини беради.

Барчага таниш бўлган “Прагматиклингвистика” рисоласининг муаллифи Ж.Лич нутқий актлар гуруҳларини ажратишда социоллингвистик кўрсаткичларга таяниб, уларни мулоқот жараёнида “хушмуомалаликни таъминловчи ва шу муҳитни ўрнатиш мақсади билан қай йўсинда боғлиқлигига” [9] нисбатан гуруҳлайди. Бу гуруҳлар қуйидагилар:

1) компититив (иллокутив мақсад ижтимоий мақсадга мос келмайди, масалан, буйруқ, савол, талаб, илтимос каби нутқий ҳаракатлар);

2) конвивиал (иллокутив ва ижтимоий мақсад ўзаро мос, масалан, таклиф, қутлов, табрик, ташақкур изҳор қилиниши);

3) коллаборатив (иллокутив мақсад ижтимоий мақсадга бефарқ; масалан, тасдиқ хабар бериш, эълон қилиш, маълумот бериш каби ҳаракатлар);

4) конфликтив (иллокутив ва ижтимоий мақсадлар ўзаро қарама-қарши, масалан, таҳдид, айблов, сўқиш, қарғиш ҳаракатлари).

Жон Личнинг фикрича, ижтимоий мақсад юзага келиши мумкин бўлган зиддиятларни бартараф этишдан иборатдир ва бу мақсадни таъминловчи восита хушмуомалалик категориясидир. Нутқий актларни таснифий гуруҳларга ажратиш истагини Жон Остин Гарвардда ўқиган маърузаларининг ўн иккинчисида билдирган эди [11].

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, юқоридаги назарий ва мисолларнинг амалий таҳлилидан келиб чиқиб, қуйидаги ўз хулосамизни айтишимиз мумкин.

Нутқ акти назарияси лингвистик таълимот сифатида инглиз мантиқшуноси J. Austin, америкалик психолог J. Searle ва ўзбек тилшунос олими Ш. Сафаров ишларида шакллانганлиги илмий адабиётларда эътироф этилади. Мазкур назария прагматик таҳлилнинг асосий масала-

ларидан ҳисобланиб, у локуция, иллокуция ва перлокуция сингари уч босқичли фаолият сифатида қаралиши қайд этилди.

Локуция – нуткий актнинг биринчи босқичи, мулоқот жараёнидаги мазмундор лисоний тузилманинг яратилиши, талаффуз қилиниш орқали нуткий фаолият бажарилиш актидир. Иллокуция – марказий акт, мулоқот

жараёнида коммуникатив мақсад воқеаларидан фаолиятдир.

Перлокуция нуткий актнинг таъсир этувчи (сўзловчининг нутқи тингловчига таъсир этиш) босқичи, натижавий мақсад амалга оширадиган лисоний ҳодиса ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. Давлат илмий нашриёти. Тошкент – 2018. – Б. 71-90.
2. Austin, Quand dire c'est Faire, 1962, tr. fr. 1979 - SEUIL, Coll. Points.
3. Searle, Les actes de langage, 1972, Hermann, coll. Savoir : lettres.
4. Почепцов Г.Г. Основы прагматического описания предложения. – Киев: Вища школа, 1986, -24с.
5. Вендлер З. Иллокутивное самоубийство. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М: Прогресс, 1985. – 243 с.
6. Стивенсон Ч. Некоторые прагматические аспекты значения. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М: Прогресс, 1985. – С.129 .
7. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. – М: Прогресс, 1986. – С.170-194 .
8. Bach K., Harnish R.M. Linguistic communication and speech acts.- Cambridge. Mass.: MIT Press, 2000, - 484p.
9. Leech G. Principles of pragmatics. – London. New York, 1983. – p.104.
10. Новое в зарубежной лингвистике. Москва “Прогресс”, 1986, – С. 117-127.
11. Бу ҳақда қаранг тўла маълумот:Новое в зарубежной лингвистике. Москва “Прогресс”, 1986, – С. 117-127.